

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra bohemistiky

**K jazykové a obsahové stránce prozaické skladby Děťinský
řápek od Šimona Lomnického z Budče**

Diplomová práce

Knihovna JU - PF

Studentka: Monika Krupková

Studijní obor: Č - D

Vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Janečková, CSc.

2005

České Budějovice

Anotace:

Diplomová práce se zabývá jazykovou a obsahovou stránkou prozaické skladby *Dětinský řápek* od Šimona Lomnického z Budče. Mým cílem bylo posoudit, v jakém stavu se nachází hláskoslovná kodifikace, jaké bylo její kolísání. Dále jsem se zaměřila na ustálení normy morfologické, do jaké míry se v něm ještě vyskytují některé dialektismy a archaismy. Syntaktickou stránku jsem se analyzovala na úrovni syntaxe větné a souvětí, a to z nejrozličnějších dalších hledisek. V lexikálním plánu posuzuji lexikální prostředky vzhledem k době vzniku skladby, obrazné prostředky a jejich užití, výstavbu textu a další prostředky uměleckého stylu poetického. Zabývala jsem se také kompozicí díla a jeho stylistickou úrovní. Diplomová práce dále obsahuje přiblížení osoby Šimona Lomnického a jeho díla. Výsledky jazykově stylistického rozboru shrnuji v celkovém závěru.

Annotation:

The subjects of my thesis are linguistic and thematic aspects of prosaic composition *Detinsky Rapek* written by Simon Lomnický of the village of Budče. My goal was to evaluate the state of phonetic codification with its variations. I have also focused on the stabilization of the morphological norm and on the degree of occurrence of certain archaisms and dialectical forms. I have done syntactic analysis from various viewpoints on the level of simple, complex, and compound sentence syntax. On a lexical plane, I have evaluated the lexical assets with regard to the time of the composition's origin, means of figurativeness and its usage, text construction, and other components of poetic style. I have also concerned myself with the structure of the piece and its stylistic level. My thesis further includes facts about Simon Lomnický and his work. The results of my linguistic and stylistic analysis are summarized in the final conclusion.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla veškerou použitou literaturu.

V Českých Budějovicích dne 27. listopadu 2005

Monika Kupeková
.....

Obsah

1. Úvod	9
2. Teoretická část	12
2.1. Úvodní kapitola	12
2.2. Úvodní kapitola	12
2.3. Úvodní kapitola	20
2.4. Úvodní kapitola	28
2.5. Úvodní kapitola	36
2.6. Úvodní kapitola	44
2.7. Úvodní kapitola	52
2.8. Úvodní kapitola	60
2.9. Úvodní kapitola	68
2.10. Úvodní kapitola	76
2.11. Úvodní kapitola	84
2.12. Úvodní kapitola	92
2.13. Úvodní kapitola	100
2.14. Úvodní kapitola	108
2.15. Úvodní kapitola	116
2.16. Úvodní kapitola	124
2.17. Úvodní kapitola	132
2.18. Úvodní kapitola	140
2.19. Úvodní kapitola	148
2.20. Úvodní kapitola	156
2.21. Úvodní kapitola	164
2.22. Úvodní kapitola	172
2.23. Úvodní kapitola	180
2.24. Úvodní kapitola	188
2.25. Úvodní kapitola	196
2.26. Úvodní kapitola	204
2.27. Úvodní kapitola	212
2.28. Úvodní kapitola	220
2.29. Úvodní kapitola	228
2.30. Úvodní kapitola	236
2.31. Úvodní kapitola	244
2.32. Úvodní kapitola	252
2.33. Úvodní kapitola	260
2.34. Úvodní kapitola	268
2.35. Úvodní kapitola	276
2.36. Úvodní kapitola	284
2.37. Úvodní kapitola	292
2.38. Úvodní kapitola	300
2.39. Úvodní kapitola	308
2.40. Úvodní kapitola	316
2.41. Úvodní kapitola	324
2.42. Úvodní kapitola	332
2.43. Úvodní kapitola	340
2.44. Úvodní kapitola	348
2.45. Úvodní kapitola	356
2.46. Úvodní kapitola	364
2.47. Úvodní kapitola	372
2.48. Úvodní kapitola	380
2.49. Úvodní kapitola	388
2.50. Úvodní kapitola	396
2.51. Úvodní kapitola	404
2.52. Úvodní kapitola	412
2.53. Úvodní kapitola	420
2.54. Úvodní kapitola	428
2.55. Úvodní kapitola	436
2.56. Úvodní kapitola	444
2.57. Úvodní kapitola	452
2.58. Úvodní kapitola	460
2.59. Úvodní kapitola	468
2.60. Úvodní kapitola	476
2.61. Úvodní kapitola	484
2.62. Úvodní kapitola	492
2.63. Úvodní kapitola	500
2.64. Úvodní kapitola	508
2.65. Úvodní kapitola	516
2.66. Úvodní kapitola	524
2.67. Úvodní kapitola	532
2.68. Úvodní kapitola	540
2.69. Úvodní kapitola	548
2.70. Úvodní kapitola	556
2.71. Úvodní kapitola	564
2.72. Úvodní kapitola	572
2.73. Úvodní kapitola	580
2.74. Úvodní kapitola	588
2.75. Úvodní kapitola	596
2.76. Úvodní kapitola	604
2.77. Úvodní kapitola	612
2.78. Úvodní kapitola	620
2.79. Úvodní kapitola	628
2.80. Úvodní kapitola	636
2.81. Úvodní kapitola	644
2.82. Úvodní kapitola	652
2.83. Úvodní kapitola	660
2.84. Úvodní kapitola	668
2.85. Úvodní kapitola	676
2.86. Úvodní kapitola	684
2.87. Úvodní kapitola	692
2.88. Úvodní kapitola	700
2.89. Úvodní kapitola	708
2.90. Úvodní kapitola	716
2.91. Úvodní kapitola	724
2.92. Úvodní kapitola	732
2.93. Úvodní kapitola	740
2.94. Úvodní kapitola	748
2.95. Úvodní kapitola	756
2.96. Úvodní kapitola	764
2.97. Úvodní kapitola	772
2.98. Úvodní kapitola	780
2.99. Úvodní kapitola	788
2.100. Úvodní kapitola	796

Poděkování:

Děkuji paní doc. PhDr. Marii Janečkové, CSc. za laskavý přístup a cenné rady při odborném vedení diplomové práce a vřídlost při konzultacích.

Obsah

ÚVOD	9
1. Úprava edice Dětinský řápek	12
2. Osoba Šimona Lomnického	14
3. Dílo Šimona Lomnického	20
4. Dětinský řápek	25
5. Kompozice	29
6. Hláskosloví	34
6.1. Samohláskové jevy	34
6.1.1. Kvantita samohlásek	34
6.1.2. Diftongizace <i>ú>ou</i>	41
6.1.3. Diftongizace <i>ý>ej</i>	44
6.1.4. Stejnoslabičné <i>aj</i>	46
6.1.5. Úženi <i>é>í</i>	46
6.1.6. Počáteční <i>o-</i> a protetické <i>v-</i>	49
6.1.7. Vkladné <i>-e-</i>	50
6.2. Souhláskové jevy	50
6.2.1. Označování hlásek <i>c,č</i>	50
6.2.2. Nadbytečná souhláska	51
6.2.3. Pobočné slabiky	52
6.2.4. Ztvrdnutí měkké souhlásky	53
6.2.5. Slova ovlivněná výslovností	53
7. Tvarosloví	54
7.1. Skloňování	54
7.1.1. Deklinace substantiv	54
7.1.1.1. Maskulina	54
7.1.1.2. Feminina	57
7.1.1.3. Neutra	61
7.1.1.4. Deklinace přejatých substantiv	62
7.1.2. Jmenné skloňování adjektiválií	63
7.1.3. Deklinace zájmenná	64
7.1.3.1. Zájmena bezrodá	65

7.1.3.2. Zájmena rodová	65
7.1.4. Deklinace složená	66
7.1.5. Stupňování adjektiv a adverbii	67
7.2. Časování	67
7.2.1. Atematická slovesa	68
7.2.2. Tematická slovesa	68
7.2.2.1. Tvary z kmene přítomného	68
7.2.2.2. Tvary z kmene minulého	71
8. Syntax	74
8.1. Větné typy	76
8.1.1. Typy vět podle postoje mluvčího	76
8.1.2. Vyjadřování záporu	77
8.1.3. Vyjadřování volní modality	78
8.2. Větné členy	79
8.2.1. Základní větné členy	79
8.2.2. Rozvíjející větné členy	80
8.2.2.1. Doplněk	80
8.2.2.2. Přívlastek	81
8.2.2.3. Předmět	82
8.2.2.4. Příslovečné určení	82
8.3. Polovětné útvary	83
8.3.1. Útvary s participii	84
8.3.2. Útvary s infinitivy	85
8.4. Slovosled	85
8.5. Souvětí	87
8.5.1. Souvětí podřadné	87
8.5.1.1. Souvětí s větami obsahovými	88
8.5.1.2. Souvětí s větami vztahnými	89
8.5.1.3. Souvětí s větami příslovečnými	89
8.5.2. Souvětí souřadné	92
8.5.3. Souvětí složitá	95
9. Lexikum	97
9.1. Dobová slova	97
9.2. Slova s jiným významem než dnes	99

9.3. Slova přejatá	101
9.4. Slovo tvorně neobvyklá slova	104
9.5. Odlišné slovesné vazby	107
9.6. Slova příznaková – <i>Expresiva</i>	108
9.7. Obrazné prostředky	110
9.7.1. Přirovnání	111
9.7.2. Metafora a metonymie	112
9.7.3. Frazémy	113
9.7.4. Latinské citáty	115
9.8. Další lexikální prostředky sloužící k obohacování textu	117
9.9. Dílčí závěr	118
ZÁVĚR	120
ZÁKLADNÍ PRAMENY A LITERATURA	127
ROZŠIŘUJÍCÍ LITERATURA	130
VYSVĚTLIVKY ZKRATEK A ZNAČEK	132

ÚVOD

Období, jež se tradičně nazývá humanistickým a českobratrským, je nesporně velmi významnou dobou ve vývoji spisovné češtiny. Zvyšují se požadavky na spisovný jazyk, a to zejména v souladu s humanistickými stylovými ideály (rozvoj česky pěstované vědy, překlady některých významných děl soudobé i starší evropské literatury, epistolografie apod.). V tomto období se propracovává syntax, rozvíjí se slovní zásoba a slovotvorba, rozvíjí a prohlubuje se stylové rozvrstvení spisovného jazyka atd. Prvním a nejnaléhavějším úkolem však bylo na počátku 16. století ustálení rozkolísaného pravopisu a v souvislosti s tím i ustálení fonologického systému spisovného jazyka, dále pak ustálení normy morfologické, v níž hlavním problémem byly některé dialektismy a archaismy (jednoduchá préterita, duálové tvary, koncovka dat. pl. substantiv *-om* aj.).

Ustálení normy pravopisné, fonologické a morfologické tohoto období se dělí na dvě etapy: do konce 15. století je po těchto stránkách spisovný jazyk ještě dosti nejednotný a rozkolísaný, během 16. století se postupně ustaluje do konce století, kdy je norma už jednotná. Za vzor se pokládá úzus veleslavínský a zejména kralický, tedy českobratrský.

Vývoj spisovného jazyka byl ovšem složitý. V dialektické jednotě zde působila jak tendence k jednotnosti spisovného jazyka, tak tendence k větší jeho složitosti a diferencovanosti, zejména ve slovní zásobě, syntaxi a stylistice, dále tendence k ustálenosti i tendence ke změnám v souladu se zvyšujícími se požadavky na spisovný jazyk. Po ustálení pravopisné normy v tiskařském úzu vznikly podstatné rozdíly mezi ní a běžným územ písarským. Tak došlo k jejich funkčnímu rozlišení, které se vžilo a které uznávali i lingvisté.

Ve své diplomové práci se zabývám často neprávem opomíjeným autorem předbělohorského období, Šimonem Lomnickým z Budče. Jeho osobnost je spojena s množstvím nejasností a omylů, které jej uvrhly v nemilost zejména kritiky přelomu 19. a 20. století. Autorovu rozporuplnou osobnost přibližuji v druhé kapitole. Vodítkem mi zde byly dostupné články a studie o autorovi a literatura uvedená v edici nazvané podle dvou děl Š. Lomnického *Kupidova střela*, *Dětinský rápek*. Ucelená monografie o jeho osobě bohužel není. Také chybí celkový obraz jeho literárního díla v rámci české literatury 16. a 17. století. Ve své práci se podrobněji zaměřuji na Lomnického

skladbu *Dětinský rápek*, v níž jsem provedla jazykově stylistický rozbor. Mým cílem bylo posoudit, v jakém stavu se nachází hláskoslovná kodifikace, jaké bylo její kolísání a nakolik byla ovlivněna pronikajícími nespisovnými podobami. Dále jsem se zaměřila na ustálení normy morfologické, do jaké míry se v něm ještě vyskytují některé dialektismy a archaismy. Syntaktickou stránku *Dětinského rápku* jsem se pokusila analyzovat na úrovni syntaxe větné a souvětné, a to z nejrůznějších dalších hledisek. V lexikálním plánu posuzuji lexikální prostředky vzhledem k době vzniku skladby, obrazné prostředky a jejich užití, výstavbu textu a další prostředky uměleckého stylu poetického. Zabývala jsem se také kompozicí díla a jeho stylistickou úrovní.

Obecné poznatky o humanistickém pravopise a hláskosloví jsem načerpala především z knihy Jaroslava Poráka *Humanistická čeština*.¹ Jako pomocnou literaturu k nastudování informací o tvarosloví a skladbě jsem použila historické mluvnice J. Gebauera,² F. Trávníčka,³ M. Komárka,⁴ A. Lamprechta, D. Šlosara, J. Bauera.⁵ Mnoho dílčích otázek jsem studovala z článků publikovaných zejména v odborných periodických *Listy filologické*, *Studia slavica pragensia*, *Studia comeniana et historica*. K porovnání se současným stavem jsem použila nejnovější normativní mluvnice *Čeština – řeč a jazyk*⁶ a *Příruční mluvnice češtiny*.⁷

Excerpci jazykových jevů podle různých hledisek jsem prováděla ze zmíněné edice textu *Dětinského rápku*. Při vypisování hláskoslovných jevů jsem použila dvacet šest excerpčních lístků formátu A6, které jsem měla rozdělené podle různých hláskoslovných změn, např. krácení samohlásek a) v substantivech, b) v adjektivech c) v pronominech ... , stejně jsem měla rozvrhnuto i dloužení samohlásek, dále jsem sledovala diftongizaci *ú>ou*, *ý>ej*, úžení *é>í*, výskyt protetického *v-*, pobočných slabik atd. Na jeden excerpční lístek jsem napsala okolo patnácti slov s odchylnou hláskoslovnou podobou. U jednotlivých slov jsem si dále poznamenávala, jak častý byl v textu jejich výskyt, kolikrát se dané slovo objevilo ve své spisovné podobě a kolikrát v nespisovné. Při excerpci tvaroslovných jevů jsem vypsala čtyřicet excerpčních lístků.

¹ Jaroslav Porák, *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, Univerzita Karlova, Praha 1971.

² Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého II., Tvarosloví, 1. Skloňování*, ČSAV, Praha 1960²; *HMJČ III., Tvarosloví, 2. Časování*, ČSAV, Praha 1958³.

³ František Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Melantrich, Praha 1935; *Historická mluvnice česká III. Skladba*, SPN, Praha 1956.

⁴ Miroslav Komárek, *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, SPN, Praha 1976.

⁵ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar, *Vývoj českého hláskosloví a tvarosloví*, SPN, Praha 1962; Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny. Hláskosloví, tvarosloví, skladba*, SPN, Praha 1977.

⁶ Marie Čechová a kol. aut., *Čeština – řeč a jazyk*, ISV nakladatelství, Praha 2000².

⁷ Kol. aut., *Příruční mluvnice češtiny*, nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001².

Zaměřila jsem se na tvary substantiv při skloňování, podle kterých jsem je zařazovala ke vzorům, dále jsem sledovala tvary adjektiv a zájmen, stupňování adjektiv a adverbíí. U sloves jsem pozorovala jednotlivé slovesné tvary a jejich nepravidelnosti, jako stále používané stč. tvary, zařazení k jiné slovesné třídě, je-li správně utvořen přechodníkový tvar. Při sledování syntaxe jsem si původně vzala za výchozí jednu kapitolu *Děťinského řádku O odplatě dobrých a pokutě zlých synů*, ale později jsem se od ní odchýlila a příklady jsem vybírala z celého textu. Na šestnácti excerpčních lístcích formátu A5 jsem vypisovala, jak je vyjadřován rozkaz, přání, otázka, zápor, volní modalita, jaké autor používá spojky a spojovací výrazy v souvětích podřadných a v souvětích souřadných, jak vypadá slovosled. Pro excerpční lístky lexika jsem zvolila též formát A5, vypsala jsem jich třicet sedm, u slov dobových a staročeských, slov s jiným významem než dnes, slov přejatých a stylisticky příznakových jsem si poznamenávala jejich význam, vznik, původ. Dále jsem se zaměřila na slova slovotvorně neobvyklá, na odlišné slovesné vazby a různé obrazné prostředky, kterých Lomnický užíval, jako přirovnání, metaforu, metonymii, frazémy a latinské citáty.

Analýza textu mi přinesla řadu poznatků z historie jazyka, poznala jsem obtíže jazykovědné práce při posuzování živého jazykového projevu. Stanovené cíle se mi sice podařilo splnit, ale jsem přesvědčena, že je třeba posoudit ještě další slovesná díla Šimona Lomnického, aby byl obraz jeho jazyka úplnější. Moje práce je zatím pouze dílčím příspěvkem na cestě k důkladnému poznání jeho jazyka a k zodpovědnému posouzení celého díla.

1. Úprava edice Dětinský rápek

Svazek dvou próz Šimona Lomnického z Budče obsahuje edici *Kupidovy střely*¹ a edici *Dětinského rápku*.² Editoři odstranili staročeskou grafiku, přitom se však snažili zachovat všechny původní zvukové kvality textu i různou míru rozkolísanosti jazyka. Většina edičních úprav vycházela ze *Zásad transkribce českých textů z barokní doby* od Josefa Vintra, někde se však od nich odklonili vzhledem k čtenářskému charakteru edice.

Co se týče grafické stránky, zdvojená písmena jsou transkribována jedním (*masso*>*maso*, *oppat*>*opat*, *radda*>*rada*), odvozeniny s příponou *-ný/-nný*, *-ký/-kký* byly upraveny podle dnešního pravopisu (*kamený*>*kamenný*), došlo k odstranění psaní *th* (*létha*>*léta*, *Mathouš*>*Matouš*). Ve vžitých slovech cizího původu sázených frakturou,³ byl odstraněn původní pravopis i jeho kolísání (*purgkhrabě*>*purkrabě*). Slova latinského původu sázená latinkou jsou vyznačena kurzívou. Velká písmena jsou psána v zásadě jako v nové češtině. Pouze u slov z náboženské oblasti je psáno *Bůh*, *Boží*, *božský* a u jmen obecných je velké písmeno pouze tehdy, zastupují-li sama vlastní jméno (Spasitel ve významu Kristus, ale Kristus spasitel).

Všude tam, kde nehrozila výslovnostní změna, upravili editoři grafiku i/y podle dnešních pravidel. Ponechali tvar *s přátely* (tvrdé paradigma) a ypsilon ve jménech cizího původu, která jsou sázena frakturou (*postyla*, *Augustýn*). Byla ponechána odlišná i kolísající kvantita v předponách i v tvarotvorném základu slov. Došlo pouze k sjednocení kolísání *být/byt*>*být*. Také je zachováno protetické *v-* (*volej*, *voplátka*) a souhláskové skupiny *cst*, *dc*, *tc*, *tč* (*dcka*, *ovotce*, *životčich*). Výjimečné kolísání *sem/jsem* bylo sjednoceno na dnešní podobu. Podle dnešního pravopisu bylo upraveno psaní znělých a neznělých souhlásek (*sprosta*>*zprosta*, *skroušení*>*zkroušení*), stejně tak psaní předložek *s* a *z*. Editoři ponechali psaní *z-* u adjektiva *zpuřný* a *ss-/s-* u slovesa *sstoupit/stoupit*. Zachovali kolísání *anjel/anděl*.

Co se týče tvarů, byly ponechány tvary *rukami/rukama*, *nazývat/ozejvat*. Byly však upraveny kolísající tvary zájmen, jelikož by mohly čtenáři znesnadnit orientaci

¹ Výchozím textem se staly exempláře 1. vydání 36 C 7 a IV 3 A 13 z Knihovny Národního muzea v Praze.

² Výchozím textem se stal exemplář 27 E 40 z Knihovny Národního muzea v Praze s přihlédnutím k exempláři BS III 36 z Knihovny Královské kanonie premonstrátů na Strahově.

³ Signalizuje velkou míru zdomácnění.

v textu (*v rukou vašich*>*v rukou vašich*). Kolísání v instrumentálu těchto zájmen ale bylo zachováno (*nimi/ními, tim/tím*).

Dále editoři stanovili¹ hranice slov podle novočeského pravopisu, zrušili časté psaní předložek dohromady se jménem a morfému *-li* se slovesem (*semnou*>*se mnou, budeli*>*bude-li*). Kde to bylo možné, tak spojili příslovečné spřežky (*nad to*>*nadto, v tom*>*vtom*). Interpunkce vět byla opravena podle dnešních zvyklostí, bylo však přihlédnuto k některým zvláštnostem doby, označující² vedle logicko-syntaktického členění i systém zvukové organizace textu. Jsou tedy ponechány otazníky uvnitř vět následované malým písmenem, je respektováno časté užívání dvojtečky a středníku, nejsou doplněny uvozovky u přímé řeči. Rozsáhlá, anakolutická a obtížně srozumitelná souvětí v některých případech jsou členěna do kratších celků.

Nesystematické marginální odkazy na prameny exempel a citovaných textů editoři zrušili a nahradili je lokalizačním údajem ve vysvětlivkách za textem. Vysvětlivky doplnili také k citátům a exemplům marginálií neopatřených.

2. Osoba Šimona Lomnického z Budče

*„Já zpíval malých lidí velké zlosti,
a chyby jejich byly zpěvův ctnosti,
já zpíval mocně slabých lidí slávu
a věncem zdobili mou za to hlavu,
však lidé, kteří vavřín ke mně nesli,
než donesli, již nicotou svou sklesli! -
Když jedni padnou, druhým sláva vzejde,
tu ovšem druhým zpívat lehké nejde,
a já jsem klesnul, jakže klesne mnohý,
když místo jednoho má mnohé bohy.“¹*

Šimon Lomnický z Budče je plodný autor prózy, poezie i dramatu, ale dosud zůstává stranou zájmu jak čtenářského, tak i vědeckého. Celkový obraz jeho literárního díla v rámci české literatury 16. a 17. století chybí. Narodil se roku 1552 v katolické rodině v Lomnici nad Lužnicí. Jeho otec Jan, nazývaný Chodeček, tam vlastnil malý grunt. Po svém rodišti se Lomnický občas psal Lomnicenus Lomnicus, po otci zase Chodeček. Toto jméno si za studentských dob, podle humanistické módy, porečtil na Ptocheus. Jméno Chodeček, v nové češtině Žebráček, neznamená nikdy u Lomnického „žebřák“ ve vlastním slova smyslu. Naopak když na konci života upadl do opravdové bídy, tohoto jména neužíval a psal se po otci Janů nebo jen Lomnický.²

Šimon byl nadaný hoch a výborný zpěvák. Údajně Vilém z Rožmberka si všiml jeho krásného hlasu a na své náklady ho poslal studovat do latinských škol v Českém Krumlově, Třeboni a na jezuitskou kolej v Jindřichově Hradci. V sedmdesátých letech 16. století působil jako učitel v Kardašově Řečici. Jelikož ztroskotala jeho snaha stát se na císařském dvoře Rudolfa II. básníkem, byl Vilémem z Rožmberka ustanoven jako rožmberský úředník³ v Třeboni a v Lomnici.

Koncem sedmdesátých let 16. století si vzal za manželku dceru Mikuláše Vávry ze Ševětína Barboru, po jehož smrti v polovině osmdesátých let převzal jeho statek se zájezdním hostincem. Podle majitele se pak nazýval „Apud latinum hospitem“

¹ Báseň Jana Nerudy o Šimonu Lomnickém, kterou publikoval r. 1858 v almanachu *Máj*. Citováno podle: Jan Neruda, *Básně I.*, Praha 1591, s. 119.

² Miluše Frolíková, *Šimon Lomnický z Budče*. Jihočeský sborník historický 1963, č. 3-4, s. 99.

³ Jako písař a správce pivovaru.

(U Latinského hospodáře). Hostinec se nacházel na výhodné obchodní trase Linec-Praha. Brzy se stal známou a vyhledávanou zastávkou. Podle treboňských archivů zde zastavovaly takové osobnosti jako pražští arcibiskupové a členové císařské rodiny. Nákupy okolních statků⁴ rozmnožoval Lomnický svůj majetek. Do poloviny devadesátých let zastával v Ševětíně funkci rychtáře a pilně se věnoval literární tvorbě. Svou příležitostnou poezii věnoval rožmberskému dvoru k různým příležitostem (slavnosti, svatby, pohřby, vojenská tažení) a díky ní si získával u vyšších kruhů stále větší oblibu a náklonnost. To dokládá zajímavý dopis Petra Voka z Rožmberka, objevený Annou Kubíkovou, v němž se Rožmberk přimlouvá u Mariany Tošanské, poměrně zámožné měšťanky, aby svou dceru provdala za vdovce Šimona Lomnického.

„Marjáno Tošanská věrná milá! Vznesl jest na mne Šimon Lomnický ze Ševětína, zprávu dávaje, kterak jest sobě k stavu svatému manželskému oblíbil Annu, dceru tvou. Kteréžto aby tím snadněji za manželku dostati mohl, mně jest v tom za povolení a k tobě za toto připsání poníženě prosil. I poněvadž věci poctivé a křesťanské vyhledává, k takovému jeho předsevzetí dobrému povolují a k tobě se za něho přimlouvám, že ty též od osoby tvé netoliko k tomu povolení své dáš, ale i při dotčené dceři tvé dále to jednati budeš, aby vůlí svou poctivým téhož Šimona svolila a jeho manželkou byla. ... týž Šimon jest člověk dobré pověsti a při živnosti prostřední, že na tom i s dcerou tvou žádného rozmyšlení, proč by mu ji zasnoubiti i dodati za manželku neměla, nebudeš úmysl svůj s jmenovanou dcerou tvou dokonale postaráš dej mi na to zase psanou odpověď svou neprodlévaje.“⁵

Co odpověděla paní Tošanská Petru Vokovi už nelze podle Kubíkové zjistit, svatba se však nekonala.

21. března 1594 povýšil císař Rudolf II. Šimona Lomnického do šlechtického stavu.⁶ Byl mu udělen erb a směl se psát „z Budče“. V té době byl Lomnický na vrcholu slávy. Jako básník dosáhl nejen nejvyššího uznání od císaře, ale jeho spisy byly velmi oblíbené a rozšířené u lidu. Tím je dokázáno, že uchopil správnou formu, jakou bylo zapotřebí podat poučné i morální zásady, aby vešly ve všeobecnou známost. Do jeho

⁴ Koupil statek v Novosedlech, v Chotýčanech a ve Vitíně. Srov. Miluše Frolíková, *Šimon Lomnický z Budče*, s. 100.

⁵ Anna Kubíková, *Epizoda ze života Šimona Lomnického z Budče*. Výběr z prací členů historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích 1990, s. 52.

⁶ Podle legendy byl pro svou zálibu v erotickém umění nadšen Lomnického spisem *Kupidova střela*. Spíše se však tak stalo na přimluvu jeho šlechtických mecenášů.

světské slávy ale najednou začaly pronikat i stíny. Koncem devadesátých let mu zemřela druhá manželka Dorota⁷ a postupně i jeho mecenáši: Vilém z Rožmberka, Adam z Hradce, Jáchym Oldřich z Hradce, Petr Vok z Rožmberka ... Když řada vlivných přátel zemřela, neměl se na koho obrátit. I zájem lidu byl upřen na zcela jiné, vážnější věci, jako byla předtucha konce světa a válečná hrozba. Kolem roku 1600 předtucha konce světa vrcholí. Se strachem a úzkostí hledí Lomnický do budoucna. Věčné zavržení, nejistota, ztráta manželky a přátel mu kalí životní pohodu. Počet spisů se tenčí, ve verších myslí na pokání, modlí se, přijímá i tělesné utrpení jako pokání za hříchy seslané již na tuto zem. Spokojený život byl navždy přerušen v letech 1618-1619, kdy Ševětín vyhořel a Lomnický přišel o všechn svůj majetek. Vzápětí dovršila zkáza císařská vojska, která ves srovnala se zemí. Odešel se svou manželkou do Prahy, aby zde snáze našel obživu. Spoléhal na své verše i na přátele, kterých však bylo málo. Vilém Slavata, příznivec Lomnického, byl vyhozen při defenestraci z okna. Odjel ze země a s ním pravděpodobně i Lomnického syn Antonín Zbyhněv. V naději, že se lépe užíví, přestoupil k evangelíkům a dokonce básní *Selské vítání* přivítal Fridricha Falckého jako vytouženého zachránce zubožených jihočeských sedláků. Po prohře na Bílé hoře se opět vrátil ke katolictví, ale podporu místodržícího Karla Lichtensteina si už nezískal. Roku 1623 zemřel v domě svého přítele Jana Sferina.

Ke vstupu mezi evangelíky donutilo Lomnického podle M. Frolíkové stáří, bída, beznaděj a trpká zkušenost s katolickými vojsky, jež zničila jižní Čechy a zavinila jeho zlý osud.⁸ Také se zabývá otázkou, zda lze mluvit o zradě katolíků. Připomíná, že sám jako katolík žil po dlouhá léta jako poddaný vrchnosti bratrské (Petra Voka z Rožmberka) a pak luterské (Švamberků). Nikdy nebyl stoupencem domácího politického katolicismu, takže jeho přihlášení k protestantským stavům nelze kvalifikovat jako přestup, ale spíše jako volbu ve chvíli, kdy bylo nutno jednu stranu zvolit. Návrat ke katolíkům obhajuje, že strana, kterou zvolil, jeho naděje zklamala, stejně jako většinu národa, a proto je pochopitelné, že ve svém věku hledal pro poslední léta života snesitelné podmínky u těch, kteří mu je mohli poskytnout.⁹

Poslední etapa Lomnického života je spojena s množstvím nejasností a omylů. Prý žebral a prosil na Pražském mostě o almužnu, dostal sto ran holí za hanlivou odpověď císaři Ferdinandu I., dokonce údajně žádal v dopise Lichtensteina, aby mu byl

⁷ O mladičké dívce se nic neví, snad jen to, že si ji Lomnický vzal zřejmě na přímluvu Petra Voka.

⁸ Srov. Miluše Frolíková, *Šimon Lomnický z Budče*, s. 104.

⁹ Tamtéž, s. 104.

za společenské a literární zásluhy přidělen dům po jednom z popravených rebelů ... Ačkoliv nic z toho nebylo potvrzeno, naopak autorství dopisu i básně bylo vyvráceno, zastínily poslední roky Lomnického života celé jeho dílo a málem ho natrvalo vymazaly z literární historie.

Sledujeme-li zájem o osobu a dílo Šimona Lomnického od současníků až po dnešní dobu, zjistíme, že byl veden dvěma odlišnými směry. Na jedné straně to byla velmi povrchní snaha o přiblížení básníka s vytčeným cílem dokázat, že bezcharakterní básník s bezcenným dílem nestojí za to, aby se o něj filolog nebo historik více zajímal. Na druhé straně nacházíme kritiky, kteří mnohdy básníkovu dílo přeceňují. Směr kritiky je úměrný zájmu doby o literární a básnické dílo 16. a 17. století. Velká názorová odlišnost v jednom časovém úseku vzácná není, ale s tak velkými rozpory se dějiny literatury setkávají jen výjimečně.

Bohuslav Balbín viděl v *Bohemia docta* Lomnického jako básníka, jemuž Čechy neměly rovného.¹⁰ Naopak Pavel Skála ze Zhoře nechtě uvalil na Lomnického kletbu hanopisu *Exekucí*. Po celá čtyři staletí je s jeho jménem neodlučně spjata bezcitné hanobení za toto autorství, umocněné ještě bezcharakterním jednáním v dopise Lichtensteinovi. Tak za celou dobu nevzniklo o Lomnickém rozsáhlejší dílo, z časopisů, literatur i dějin se dovídáme o básníkovi jen stručně. Úvahy většinou podléhají různým legendám a tradicím.

Na počátku 20. století znovu rozvinul zájem o Šimona Lomnického Vojtěch Novotný.¹¹ Byl k tomu veden snahou odhalit básníkovi v jeho dlouholetém působišti, Ševětíně, pamětní desku (1907). Proti tomuto kladnému ocenění se postavil Jan Herben, který v *Čase* podal jeden z nejbrutálnějších odsudků básníka. Lomnického označil za „podlého člověka“ a „psí povahu“.¹² Publicistika přelomu 19. a 20. století v něm vidí, podobně jako v Karlu Sabinovi, morálně odpudivý zjev. Ani současné dějiny české literatury netvoří výjimku. Vlídne slovo pro něj nenašel ani Jaroslav Vlček v *Dějínách české literatury*.¹³ „Pocházel z Lomnice, z českého jihu budějovického. Ale jihočeské krve Štítného, Husovy a Chelčického v něm nebylo. Veršující miláček „zlatého“ věku Rudolfova je psavec povrchní a lehkonožý, bezcharakterní literární obojetník, rýmař řemeslný a bezduchý, který za všech okolností psal, aby co možná nejvíc vyhověl, zalíbil

¹⁰ Srov. Miluše Frolíková, *Šimon Lomnický z Budče*, s. 97.

¹¹ Profesor dějepisu a zeměpisu, narodil se v Kolmé (okres České Budějovice). Podle svého záznamu napsal 77 historických prací, jež zůstaly většinou v rukopisech. Zemřel roku 1945.

¹² Jan Herben, *Národní hrdina český*. Čas 1907, č. 211, s. 2-3; citováno podle Vojtěch Hladký – Jakub Krč (edd.), *Kupidova střela, Dětský rápek*, s. 448.

¹³ Jaroslav Vlček, *Dějiny české literatury*, Praha 1960, s. 434.

se a sobě prospěl. ... Lomnický sám stačí na pochopení patologické stránky doby Rudolfovy“¹⁴ Naproti tomu se Arne Novák v *Přehledných dějinách literatury české* snažil dílo posoudit podle jeho literárních kvalit, ne podle autorova života.

Také Emil Pražák se snažil bránit tomu, aby bylo literární dílo posuzováno morálními kvalitami či poklesky autora. Pokoušel se Lomnického situaci zachytit v širším kontextu. Lomnický byl sice katolík, ale život prožil na bratrských a luteránských panstvích. Katolictví pro něj nepředstavovalo politický program, možná do chvíle, kdy katolická vojska vyplnila Ševětín. Přišel o všechnen majetek i klid, ve kterém dosud žil. Byl starý a nemocný, odkázaný na pomoc přátel. V člancích zbavuje Lomnického kletby hanopisu *Exekucí* a upozorňuje na cizí ruku i v dopise Lichtensteinovi.

I přesto nezůstal Šimon Lomnický zcela nepovšimnut. Pramenně bohatá a z větší části biografická monografie Emila Pražáka nebyla nikdy vydána tiskem. Autor z ní v 50. letech publikoval pouze některé kapitoly a později napsal heslo do *Lexikonu české literatury*.¹⁵ Nejrozsáhlejší pozornosti se dosud dostalo Lomnického mravněvýchovným prózám a práci s exempli v studiích Petra Voita. Ty později shrnul do knihy *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, kterou doplnil a opatřil úplným soupisem všech exemplů, jež se v Lomnického knihách nacházejí.¹⁶ Dílčí pozornost věnovali Lomnickému Anežka Vidmanová,¹⁷ Miluše Frolíková,¹⁸ Milan Kopecký¹⁹ a Alexandr Stich.²⁰

Přitom Lomnický stojí za pozornost z mnoha důvodů. Je autorem ve své době jedinečného tematicky uspořádaného cyklu mravněvýchovných próz. Lomnického knihy vycházely za jeho života v nových vydáních a byly reeditovány (někdy jen částečně) i v době pobělohorské a v rané fázi národního obrození. Jako málo literárních

¹⁴ Jaroslav Vlček, *Dějiny české literatury*, s. 434.

¹⁵ Emil Pražák, *O mravně výchovné próze Šimona Lomnického*, Příspěvky k dějinám starší české literatury, Praha 1958, s. 205-213; Týž, *Je Šimon Lomnický autorem hanopisu Exekuce z roku 1621?*, Listy filologické 1957, s. 104-106; Týž, *Šimon Lomnický z Budče*, Lexikon české literatury 2/II, Praha 1993, s. 1214-1216.

¹⁶ Petr Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, Praha 1991.

¹⁷ Anežka Vidmanová-Schmidtová, *Burleyovy životy starých filozofů a jejich české překlady*, Praha 1962, s. 82-97. Autorka zkoumá na textu konkrétního titulu Lomnického jako překladatele.

¹⁸ Miluše Frolíková, *Šimon Lomnický z Budče*, JSH 1963, č. 3-4, s. 97-109. Autorka shrnuje základní fakta z Lomnického života a přikládá bibliografický soupis jeho děl.

¹⁹ Milan Kopecký, *Vývoj a smysl humanistické dramatiky. České humanistické drama*, Praha 1986, s. 7-24. Vedle studie přináší kniha také edici Lomnického *Komedie aneb Hry kratičké* – s. 171-196. Dramatické tvorbě Šimona Lomnického se věnovala také Jitka Brabcová, *Několik poznámek k dramatické tvorbě Šimona Lomnického z Budče*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada hudebněvědná, Brno 1982, č. 17, s. 61-72.

²⁰ Alexandr Stich se v rukopisné studii věnuje motivickému rozboru *Kupidovy střely*.

děl z jeho doby se staly součástí období se zásadně odlišnými společenskými i literárními normami. Otevřena zůstává otázka, zda Lomnického tvorba obsahuje zárodky barokní poetiky. Ve 30. a 40. letech se ji pokoušeli definovat Josef Vašica a Vilém Bitnar.²¹ Později se problému dotkli Petr Voit,²² Václav Černý a Alexandr Stich.²³ Lomnický tedy patří k postavám, o jejichž hodnocení se vedl od konce 18. století spor. Jedni ho vychvalovali jako Bohuslav Balbín nebo Josef Dobrovský, jiní jako Jaroslav Vlček a Jan Herben jej nemilosrdně kritizovali a hanili.

²¹ Josef Vašica, *České literární baroko*, Praha 1983; Vilém Bitnar, *Zrození barokového básníka*, Praha 1940.

²² Petr Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, s. 81-84.

²³ Václav Černý, *Až do předsíně nebes*, Praha 1996, s. 268. Přiklání se spíše k názoru, že je Lomnický spolu s Dačickým typickým veršotepcem vžité humanistické tradice. Alexandr Stich naopak v doslovu vidí Lomnického jako jev nastupujícího baroka.

3. Dílo Šimona Lomnického

Staročeské slovo *šimonit* nemá původně se jménem Šimona Lomnického nic společného – pochází z latinského *simonia*, což znamená provozovat svatokupectví. Lomnický je však přijal za vlastní a tímto slovem označoval svoje básnění, určené k poctě nebo zábavě pánů, tedy příležitostnou poezii. Publikoval ji samostatně nebo jako dedikace k jiným spisům. I když se toto sloveso v Lomnického okolí vžilo, stalo se terčem pozdějších útoků na jeho nemorálnost a pochlebovačnost. Jde zde částečně o nepochopení doby, protože vyjádření vděku mecenášům patřilo nejen v 16. století k běžným záležitostem. V *Dětinském rápku* Lomnický naznačuje, že spisování a vydávání knih nepřinášelo autorovi příliš vděčnosti a zisku ... *Neb sice žádné jiné vděčnosti skoro od žádného jsem za to nepoznal a za své dedykací, tak jest ji veliká nevděčnost k věcem pobožným lidská, ani téměř kocourovi nohavic bych nezjednal. A kdyby pomoci a nákladu impressorského impressora mého pana a přítele milého nebylo, již bych dávno od takové své práce přestal* 235/360-361. Dedikace urozenému mecenáši nemusela vždy přinést finanční podporu nutnou k vydání díla.

Příležitostná a řemeslně dovedná poezie stojí spíš na okraji Lomnického tvorby. „Umělecky nejcennější“ a nejpozoruhodnější je pravděpodobně *Pohřební píseň o smrti Petra Voka z Rožmberka*. Jde o složitě komponovanou emblematickou skladbu, jež vychází z hlavních motivů rožmberského erbu, růže.

*„Růže nám uvadla, dům slavný se zbořil,
krásná věže padla, sloup pevný se zlomil.*

Vladař vladařství vzdal, vrátil se tomu.

Růže, milá růže, kam jsi se poděla?

A to jest nejhůře, že jsi osaměla!

Růžičko červená, růžičko přemilá,

bylas utěšená, velmi ušlechtilá!

Téměř všemu světu hodna jsi zelení,

tak libého květu že kořene není.

Již tě ostríhati nebudou medvědi!

Jest co litovati, že růže nevědí.“

Lomnického veršovaná produkce se neomezovala jen na poezii příležitostnou. Upozornil na sebe zpěvníkem, který roku 1580 vydal v Praze. *Písně nové na evangelia svatá nedělní přes celý rok* byl první český katolický kancionál. Vedle zpěvních skladeb parafrázujících nedělní evangelní perikopy v pořadí církevního roku, v něm soustředil po vzoru nekatolických kancionálů i písně k různým příležitostem denního života. Doplnkem tohoto zpěvníku je pozdější *Kancionál aneb Písně nové historické na dni (...) sváteční přes celý rok*,¹ ve kterém přinesl písně k svátkům jednotlivých světců. Kancionál má i regionální význam, neboť obsahuje písně věnované význačným osobám a jihočeským městům. Jako moralista chtěl pomocí těchto zpěvníků čelit množícím se světským pouličním písním. Texty písní jsou opatřeny notací nebo odkazem k známým nápěvům, některé složil sám Lomnický. Protože v kancionálech nejsou ještě patrné známky počínající protireformace, mohly být některé písně přejímány do jiných kancionálů, katolických i evangelických.

Cyklus mravněvýchovných próz předjímá rozsáhlá veršovaná skladba *Instrukcí aneb Krátké naučení každému hospodáři mladému*.² Lomnický v ní jako praktický hospodář nabádá k řádnému rodinnému životu a k výchově dětí, k dobrým mezilidským vztahům v obci, varuje před smilstvem, lakotou, pýchou. *Instrukcí* se stala knihou velmi oblíbenou a autor se dočkal ještě za svého života nového vydání. Adresátem kancionálových písní a veršované *Instrukcí* už není jako v příležitostné poezii šlechtic, ale drobný měšťan a gramotný vesničan, kteří neměli knihy, z nichž by se vzdělávali. Lomnický píše prostě, srdečně a hlavně česky, aby každý veršem rozuměl. Tyto snahy spojuje s šířením rodné řeči.

Triumf aneb Komedie kratičká o přeslavném Syna Božího nad smrtí, peklem a ďáblem vítězství je pozoruhodné veršované velikonoční drama. Tradiční pašijová látka je tu lokalizována do jihočeského prostředí. Postavy promlouvají lidovou češtinou plnou hovorových výrazů, expresivity a slovního humoru. Apoštolové se oslovují „pane“ a zmrtvýchvstalý Kristus zajímá aktéry stejnou měrou jako kvalita piva. Přesun novozákonních reálií do jihočeského prostředí a vložení detailů z každodenního života, jako je šízení piva vodou, na jedné straně ztraktivňovaly divákovi známý pašijový děj, na druhé straně mu umožňovaly intenzivněji a opravdověji prožít radost nad Kristovým

¹ Druhý kancionál se dočkal čtyř vydání, dvakrát v době pobělohorské. Protože v obou kancionálech nejsou ještě patrné známky počínající protireformace, mohly být některé písně přejímány do jiných kancionálů jak katolických, tak evangelických.

² 1. vyd. 1586, 2. přeprac. vyd. 1597, 3. přeprac. vyd. 1794 (*Krátké naučení mladému hospodáři ...*, ed. V. M. Kramerius).

zmrtvýchvstáním. Druhým dramatem, podle M. Frolíkové nejlepším, které Lomnický napsal je *Vzkříšení Krista Pána*.³ Podobnou metodu aktualizace starších předloh a její přiblížení mentalitě čtenáře nižších vrstev najdeme i v jeho cyklu mravněvýchovných próz.

Mezi lety 1586 a 1615 publikoval Lomnický cyklus devíti mravněvýchovných próz. Mají podobnou kompozici a tematicky pokrývají oblast sedmi smrtelných hříchů.⁴ *Knížka o sedmi hrozných ďábelských řetězech ... v tyto poslední časy před skonáním světa* (1586, 1606) vychází z Apokalypsy a dává návod, jak se ubránit svodům Antikrista. *Postní zvyk* (1589) radí, jak dodržovat postní předpisy a jaké tresty stihnou ty, kteří je přestupují. Traktát *Tanec aneb traktát skrovný o tanci, bujného těla pachtování* (1597) dokazuje, že tanec patří mezi smrtelné hříchy. *Utrhačů jazyk aneb knížka krátká a prosté sepsání o škodlivém a tajném jedni druhým utrhání* (1598) se zaměřuje na neřest klevetníků. *Vejkład prostý na nejsvětější modlitbu Otčenáš* (1605) vyzývá k pokání a ukazuje spásonosnou moc modlitby. *Tobolka zlatá* (1615, 1791) pranýřuje lakomství a lichvu. *Pejcha života aneb pobožná knížka proti všelijaké nádherlosti a pejše* (1615) odsuzuje dobový přepych. V *Kupidově střele* (1590, 1603) ukázal škodlivost hříchu smilstva a cizoložstva. *Děťinský rápek* (1609) vypovídá o tom, jak se mají děti chovat ke svým rodičům a rodiče k dětem.

Po přestupu na evangelickou stranu přivítal básní *Selské vítání* (1707) Fridricha Falckého, oslavil i jeho korunovaci. Bělohorskou bitvu popisuje v písni *O žalostné zkáze a zplundrování země české*. Po popravě na Staroměstském náměstí se objevuje veršovaná skladba *Exekucí aneb vykonání vejpovědi a ortele nad rebely ...*, kterou připsal soudobý historik Pavel Skála ze Zhoře na podkladě získaného opisu, Šimonu Lomnickému. Pozdější historikové Skálovu zprávu přebírali a zapomínali, že skladba existovala nejen rukopisně u Skály, ale že je zachován i původní tisk. Z této tištěné podoby se nemůže usuzovat, že ji napsal Lomnický, protože tisk skladby v originále z roku 1621 i v dobovém německém překladu je anonymní.

Nejvíce se otázkou, zda je Šimon Lomnický autorem hanopisu *Exekuce*, zabýval Emil Pražák.⁵ Jako první se obírá myšlenkou, proč by Lomnický skladbu vydával anonymně. V jeho situaci by už stejně ničeho nedosáhl, naopak by se nevyhnul dalším

³ Napsána roku 1595, ale zachována jen v přepise asi z roku 1707.

⁴ *Pád světa* (1587) je znám pouze zprostředkovaně, dosud nebyl objeven žádný exemplář. Celý cyklus monograficky zpracoval a včlenil do kontextu dobové literatury Petr Voit.

⁵ Emil Pražák, *Je Šimon Lomnický autorem hanopisu Exekuce z r. 1621?* Listy filologické 1957, s 104-106.

výtkám. Ani mu nemohlo jít o beztrestnost za postoj během povstání, neboť jak autor publikuje už v roce 1620, sám pokutován nijak nebyl. Zřejmě díky jeho mocným příznivcům z vítězného tábora. Jako další okolnost Pražák uvádí, že se o této skladbě nezmiňuje Bohuslav Balbín ve stati o Lomnickém díle v *Bohemia docta*. To by jej jistě nechválil. Nepravděpodobnost Lomnického autorství vystupuje mimo to i ze skladby samé. Svržení obou místodržících je odbyto polovinou jedné strofy, nejsou ani jmenováni, kdežto svržení písaře Fabricia je líčeno celou strofou. Je zarážející, aby se Lomnický šíře nezmínil alespoň o Vilému Slavatovi, svém dávném známém, kterému ještě roku 1622 věnuje svůj překlad z Marka Maruliće. Stejně tak Lomnického autorství neodpovídá formální stránka *Exekuce*. Lomnického práce z této doby jsou již formálně velmi nedokonalé, je znát, že téměř sedmdesátiletý autor je na konci svých sil. Naproti tomu má *Exekuce* složité a přitom bezvadně provedené sedmiveršové strofické schéma. Do toho by se Lomnický tehdy již nepouštěl, natož aby v něm napsal třicet pět strof.

Mezi poslední spisy patří *Cesta do nebes* (1621), kterou Lomnický věnoval Vilému Slavatovi. V roce 1622 napsal Lomnický ještě tři skladby: *Naučení manželské*, *O pokoji uherském* a *Velikonoční radost*. Patrně jeho poslední sbírka byla *Fragmenta*, tj. *dobrota aneb poběrky z starodávných historií a kronik*. Titul knížky nevystihuje plně její obsah. Cílem knížky bylo získat pomoc zestárlému básníkovi u Slavaty a Martinice.

Lomnický usiloval o nalezení rovnováhy mezi náboženským a mravoučným obsahem a uměřenou zábavnou složkou. V jeho dílech objevíme časté odkazy na další díla v českém jazyce. Několikrát cituje spis Georga Lauterbecka *Politia historica*, který přeložil Daniel Adam z Veleslavína roku 1584, mravněvýchovnou prózu Václava Dobřenského ze Schwarzbrucku *Pramen vody živé* (1581)⁶ i veršovanou pasáž z knihy Jana Mathesia *Oeconomia de matrimonio* v překladu Tomáše Řešátka (1574). Spor o interpretaci apokryfního biblického příběhu o Ježíšovi, který chodí jako dítě matce pro vodu, vedl s postilou Martina Zámrského.

Prozaické spisy se vyznačují přirozeným stylem beze stop po umělosti, závislost na předlohách není patrná. Uplatňují se zde lidová úsloví a hovorové obraty, s oblibou užívané latinské citáty jsou vždy provázeny českým překladem, často veršovaným. Výrazem Lomnického snahy je získat především prostého současného čtenáře,

⁶ Dobřenského kniha se věnuje podobně jako *Kupidova střela* smilstvu a cizoložstvu. Má i podobné vnitřní členění: 1. Chvála a důstojenství manželského stavu, 2. Mrzkosti a těžkosti cizoložstva, 3. Příčiny cizoložstva, 4. Obrana manželů proti pokušení.

projevoval se i aktualizací výkladů sledujících zkušenosti a zájmy zejména poddanského lidu.

Lomnický se stylizuje do role učeného a přísného mravokárce, je však srozumitelný čtenáři nižších vrstev. Jeho mravněvýchovné prózy nejsou originálními uměleckými díly v moderním slova smyslu. Po vzoru středověkých autorit a soudobých spisovatelů převážně kompiluje a adaptuje. Řídil se totiž středověkou zásadou, co je staré, je i dobré. Ve své době je však autorem jedinečného tematicky uspořádaného cyklu mravněvýchovných próz. Podle autorů edice *Dětinský rápek* Vojtěcha Hladkého a Jakuba Krče musíme jeho originalitu hledat ve výběru a způsobu zpracování zvolené látky a výsledném tvaru, postaveném na vyváženém poměru exempel a mravněvýchovných a náboženských autorských komentářů i didaktické a zábavné složky, vkládání veršovaných pasáží, orientaci na světské prostředí a postavy, funkční užívání slov z různých vrstev jazyka. Lomnický jako by předznamenal žánr tištěného kázání, který se v 17. a zejména v 18. století stal dominantním žánrem celé české prózy. Pobělohorská doba Lomnického akceptovala jak v rámci homiletiky, tak i jeho knížky lidového čtení.

4. Dětinský rápek

Nosnou část prózy Šimona Lomnického představuje devět mravněvýchovných a nábožensky vzdělávatelných titulů vzniklých mezi léty 1586-1615. *Dětinský rápek* je spis vypovídající o vztahu dětí a rodičů. Všech devět próz se začleňuje do mohutného proudu mravněvýchovné tvorby předbělohorského období, z níž však dokázalo přežít jen několik málo názvů a ostatní, průměrná a podprůměrná, díla zapadla. Zájem čtenářů i autorů o tento druh literatury je pochopitelný. Souvisel s politickými, ekonomickými, sociálními a kulturními změnami české společnosti. Svou roli hrálo překročení určité míry rozmařilosti na šlechtických dvorech, přistěhovalectví, kriminalita a narůstající psychózy vyvolávané hospodářskými proměnami. Přišel opět strach z komet a jiných přírodních úkazů, strach z tureckých výbojů. Také problémy duchovenstva sílily.

Mravněvýchovná literatura spojovala úpadek společnosti s úpadkem upřímné víry. Moralisté nepochopili, že nejde o zkázu starých dobrých mravů, ale o nástup nového životního stylu.¹ Autoři této literatury nebyli teoretikové společnosti, nic nezkoumali, ale napomínali a zejména opakovali jen to, co znali odjinud. Na druhé straně nelze přehlédnout, že literatura obracející se k normám praktické morálky jeví upřímný zájem o člověka, jeho život a problémy. K základním znakům mravněvýchovné literatury předbělohorského období patří ovšem ideologická konzervativnost. V popředí zájmu katolického či nekatolického spisovatele sice stojí drobný měšťan, případně venkovan (sedlák), ale jejich životní problémy nejsou líčeny v rozporu se zájmy šlechty a duchovenstva. Mravněvýchovná literatura aktualizovala mravoučný a věroučný kodex. Aktualizace byla dvojí: formální, to je vyjadřující se prostřednictvím klišé, anebo nepředstíraná, vycházející z reálného života.² Literatura přibližující normy praktické morálky měla blízko k náboženské tvorbě, neboť morálka byla založena na bibli.

Dílo *Dětinský rápek* je v dedikaci opatřeno letopočtem 1609 a nese datum 1. ledna téhož roku, ale dvě zmínky v textu posouvají vznik knihy o tři až čtyři roky do minulosti. V textu autor mluví o minulém roce 1605 (*Kněží pak příkladem slavička mají roucho prosté nesti, v drahých a rozličné barvy šatech nechoditi, jakž jim minulého roku 1605. vyměřeno na tom pražském synodu od osvíceného knížete a pána pana Zbynka, arcibiskupa pražského, dobré a slavné paměti, i také jakž ukazují jiná koncilia*

¹ Josef Janáček, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 1987, s. 355-356.

² Petr Voít, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, s. 14.

starodávni a duchovní práva 271/376), v dedikaci se naopak zmiňuje o minulém roce 1606 a to v souvislosti, proč začal psát tuto knihu (... *tři hrozné mordy v jednom domě spáchal, kuchařku, dceru i matku zabil a pak za to roku minulého 1606. ohavnou smrt trpěl a hroznou pokutu vzal XV/243*). Je tedy pravděpodobné, že v letech 1606 až 1609 Lomnický pracoval právě na *Dětinském řápku*. Mimo jiné se z těchto let kromě několika drobných a vcelku bezvýznamných příležitostných spisků nic nedochovalo.

Motto nachází kniha společně s *Rosariem* Bernardina de Bustis³ ve čtvrtém biblickém přikázání. Nejprve jsou připomínány abstraktní a konkrétní podoby otcovství (Bůh - Otec, Otec duchovní, Otec morální, Otec tělesný, ...) a pak za pomoci citátů věnuje pozornost příčinám zplození dětí. Autor se dále zabývá poslušností a nemálo stran vyhradil dětem zlým. Zloba dle něj pramení z lakomství, pýchy nebo smilstva. Na několika stranách se věnuje otázce dětského úmrtí. Jako hlavní příčinu vidí, když rodiče milují své děti více než Pána Boha. Následně jmenuje ještě dalších pět příčin, např. když někdo své rodiče v mládí nectil, když rodiče shromažďují pro děti nespravedlivě nabytý majetek, jindy děti umírají z nedbalosti rodičů nebo kojné apod. Pasáž *O lásce dětí k rodičům* je přeplněna příklady z říše zvířat, popisující chování mezi nimi.

Jádro *Dětinského řápu* je uloženo až v deváté a desáté kapitole *O povinnostech rodičů k synům, O povinnostech synů k rodičům*. Text vhodně zahajuje Aristotelův výrok, že duše dítěte jest jako holá a nepopsaná tabule. Velká úloha je připisována úctě k bližnímu, neboť *syn nětco u sousedů ukradne, buď lžičku, misku, talíř, nůž etc. I řekne mu matka: Kdes to vzal? On dí: Matko, našel jsem. Zeptá se ho, viděl-li je kdo? Odpoví: Neviděl žádný. A on věda, že se to matce líbí, i ukradne potom víc, až toho z dobrou voprátku bude a potom jako drozd závisne* 111/304. Důraz je kladen také na učení a na vhodné potrestání: *Jsou-li pak synové zlí, svévolní, rozpustilí, nezbední, bezbožní a nevážní a laskavé napomínání při nich nic platné není, tedy s vohybku metličkou neškodí jim k zachuli a k Zadní Indii přihlídnouti a dobře ji pošpikovati* 142/317; *Protož probudtež se, ó milí rodičové, a s čistou metličkou před svými dětmi se postavte, hřešili, toho jim braňte, jsou-li zlí, trescete, kářejte, shýbejte a pro dítky své škody sobě na duši nečiňte* 140/317. Jakkoli je kostra této kapitoly totožná s *Rosariem*, jednotlivá nařízení a naučení jsou doplňována vždy živým autorským textem, v němž se zrcadlí

³ P. Voít upozorňuje, že kniha *Rosarium sermonum praedicabilium* Bernardina de Bustis se stala podkladem pro české zpracování, ne mechanicky, ale s velkým důrazem na myšlenkovou a kompoziční samostatnost. Srov. Petr Voít, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravně-výchovné prózy*, s. 27.

život a zkušenosti spisovatele 16. století. Právě v této kapitole se Lomnický nejvíce přiblížil Komenského pedagogice. Můžeme o něm říci, že byl jeho předchůdcem. Odsuzuje učitele, kteří chtějí *aby jim dítky pojednou všecko uměly a se naučily*, kteří *děti tepou, bijí, mrskají, šlohaří, že potom žádné chuti do školy choditi nemají. Od toho hle mají se zdržovati a s dítkami pěkně nakládati* 117/307. Své tvrzení vhodně dokládá citátem Petra Mosellana: *Mládež aby se tak pěkně cvičila, aby ze školy katovna nebyla* 117/307. Také doporučuje učení hrou a učení přiměřené k věku: *dítky aby se tak jako ze hry dobrému učily a pomalu z mládí zvykaly, až by k dospělejším rozumu přišly a potom samy od sebe k dalšímu umění se vzbuzovaly* 117/307. Za těmito kapitolami následuje pasáž o tom, jak jsou odpláceni dobří a pokutováni zlí synové.

Na závěr *Dětinského rápku* byla ve 12. kapitole připojena pasáž o autorově daru na hostinu jednotlivým stavům. Králům, knížatům a prelátům věnuje Lomnický orla, neboť ten se vznáší vysoko a o kořist se dělí s jiným ptactvem, kněžím a řeholníkům daruje slavíka, který brzy procítá a zpívá a má prosté peří, starým lidem věnuje na stůl labuť, manželům holubičku atd. Bohužel tato pasáž není autorovým dílem, ale doslovným překladem z knihy *Sermones* Johanna Herolta.

Lomnický vložené útvary v souladu se středověkou tradicí a zvyklostmi jeho doby nejčastěji pojmenovává historie. Jde o příklady odehrávající se v čase, ale je pro ně charakteristická látková různorodost. Soudobá literatura proto diferencovala tyto útvary podle původu na historie pohanské, historie křesťanské a historie všeho světa.⁴ Ačkoliv mezi světskými a biblickými příběhy musel být pocíťován jistý rozdíl, Lomnický je pojmově nerozlišuje. Pokud vůbec na biblickou látku zvlášť v textu upozorní, opět ji obecně značí jako historii. Zatímco pro většinu spisovatelů 2. poloviny 16. století byla bible většinou základním ilustračním materiálem, u Lomnického nebývají zpravidla biblické příběhy jako samostatné útvary vůbec zařazovány.

Dalším pojmenováním, které Lomnický užíval, bylo označení *příklad*. Podle P. Voita lze mezi historií a příkladem postihnout funkční rozdíl. Zatímco historie navozovala představu dávného příběhu, např. z antických dějin, příklad fungoval jako varovný signál odehrávající se v přítomném 16. či 17. století. Tomuto vysvětlení odpovídají další dvě názvem zpřesněné podskupiny útvarů, a to morální příklad a historický příklad. První označení se u Lomnického vztahuje pouze na exempla s duchovním výkladem převzatá z *Gest Romanorum* a druhé označení se váže jen

⁴ Petr Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, s. 40.

k příběhům, jejichž děj proběhl v dávné minulosti (převážně jde o excerpta ze středověkých a starověkých kronik).⁵ Všechna výše uvedená pojmenování se v zásadě vztahují k látkám, u nichž se autenticita pevně věřila či alespoň předpokládala. Smyšlená vyprávění označuje Lomnický p o d o b e n s t v í, to se vztahuje jen k bajce.

⁵ Petr Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, s. 40-41.

5. KOMPOZICE

Titul knihy *Dětinský řápek* není, tak jak by se dalo očekávat, popisný, ale obrazný. *Dětinský řápek* značí dětskou láhev, která je opatřena rourkou k sání tekutiny. Jde o obrazné pojmenování díla stejně jako u jiného spisu Lomnického, *Tobolky zlaté*, která znamená tobolku plnou zlatých peněz.¹ Dvouslovné pojmenování *Dětinský řápek* však není celým názvem knihy, ale je dále rozvit, jak to bylo v humanismu i v době pozdější obvyklé, upřesňujícími informacemi vypovídajícími o tématu spisu. Tento dodatek v titulu knihy se většinou připojoval spojkou *aneb*. Celý název je tedy *Dětinský řápek aneb Prosté a krátké naučení, kterak by se pobožné a křesťanské dítky k svým rodičům chovati, jich sobě šanovati a náležitě je ctíti měly; z kteréhožto řápku i dosti vyrostlí se napiti, příklad a naučení sobě vzíti moci budou*. Pod tímto titulem je připsáno, komu je kniha věnována, kdo a kdy ji sepsal: *za slušnými příčinami v těchto nebezpečných časích rozpustilé mládeži sepsaný, důvody, příklady a jistými historiemi stvrzený, a vůbec v nově vydaný od Šimona Lomnického z Budče. Léta Páně M. DC. IX.*

Vzniklé dílo bylo sice věnováno dětem, ale své přednosti mohlo zúročit jedině v rukou dospělých. Na následující straně Lomnický připsuje knihu *Vilému Slavatovi z Chlumu a z Košmberka, na Stráži, Hradci a Telči* II/233. Většinu listu zabírá Slavatův erb. Ve dvou sloupcích, ve spodní části stránky, je Lomnického modlitba ke Kristovi za jeho samotného a za jeho rodinu.

To, že svou knihu Lomnický napsal ze své vlastní vůle, vyjadřuje na straně třetí, která nese titulek *Přípovídka Šimona Lomnického* a podtitul *Upřímně a svobodně*. Podle SSJČ je *přípovídka* zastarale 'příslib, slib'. Většinu strany zabírá autorův portrét, pod nímž je čtyřverší *Když s vámi jednám upřímně, milé děti, buďtež při mně. A že vám píši svobodně, přijmětež ode mne vhodně* III/235. Lomnického erb nese čtvrtá strana spolu se čtyřverším: *Císař Rudolf druhý, náš král, ten mi tu milost a čest dal. Jemuž Kriste, Bože pravý, dej korunu věčné slávy. Amen* IV/237.

Od pátého listu začíná několikastránková dedikace *Urozenému pánu, panu Vilémovi Slavatovi z Chlumu a z Košmberka, na Stráži, Hradci a Telči, Jeho Milosti císaře Rudolfa II. radě, komorníku a purkrabi karlštejnskému etc., pánu mně vždycky laskavě a dobrotivě příznivému, Jeho Milosti* V/239. Její součástí je vysvětlení, proč psal *o dětech a synech zlých raději nežli o něčem jiném*. Podnětem mu byla konkrétní

¹ Kulturněhistorický rozbor s ukázkami přináší Čeněk Zíbrt, *Šimona Lomnického z Budče Řápek dětinský*, Český lid 13, 1904, s. 97-102.

událost, jak autor sám vypráví *I dal mi k tomu příčinu Martin, rodič Starého města pražského, kterýž otce svého milého poslouchati nechtěl, své vůle užíval, tři hrozné mordy v jednom domě spáchal, kuchařku, dceru i matku zabil a pak za to roku minulého 1606. ohavnou smrt trpěl a hroznou pokutu vzal XV/243*. Svou knihou by rád jiné dítky a syny napomenul, od toho je odvedl, jim výstrahu a naučení dal, chtějí-li podobné pomsty ujíti, kterak se mají chovati, Pána Boha báti, svých milých poslouchati XV-XVI/243-244. Už do dedikace je zařazeno jedno exemplum, zde výjimečně dvojčlenné. Jeho alegorický náboženský výklad je v připojené části zvané *Morale*.² Toto exemplum pochází z *Gesta Romanorum* a vypráví o králi, který postoupí vladařství svému synovi. Ten jej však zavře na zámek a odmítá mu dát víno s poukazem, že žádný z pěti sudů není pro něho dost dobrý. Na závěr je dedikace opatřena datumem a místem: *V Ševětíně na gruntech Jeho Milosti pána a vladaře domu rožmberského, pana Petra Voka etc., ... 1. dne měsíce ledna léta vnově nastalého 1609 XX/245*.

Po dedikaci následuje několikastránková veršovaná předmluva věnovaná dětem, kde dokonce čteme *to jsem psal, co jsem poznával XXV/249*. Potvrzuje tedy, že jeho kniha je naučení, které vzniklo jako odraz skutečnosti. Za veršovanou předmluvou je obsah nazvaný *O čem v této knížce psáno, máte teď poznamenáno*. U názvů kapitol je také list, na kterém daná kapitola začíná. Zajímavé je, že názvy kapitol uvedených v obsahu se mírně liší od těch, které uvádí v textu. V nich je více rozvedeno, o čem kapitola bude. Mají tedy, podobně jako titul knihy, charakter anotace. Např. *O povinnostech synů k rodičům* x *O povinnostech synů k svým rodičům. Jak a čím synové a dítky křesťanské jsou povinni a zavázáni rodičům svým milým podle čtvrtého Božího přikázání: Cti otce tvého i matku svou, tuto se již vyučovati budou a takových těch jejich povinností položím v počtu rovně jako rodičům, toliko šest; nebo: O odplatě dobrých a pokutě zlých synů* x *O odplatě dobrých a pokutě zlých synů, a takových odplat jednoduše i pokut položím sedm, neb hned jak dobrých odplata, tak zlých pokuta následovati bude*.

Kniha je rozdělena podle různých témat do 12 kapitol, které se dále dělí na odstavce. Některé kapitoly jsou ještě vnitřně rozděleny do několika bodů. Např. pod názvem kapitoly *O povinnostech rodičů k synům* dodává: *Takových povinností položí se tuto šest 103/301*. V textu tedy popisuje šest povinností rodičů k dětem, které slovy čísluje: *Nejprvé, Druhé, Třetí ...*

² Vojtěch Hladký – Jakub Krč (edd.), *Dětský rápek*, s. 240-242.

Za poslední kapitolou následuje veršovaný závěr (*Závěrek knížky*) a též veršovaný doslov čili *Appendix aneb důstavek k dítkám*. Ke knize je připojena i pobožná píseň dětí za rodiče, kterou Lomnický složil podle modlitby Jana Hobermanna. V samém závěru je sepsán rejstřík exempel (*Index této knížky zadu jest historií, příkladů, kdo z nich o čem chce hledati, ted' se bude moct doptati*), která Lomnický ve svém textu použil. Je to výjimečný rys, který se u jiných autorů písčích v 2. polovině 16. století neobjevuje, kromě Vavřince Leandra Rvačovského z Rvačova a Matěje Poličanského. P. Voit, který se exemplum v tvorbě Š. Lomnického podrobněji zabýval, se domnívá, že rejstříky exempel zařazované na konci knihy zvyšovaly možnost vnímat exempla samostatně bez návaznosti na kontext. Spiritualizace, morální komentáře, ponaučení a vůbec celý argumentační aparát ustupoval do pozadí.³ Oficiální funkce exempel byla nauková, ilustrativní a výstražná, neboť obsahovaly příklady v duchu katolické morálky.

Hlavním kompozičním prvkem Lomnického mravněvýchovné prózy jsou exempla doplňovaná veršovanými sentencemi a vlastním autorovým komentářem. P. Voit tvrdí, že právě nebyvale častým využíváním exempel jako významného ideového, kompozičního a stylistického prvku se Lomnický odlišuje od většiny předbělohorských autorů. Základním a stálým pramenem byl pro Lomnického tematicky řazený soubor prothemat, citátů a exempel italského minority Bernardina de Bustis *Rosarium sermonum praedicabilium* (1508). Z něj Lomnický čerpal reminiscence, citáty, parafráze, narážky a náležitě je beletrizoval. Do tohoto adaptovaného mravněvýchovného a nábožensky vzdělávatelného kontextu pak zasazoval jednotlivá exempla převzatá beze změn buď z téhož *Rosaria*, anebo častěji z díla norimberského dominikána Johanna Herolta *Sermones* (1517), ze sbírek *Speculum exemplorum* (1490), *Vitae Patrum* a *Gesta Romanorum*.⁴

Většinu exempel Lomnický sám z latinských předloh překládá, i když pro ně existují starší české verze. V *Dětinském rápku* se objevují jak strohá středověká exempla, tak exempla s bohatě rozvinutým dějem. Jediné dvojčlenné exemplum představuje úvodní exemplum knihy, alegorický náboženský výklad je v samostatné části zvané *Morale*. *Dětinský rápek* je protkán jednašedesáti exemplum. Většina z nich

³ Petr Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, s. 42. Exemplum v kontextu se tak mohlo formálně měnit na exemplum sbírkové, které bylo čtenářem či posluchačem vnímáno v doslovném znění. Tím se více uvolňoval průchod jejich zábavností. Avšak zábavnost byla v předbělohorské době pokládána za škodlivou. Ani Lomnický se k zábavné funkci příběhů nikde nehlásí.

⁴ Tamtéž, s. 15.

vypráví o všedních událostech (48) a stávají se tak organickou součástí celé kompozice, kdežto náboženské příběhy (13), korespondující s námětem mnohem méně, jsou potlačeny.⁵

K beletristicky nejpropracovanějším exemplům náleží příběh o Alexiovi, synu vznešených rodičů, který opustí po svatbě svou manželku a uchýlí se do Cařihradu. Po sedmnácti letech se vrátí a dalších sedmáct let žije nepoznán jako žebrák pod schody rodného domu.⁶ Nebo exemplum o Juliánovi. Zde je příběh o rytíři, kterému jelen věští, že zabije své rodiče. Ten raději opustí domov a ožení se v cizině. Jeho manželka v mužově nepřítomnosti hostí jeho rodiče, kteří přišli syna navštívit. Při náhlém návratu domů v domnění, že přistihl svou ženu s milencem, zabije Julián oba své rodiče na lůžku. Za pokání posluhuje poutníkům v útulku, který dal pro ně postavit.⁷ Ke kratším exemplům patří např. příběh sv. Ammona, který vypráví, jak rodiče mládence, kterého pokousal vzteklý pes, prosí sv. Ammona, aby pokousaného mládence vyléčil. Jakmile rodiče splní Ammonovu podmínku a vrátí vola drženého neprávem, jejich syn se uzdraví.⁸

Jako v klasické literatuře i v *Dětinském rápku* je pásma vypravěče - autora a pásma postav. Díky mravněvýchovné funkci díla se autor - vypravěč stylizoval do role vševědoucího, učeného a přísného mravokárce. V textu promlouvá pomocí 3. os. minulého času nebo historického přítomku. Pokud autor zasahuje do textu vlastním komentářem, hovoří v 1. os. sg. Řeč autora se vyznačuje spisovností, ale je ozvláštněna i výrazy expresivními, hanlivými, zhrubělými, někdy až vulgárními. V pasážích autorských komentářů bohatě využívá přísloví, rčení, lidová úsloví a hovorové obraty. Vyprávění dynamizuje kumulací synonymních obrátů, často přerušuje vyprávění, aby vybídl čtenáře k pozornosti. (Více viz v oddílu Lexikum). Pokud vypravěč využívá verš, je vždy osmislabičný s rýmem sdruženým nebo střídavým.

Řeč postav není vyznačena uvozovkami, ale po uvozovací větě následuje dvojtečka, např. *dí pacholátko: Já vím, kde je to sukno* 62/281. Vnitřní monolog postav, neboli nevlastní přímá řeč, se od přímé řeči liší pouze uvozovací větou, která naznačuje, že jde o vnitřní monolog, např. *řekl v sobě sám: V pravdě na hlavu mou v mé starosti to mi se všecko vkydne, že mi mým příkladem tak syn můj dělali a odplacovati se bude, jak já činím otci mému* 62/281. Přímá řeč je střídána s nepřímou řečí, která je uvozována

⁵ Petr Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, s. 28.

⁶ Vojtěch Hladký – Jakub Krč (edd.), *Dětinský rápek*, s. 339-345.

⁷ Tamtéž, s. 354-356

⁸ Tamtéž, s. 280.

nejčastěji podřadicími spojkami *aby* a *že*, např. *volal a prosil syna, aby jeho nahotu přiodil a dal mu nějaké šaty* 61/280. Protože pásmo postav stylizuje reálnou řeč, jsou v něm užity všechny slovesné časy a osoby, mody i typy vět podle postoje mluvčího k situaci. Jako v pasážích autorských komentářů i v pásmu postav je využito expresivních a jiných stylisticky negativně zabarvených slov.

6. HLÁSKOSLOVÍ

Pro období 16. a 17. století je typické hojné pronikání nespisovných hláskoslovných podob do kodifikací a četná kolísání. Právě spis Lomnického, který je na rozhraní těchto století, ukazuje v jakém stádiu se čeština nacházela, nakolik byla nespisovnými podobami ovlivněna.

6.1. Samohláskové jevy

6.1.1. Kvantita samohlásek

Po období četných fonologických změn ve 14. a 15. století byl fonologický systém v nářečích českého jazyka na rozhraní 15. a 16. století v podstatě ustálený.¹ Na řadu z těchto změn však konzervativní ortografický úzus ve svém celku nebral větší zřetel, a to ani na změny velkého geografického rozsahu. Příčinou nebyla jen konzervativnost a setrvačnost tohoto i tak dost rozkolísaného úzu, ale mj. také okolnost, že na tento úzus v jeho celku nebyl vyvíjen větší společenský tlak. Většina psaných textů měla jen užší místní dosah a působnost. S konzervativností a tradičností písařského úzu a psaného jazyka souvisí také to, že v době, kdy fonologické změny v systému dlouhých vokálů byly již provedeny, se délka vokálů označovala různými způsoby.²

Tuto situaci výrazně změnil knihtisk, jenž začal za vhodných společenských a ekonomických podmínek³ produkovat velký počet textových výtisků a rozšiřovat je po česky mluvící oblasti. Svým významem i rozsahem rychle přerostl a zcela zastínil produkci písařskou a stal se základním nositelem a určujícím činitelem spisovného psaného úzu. Právě tiskařský úzus si začal vyžadovat jednotný a ustálený pravopis. Tiskaři nepřevzali ze soudobého písařského úzu některé spřežky, jako *th*, *tt*, *dg*, *ng* pro *d'*, *t'*, *ň*, ani různé spřežky pro *j*, ani dvojí *l*.

Na počátku 16. století byl tedy dosti pestrý obraz při značení délky. Dlouhé *i* se značilo *i*⁴, *ij*, *ii*, *ije*. Dlouhé *y* se značilo původně nejčastěji literou *y*, méně pak spřežkou

¹ Po určitou dobu však ještě pokračovalo geografické šíření některých změn.

² Např. dlouhé *i* bylo různého původu. Vzniklo jednak ze staršího *i*, jednak ze staršího *ie* (dlouhého *jať*). Složitější situace byla u dlouhého *ú*. V písařském úzu se drželo psaní staršího *ú*, které se mezitím změnilo v diftong. Navíc vznikla dvě nová dlouhá *ú*. Jedno monoftongizací ze staršího *uó* a druhé nové *ú* vzniklo dloužením původního krátkého *u* (např. typ *pozoruj!* nebo ve slovech přejatých – *figúra*).

³ Mezi ně patřil vysoký vzestup základní gramotnosti a vzdělanosti i růst ekonomického významu měst a jeho obyvatel.

⁴ V případech, kdy se délka neznačila.

ye⁵, později ý. Dlouhé é se značilo jako *e, ee, eé, é*, dlouhé á jako *a, aa, á*, dlouhé ú jako *u, ú, uo, ů, ů*, řídce *au*. Dlouhé ó bylo kromě interjekce *ó* jen ve slovech cizího původu a označování kvantity se zde vžívalo jen velmi pomalu. V některých případech nejde o nedůslednost v označování kvantity, ale o kolísání, např. *tim-tijm*. Tyto jevy, původně asi ve většině případů omezené na určité geografické varianty, se působením knihtisku mohly šířit. Jestliže se postupně pod vlivem šíření v tiscích ztrácela původní geografická vázanost obojích podob, tak se z původních, lokálních variant někdy stávalo kolísání ve spisovném úzu.

Na počátku 16. století se však začínají objevovat tisky, které už neužívají spřežek *ie, ije* a mají jen *i, ij*, ať už s důslednějším nebo méně důsledným označováním kvantity tohoto nového *í*. To vzniklo splynutím staršího *í* a původního dlouhého *jať*. Takto rozkolísaný úzus, v němž pro jednu hlásku, dlouhé *í*, existuje několik způsobů grafického označování (*i, ij, ie, ijé, ii*, ojediněle *ě*) značně ztěžoval srozumitelnost textu. Řešení této situace přinesla náměšťská mluvnice z roku 1533. Autor ortografie Beneš Optát se plně opřel o převládající soudobou výslovnost a pomalu se prosazující úzus, vůbec nebral v úvahu *jať*. Má jen jedno *í*, které píše spřežkou *ij*. Náměšťská kodifikace se velmi rychle ujala. Převzaly ji nejen všechny mluvnické a jazykové příručky, slabikáře a abecedy,⁶ ale vžila se i u tiskařů a tím, že se *ij* prosazovalo i ve školských příručkách, vžila se u písařů.

Psaní spřežky *ij* pro označení dlouhého *í* a vůbec důslednější značení kvantity *í* se vžívalo rychleji pravděpodobně také pod vlivem tradice Husova pravopisu, o který se začal projevovat zájem zřejmě v souvislosti s Optátovou pravopisnou kodifikací, která na Husův návrh navazovala.⁷

K závažným změnám v systému dlouhých vokálů došlo v 15. století. Zaniklo starší dlouhé *ó* změnou v *uo* a pak v *ú* a starší *ú* se diftongizovalo v *ou*. Obě změny, *uo* > *ú* a *ú* > *ou*, probíhaly právě v 15. století. V pravopisu z toho vznikaly značné potíže, protože *ú* i *ou* se často označovalo stejně, nebo se naopak táž hláska označovala různými způsoby. Tím byla značně narušována srozumitelnost textu. Starší *o* se v tiscích vyskytuje ještě na počátku 16. století. V koncovce dat. pl. *-om* se drží ještě déle a ojedinělé doklady najdeme i koncem 16. století. Zde jde však o zkrácené *o*. Tato

⁵ Aspoň po některých konsonantech, zejména po *c, z, s, č, ž, š, ř*.

⁶ S výjimkou Jana Blahoslava, který trval na zachování rozdílu mezi *í-ie*.

⁷ Srov. Jaroslav Porák, *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, Praha 1979, s. 54.

koncovka se dodnes udržela v nářečích. Případy psaného *o* v kmeni slov jsou ojedinělé, často v témž tisku nebo rukopisu je na jiném místě grafika jiná.

V Lomnického spisu se krátké *o* vyskytlo pouze ve čtyřech slovech: *nedověry*, *vole*, *vzrost*, *zrost*. Varianta s *ú* se v textu, kromě feminina *vůle*, v těchto slovech neobjevuje. Maskulinum v oslovení *dobrotivý tvorče* 294/391 je utvořeno od substantiva *tvorec*, nikoliv *tvůrce*, nejde zde tedy o zkrácené *o*. Je tu ale i řada dalších kolísání v tvarech, sufixech i v jednotlivých slovech. Některá kolísání odrážejí jistý vývojový proces. Ve zkoumaném textu se vyskytuje stále mnoho předponových sloves se zkrácenou kmenovou samohláskou (např. *dovesti*, *nehral*, *oblecti*, *přibiti*, *snesti*, *ukrasti*, *upecti*, *uteci*, *vyvesti*, *zabiti*, *zavesti* atd.). Dvojslabičné infinitivy se zdloženou kmenovou samohláskou typu *něsti*, *vésti* měly proti sobě předponové odvozeniny s krátkou samohláskou (*dovesti*, *podvesti*, *přinesti*, *snesti*, *vyvesti*, *zavesti*). V 16. a zejména v 17. století zde probíhalo vyrovnávání. Předponové odvozeniny dloížily kmenovou samohlásku podle sloves základních. Jako v jiných textech, tak i v Lomnického spisu se obojí podoby vyskytují vedle sebe. Za povšimnutí stojí, že i dvojslabičné infinitivy mají v textu někdy zkrácenou kmenovou samohláskou: *nesti* (4) x *něsti* (5), *nést* (1); *vest* (2), *vesti* (4) x *vésti* (8). Oproti tomu sloveso *mínit* Lomnický psal pouze krátce (*miním*, *neminíte*). Kolísání kvantity v základu předponových sloves se dále vyskytuje: *dotýče* (1) x *dotýce* (1); *nazývati* (3), *nazývá* (2), *nazýval* (1), *nazývají* (1), *nazýván* (1) x *nazyvati* (2); *utíkati* (1), *utíkal* (1) x *utíkej* (2), *uteci* (1); *zabíjeti* (1) x *zabijeti* (1). Kořenná a častěji kmenotvorná samohláska se zkrátila nebo zdloížila ve verbech jako *kralovati* (1) x *královati* (1); *pomáhejte* (1) x *pomáhéjte* (1); *proším* (13), *prosíme* (1) x *prosim* (1); *tuším* (1) x *tuším* (1). Prosté sloveso *slýchati* se také objevuje ve dvou podobách. Jednak se zkrácenou kmenovou samohláskou *-y-* (*slycháme*), jednak ve své spisovné variantě (*slýchati* – 1, *slýchali* – 1). V předponových slovesech a jejich tvarech se předpona zkrátila v *přisahati*, *učastna*, *upěla* a verbum *následovat* kolísalo: *následují* (1) x *nasledují* (1). Dloužení v předponě nastalo u tří sloves *přijmout*, *přijít* a *vyjít*, přičemž první dvě jmenovaná slovesa měla v textu i své spisovné podoby (*přijímá* – 2, *přijímají* – 4, *přijímal* – 1, *přijímali* – 1; *přijíti* – 6). Stejně jako v předponách sloves, i v příponách a koncovkách docházelo zřídka k odchýlení od spisovného úzu. Kolísala koncovka 3. os. pl. pomocného slovesa *bývat*

(bývají), která se jednou z dvaceti šesti dokladů zkrátila (bývají). U modálního verba *mívat* se naopak dlužila kmenotvorná přípona *-a-* *mívají* (1).⁸

Nejvíce se kolísání kvantity samohlásek projevovalo v základu substantiv. V textu se nachází několik podstatných jmen, v nichž se jen jednou z několika dokladů vyskytla podoba se zkrácenou samohláskou. Jedná se o vlastní jména *Augustyn*,⁹ *Bonyfacymu* a slova *knižky*,¹⁰ *lasky*,¹¹ *panu*,¹² *sile*,¹³ *tatiku*,¹⁴ *žabami*.¹⁵ Pokud se však jedná o podstatné jméno *kniha*, ne *knížka*, je samohláska v kořenu důsledně dlužena (*knihu*, *v kníze*). Naopak podstatná jména *ptactvo*, *zavírka* jsou jen jednou doložena se spisovnou kvantitou: *ptactvem* (1) x *ptáctvo* (2), *ptáctva* (1); *při zavírce* (1) x *při závírce* (3). Jiná substantiva se v textu objevila dvakrát, ale pokaždé s jinou kvantitou: *chvály* x *chvaly*, *Ludvíkovi* x *Ludvikovi*, *nedbalost* x *nedbálnivosti*, *k pánům* x *k panům*, *prelat* x *prelátům*, *senátorům* x *senatora*, *tovaryšstva* x *tovaryšstva*, *trvanlivost* x *trvánlivost*. Rozdílná kvantita samohlásky *a* se nachází v gen. pl. feminina *strana*: *stran* (1) x *strán* (2). Dat. feminina *šibenice* se zdloužil v základu jednou z osmi výskytů tohoto slova. Co se týče přípon a koncovek substantiv, jejich kolísání se příliš nevyskytuje. Slovo *paní* se objevilo v textu sedmkrát, z toho čtyřikrát je psáno se zkrácenou koncovkou *í* (*paní*). Jednou byla zdložena koncovka ak. sg. feminina *práce*: *prací* (1) x *práci* (14). V textu se také objevuje mnoho slov s jedním výskytem a s odchylnou kvantitou od spisovného úzu: *audienci*, *balsamem*, *čapice*, *člankové*, *dívadla*, *dvěře*, *exekucí*, *Fylišťynští*, *habit*, *kázání*, *kléštěmi*, *lkání*, *lotřiku*, *lvičatů*, *lžicí*, *nárůživostí*, *navedeni*, *nedověry*, *olívoví*, *planét*, *plénky*, *bez prodlevání*, *prstyčky*, *přivětivost*, *o ptačátkách*, *purkabi*, *rán* (2. pl. od *rány*), *sentencí*, *sňátku*, *svítání*, *šije*, *šprymíři*, *tata*, *učatníci býti*, *účastník*, *vyvyšenosti*, *vzrost*.

U adjektiv délka samohlásek téměř nekolísala. Slova se vyskytovala vždy buď ve spisovné, nebo nespisovné kvantitě. Většina slov se zkrácenou nebo se zdloženou samohláskou se v textu vyskytla jen jednou. Jen tři přídavná jména (*nejlitější*, *nerád*, *švedské*) se v textu objevily vícekrát než jednou. A pouze tři adjektiva ve své délce kolísala: *chvalitebném* (1), *chvalitebných* (1) x *chválitebné* (1); *krátký* (3),

⁸ Z deseti dokladů tohoto tvaru došlo ke dlužení pouze v jednom případě.

⁹ Z šestnácti výskytů tohoto jména je jen jednou ve zkrácené podobě.

¹⁰ Spisovná kvantita je psána v jednadvaceti různých pádových tvarech.

¹¹ Ve dvaceti případech je psáno s dlouhým *á*.

¹² Dat. sg. slova *pán* se též jen jednou z padesáti pěti dokladů zkrátil.

¹³ Zkrácená podoba se vyskytla jednou z pěti různých pádových tvarů slova *síla*.

¹⁴ Dlouhé *í* se vyskytuje ve dvanácti dokladech.

¹⁵ V jiných pádových tvarech (6 dokladů) se femininum *žába* psalo se spisovnou kvantitou.

krátkých (3) x *krátký* (1); *jistý* (6) x *jisty* (1). Adjektivum *rád* se vyskytuje se zdlouženou samohláskou i v jeho záporném tvaru *nerad* (*nerád*).

U pronomin je kolísavost tvarů větší než u předešlých adjektiv a často se jedná o instr. sg. i pl. Projevy kolísání osobních zájmen *on*, *oni* souvisí právě se 7. pádem. U zájmena *on* jednoznačně převažuje zkrácený tvar *nim* (24) x *ním* (1). U pronomina *oni* převládá spisovná kvantita *nimi* (36) x *ními* (9). Také zkrácené podoby instr. ukazovacích zájmen *ten*, *tento* převažují nad jejich spisovnou kvantitou: *tím* (46) x *tím* (7), *tímto* (8) x *tímto* (2). Naopak je tomu u instr. sg. přivlastňovacího zájmena *svůj*, které se ze čtyřiceti pěti dokladů od spisovného úzu odchýlilo pouze jednou (*svym*). Jiné přivlastňovací zájmeno *můj* se v nom. sg. jednou ze čtyř vyskytl zkrátilo (*muj*) a zájmeno *naše* zachovalo v nom. pl. v jednom případě starou délku: *náše* (1) x *naše* (2), *naši* (1). Ke zkrácení samohlásky *-i-* došlo v instr. sg. u tázacího a vztažného zájmena *čí*: *čim* (4) x *čím* (12), *čimž* (3) x *čímž* (2). U neurčitého zájmena *všechn* došlo ke dvěma odchylkám od spisovného úzu. První případ se týká zkrácení dat. sg. pro ženský rod (*vši čeládce*),¹⁶ ve druhém došlo ke zdloužení samohlásky *-i-* v nom. pl. maskulin (*všickni*).¹⁷

Dloužilo se v základu adverbii *dosavád*, *jednák*, *jináč*, *jináče*, *jinák*, *nejináč*, *posavád*, *slábě*, *tůze*, koncová samohlásky adverbii: *dělejší*, *nejprvé*, *nikdy*, *prvé*, *raději*, *snázejí*; délku si ponechaly i z adverbii vzniklé prepozice: *dlé*, *podlé*, *vedlé*. Kolísá *mnohem-mnohém* i koncová délka v komparativu *raději*, u kterého jsou obě varianty téměř vyrovnané.¹⁸ Pokud se adjektivum *milý* objevuje jako adverbium *mile*, dochází u něj ke zdloužení samohlásky *-i-* (*míle*). Podobná změna nastává u adverbia *řídko* (2), v němž se samohlásky *-i-* jednou zkrátila (*řidko*), jedná-li se o adjektivum *řídský*, zde ke změně kvantit nedocházelo.

K r á c e n í se v textu projevuje v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

a) v základu různých pádových tvarů: *balšam* (1), *balsamem* (1), *čapice dcera* (1), *člankové* (1), *habit* (1), *chvaly* (1), *kázání* (1), *knižky* (1), *lasky* (1), *lvičatům* (1), *lžici* (1), *z mis* (1), *na mise* (1), *nedověry* (1), *pana* (3), *panu* - 3. sg. (1), *panů* - 2. pl. (1), *panům* (3), *prelatům* (1), *bez prodlevání* (1), *příkázání* (19), *příkázáním* (1),

¹⁶ Ostatních dvacet různých pádových tvarů pro femininum *všechna* bylo se spisovnou délkou.

¹⁷ Ostatních čtyřicet dokladů nom. pl. maskulina *všichni* bylo se správnou kvantitou (*všickni*).

¹⁸ Se zdlouženou koncovou pozicí se vyskytuje v textu pětkrát (*raději*), spisovně devatenáctkrát (*raději*).

o ptačátkách (1), z rozkázání (2), ruhači (1), z senatora (1), o síle (1), po sítání (1), na šíje (1), šlepičí (2), šprymíři (1), tata (1), ust (4), usta (4), v ustech (1), usty (3), vole (1), vyvyšenosti (1), vzrost (1), zakázání (2), zrost (4), žabami (1)

b) v předponě odvozených substantiv: přívětivosti (1), účastnosti (1), účastníci byti (1), účastník (1), v umyslu (2)

c) v příponě odvozených substantiv: lotřiku (1), mužičkem (1), prstyčky (1), tatiku (1)

d) v koncovce odvozených substantiv: k navedení dítek (1), pani (4), peníšku - 2. pl. (1), purkrabi (1)

e) v základu nebo zakončení vlastních jménech cizích: Augustyn (1), Bonyfacimu (1), Fylišťnští (1), Jan Zlatoustý (1), Ludvikovi (1)

f) v adaptované lat. příponě -cí:¹⁹ audyenci (1), lekci (1), reverenci (1), sentenci (1)

2. v adjektivech

a) v základu: kované dítky (1) kratký (1), litá (1), nejlitější (2), nedozralé (1), nesčislým (1), oceanského (1), přikrymi slovy (1), švedské země (2), ustní (1)

b) v předponě: nevymluvné (1), nevyslovné (1), příjemnější (1)

c) v koncovce: jisty (1)

3. v pronominech

- v pádových tvarech: čím (4), čímž (3), její - 2. sg. (1), o jejím - 6. sg. (1), nepohrdejž jím (1), muj (1), s ním (24), s oním (1), svým (1), tím (46), tímto (8), vši čeládce - 3. pl. (1)

4. ve verbech

a) v základu předponových sloves: donesti (1), dorosti (1), co se hrdla dotyče (1), dovesti (1), načítí (1), napítí (1), nazývati (2), nebiti (1), nehral (1), neslychali (1), nesvař se s rodiči (1), oblecti (1), oblekl (1), okrašlovala (1), oškrabati (1), pijel (1), počtiti (1), podvesti (1), pohřibiti (1), pohřžil (1), povyžil (1), přibiti (1), snesti (3), ukrasti (1), upecti (1), uteci (3), utikej (2), uvesti (1), užiti (1), vyhrál (1), vyvesti (1), zabijeti (1), zabijíš (1), zabiti (8), zavesti (1), zažiti (1)

b) v základu prostých sloves: dycháme (1), slycháme (1), vidáme (1)

c) v předponě sloves: nasledují (1), přísahati (2), účastna (1), upěla (1)

¹⁹ Pomocí přípony -cí se adaptovala substantiva z latiny končící v dnešní češtině příponou -ce.

- d) v zakončení sloves: *bývají* (1), *děti dokáží* (1), (oni) *přeji* (1)
- e) ve kmeni sloves: *beře* (1), *miním* (1), *neminíte* (1), *nesti* (4), *postiti* (1), *prosim* (1), *tuším* (1), *vest* (2), *vesti* (4)
- f) ve tvaru participia n-ového: *dokazano* (1), *jste zabijeny* (1), *jste zavázani* (1)
- g) ve tvaru přechodníku přítomného: *navštíviv* (1)

5. v adverbiích

- a) v základu - *řidko* (1)
- b) v předponě: *neučině* (1)
- c) v zájmenných příslovcích: *mezitím* (2), *zatím* (3)

Dloužení nastává v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- a) v základu různých pádových tvarů: *dívala* (1), *dvěře* (1), *hánlivostí* (1), *kléštěmi* (1), *knihu* (1), *v kníze* (1), *líbosti* (1), *lkání* (1), *náručivostí* (1), *nedbánlivosti* (1), *olívoví* (1), *plénky* (1), *postižení* (1), *práci* - 7. sg. (2), *v pracech* (1), *pracemi* (1), *ptáctva* (1), *ptáctvo* (2), *rán* - 2. pl. od rány (1), *sňátku* (1), *strán* (2), *tovaryšstva* (1), *trvánlivost* (1), *vládař* (2), *vládaře* (3), *vládařství* (3), *při závírce* (3)
- b) v zakončení přejatých obecných i vlastních jmen: *figúru* (1), *Nazarétu* (2), *planét* (1)
- c) v příponách domácích odvozenin: *mučedlnictví* (1), *k šibeníci* (1), *učastníci býti* - 7. sg. f. (1)
- d) v koncovce pádového tvaru: *práci* - 4. sg. (1)

2. v adjektivech

- a) v základu: *hánlivým* (1), *chválitebné* (1), *južského* (1), *nerád* (3), *nerádí* (1), *rájským* (1), *spasítedlná* (1), *trvánlivější* (1), *zůřivá* (1)
- b) v příponě: *chůvino* (1), *jedovatými* (1)
- c) v koncovce: *nerádí* (1)

3. v pronominech

- v pádových tvarech: *náše* (2), *s nimi* (9), *vašich* - 2. pl. (3), *vašími* (1), *všickni* (1)

4. ve verbech

a) v základu: *figúrovalo* (1), *královati* (1), *kříčí* (1), *nepřikryl* (1), *pánůj!* (1), *pozdvíhlo* (1), *pozdvíhněte* (1), *zavísl* (1), *zdvíhají* (1), *zdvíhl* (1), *zkříkl* (1)

b) v kmenotvorné příponě: *odpověditi* (1), *pověditi* (2)

c) v kmenotvorné příponě rozkazů: *císařůj*, *dokazůjte*, *hodůjte*, *králůj*, *milůj*, *milůjte*, *následůjte*, *nehadrůj*, *nepotupůj*, *nezarmucůj*, *opatřůjte*, *pamatůjte*, *panůj*, *pánůj*, *pocelůjte*, *pochlebůj*, *pomáhějte*, *pozorůj*, *převyšůjte*, *radůjme se*, *smilůj*, *smilůjž*, *šanůj*, *šanůjte*, *varůjte*, *vysvobozůjte*, *zmodlůjte*

d) ve tvaru přičestí trpného a v adjektivech z něj odvozených: *držán jest* (1), *byli napravení* (1), *oučastní nebyly* (1), *postížen* (3), *postížení bývají* (1), *povědino* (1), *byli přestrašení* (1), *slyšán byl* (1), *uslyšáno bývá* (1), *vypovědín* (1), *vyzvědino* (1), *zachováný* (1), *jsou zavázání* (1), *zdvížené* (1)

e) v předponě: *přijde-li* (1), *přijdeme* (2), *přijdeš* (1), *přijdete* (1), *přijdou* (1), *přijdouce* (1), *přijme* (1), *přijmete* (1), *přijměte* (3), *přijmi* (8), *výjdi* (3), *výjdu* (2)

f) v zakončení: *mívají* (1), *řekné* (1)

6. v adverbiích

a) v základu: *dosavád* (14), *jednák* (3), *jináč* (10), *jináče* (2), *jinák* (1), *míle* (5), *mnohém* (6), *mnohémnásob* (1), *nejjináč* (2), *posavád* (2), *slábě* (2), *tůze* (1), *zůřivě* (1)

b) v základu komparativu: *krátčeji* (1)

c) v koncové pozici adverbii a z nich vzniklých prepozic: *děleji* (1), *nejprvé* (23), *nikdý* (3), *prvé* (26), *raději* (5), *snázeji* (1); *dlé* (1), *podlé* (42), *vedlé* (15)

6.1.2. Diftongizace *ú>ou*

Kvantita počátečního *u-* je popsána jen kuse. Rukopisy ze 14. a 15. století počáteční *ú* zpravidla neznačily.²⁰ Neužaly se ani žádné spřežky (*vv*, *uu*), neboť byly nevyhovující. Proto je nejspolehlivějším svědectvím o kvantitě počátečního *u-* diftongizace *ú>ou*. Tato diftongizace proniká ve větší míře do tisků a rukopisů poměrně pozdě, až od konce 20. let 16. století uvnitř a na konci slova, na počátku slova pak ještě asi o 20 let později. Ve 2. pol. 16. století se podoby s *au-* stávají stále častější a většina slov je jen v podobě s *au-* nebo s kolísáním obou podob. Navíc podoby s *au-* se staly

²⁰ Samohláska *u* se na začátku slova psala většinou literou *v*. Kdyby se délka značila spřežkou, vzniklo by *vv*, tedy dvojité *w*, které je literou pro značení souhlásky *v*. Označování délky čárkou nad touto literou *v* se nevžilo.

stylisticky příznakovými, naopak podoby s v- se držely zejména u některých abstraktních a intelektuálních slov. O výraznější stylistické rozlišení obojích podob se zasloužil úzus kralický, který se ale v 17. století začal stírat vlivem mluveného i psaného úzu.

Změna byla provedena v nářečích v Čechách (snad mimo okraje na jihozápadě, Chodsko, Doudleby), na Moravě v tzv. nářečích hanáckých (tady však došlo později k monoftongizaci *ou > ó*) a v přechodném pásu mezi hanáckými a východomoravskými nářečími, tj. v nářečí kelečském a nářečích dolských.

Diftongizace *ú > ou* má těsné systémové vztahy s diftongizací *ý > ej*. Systémová souvztažnost obou nově vzniklých diftongů se projevuje nejen v současnosti jejich vzniku, ale také ve vývoji jejich pravopisu. Jak je známo, označuje se diftong vzniklý z *ú* již v nejstarších dokladech spřežkou *au*. Tedy mezi spřežkami *au* a *ay*, označující střidnici za *ý*, je naprostá shoda v psaní prvního komponentu dvojhlásky. Podle M. Komárka není tento paralelismus náhodný, ale je pravděpodobně důsledkem paralelismu fonetického.²¹ Pro tuto zadní dvojhlásku se obvykle ve shodě s pravopisem předpokládá pro nejstarší období výslovnost *au*. Bylo by mylné předpokládat, že se spřežka *au* již v první fázi diftongizace vyslovovala jako *ou*.

Psaní *au* uvnitř a na konci slova místo staršího *ú* začalo v tiscích převažovat od konce 20. let 16. století, od poloviny 16. století je *ú* už jen ojedinělé nebo velmi řídké. Vývoj písařského úzu byl obdobný, jen o něco pomalejší. Na začátku slova, po předponě (*neúplný*, *zúčastniti se*) nebo ve spřežkách (*zoumysla*, *zouplna*), byl vývoj odlišný. Psaní *au* zde pronikalo později a pomaleji, úzus se liší v jednotlivých slovech, tiscích i rukopisech. Řada diferencí má podklad v nářečí, někdy jde o morfologickou alternaci *u-/ú-*. Diftong se tiskl i psal vždy jako *au*, doklady o psaní *ou-* jsou sporadické a jen v rukopisech.²²

Ve studovaném textu se změna *ú > ou* nevíce projevila v předponách různých slovních druhů. Oproti tomu se nediftongizované *ú* nejdéle udrželo v koncovkách. I zde se nachází kolísání tvarů. Spisovná podoba substantiva *úmysl* se objevuje čtyřikrát, i když se zkráceným *u-* (*umysl* – 2, *umysla* – 2). Vyrovnaný poměr je u podstatného jména *účastnosti* x *oučastnosti*, které má v textu po jednom dokladu. Vlastní jméno *Šalamoun* Lomnický píše většinou *Šalomoun* (4), jednou však s *-ú-* (*Šalomún*).

²¹ Srov. Miroslav Komárek, *Staročeská diftongizace ý > ej a její poměr ke změně aj > ej*, Listy filologické 80, 1957, s. 267.

²² Srov. Jaroslav Porák, *Humanistická čeština*, s. 107.

Adjektivum *zarmoucený* se vyskytuje sice v obou variantách, mírně převládá spisovná podoba: *zarmúcený* (1), *zarmúcených* (1), *zarmuceného* (1) x *zarmoucený* (1), *zarmoucenou* (1), *zarmoucení* (1), *zarmoucených* (1). Změna proběhla i u substantiva *zarmoucení* (1), *zarmouceních* (1). Také u zájmen se objevují obě možnosti: *kterou* (7) x *kterú* (1); *sebou* (1) x *sebú* (1); *svou* (4) x *svú* (2); *tvou* (4) x *tvú* (2), ale převažují varianty s již provedenou změnou *ú>ou*. Pozůstatky nediftongizovaného *ú* se nacházely stále v femininu a neutru singuláru přechodníku přítomného sloves *být* a *říkat*: *jsúc* (1), *řkúc* (2). Samozřejmě proti nim stojí i varianty s diftongem, kterých je více (*jsouc* – 13, *řkouc* – 5).

Diftongizace *ú>ou* se projevuje v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- a) v základu: *oud* (1), *na oudech* (1), *oudu* (2), *oudův* (1), *oudy* (3); *ouzkosti* (1), *slouhu* (1)
- b) v předponě: *oučastnosti* (1), *ouklady* (1), *oulisní* (1), *oumysl* (1), *ourazu* (2), *ouřad* (1), *v ouřadech* (1), *ouštípek* (1), *outočiště* (2), *outržky* (1)

2. v adjektivech

- v předponě odvozenin: *oulisné* (1), *oulisní* (1), *ourodné* (1)

3. ve verbech

- a) v základu: *ploula* (1), *příploula* (1)
- b) v předponě participia n-ového: *oučastní nebyly* (1)

4. v adverbiích

- v předponě odvozenin: *z oumysla* (1), *zoumysla* (1), *zouplna* (3)

K provedení změny *u>ú>ou* nedošlo v následujících slovních druzích:

1. v substantivech

- a) v základu: *ruhači* (1), *vnučata* (1), *vnučku!* - 5. sg. (1)
- b) ve vlastním jménu *Šalomún* (1)

2. v adjektivech

- a) v základu slovesného adjektiva *zarmúcený* (1), *zarmuceného* (1), *zarmúcených* (1)

b) v koncovce: *laskavú paměť* (1), *v pravú poddanost* (1)

3. v pronominech

- v zakončení: *v kterú* (1), *nad sebu* (1), *svú* (2), *v túž* (1), *tvú* (2)

4. ve verbech

a) v základu: *ponúká* (1), *poslúchati* (1)

b) v příponě přechodníku přítomného: *jsúc* (1), *řkúc* (2)

c) v koncovce modálního slovesa (*oni*) *mohú* (1), *síly zbudu* (1)

6.1.3. Diftongizace *y>ej*

Diftongizace *y>ej* má první doklady z konce 14. století. V 15. století je dokladů poměrně málo, hojnější jsou až v textech 16. století. Změna se neprovedla na východní Moravě v nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a v nářečích lašských. Je však provedena v maximální míře na přechodném území mezi nářečími hanáckými a východomoravskými, tj. v nářečí kelečském a v nářečích dolských.

Příčiny změny *y>ej* nejsou zcela jasné. J. Gebauer se domníval, že na změnu měla vliv německá změna *i>ei*. Tuto domněnku není možno ani potvrdit, ani zcela zamítnout. Nyní se soudí, že podobně jako u diftongizace *ú>ou* byla i zde první část diftongu původně nízká samohláska blízká hláске *a*. Podle M. Komárka grafém *a* v obou spřežkách označuje neurčitý přechodný vokál, zřejmě zadní a nelabializovaný, který byl součástí obou diftongů.²³ S tím souvisí také grafika *ay*. Další fonetický vývoj diftongů vyplýval z jejich postavení v samohláskovém systému. Asimilací první složky k druhé se stal celý diftong buď předním a nelabializovaným (*ei*), nebo zadním a labializovaným (*ou*). Ve 2. pol. 16. století tedy ustoupilo *ay* psaní *ey*, ojediněle *eg*. S diftongem, který vznikl z *y*, se ztotožnilo původní dvojfonématické spojení *aj* (psáno *ay*, *ag*) a změnilo se rovněž v diftong *ei*.

Diftong *ej* se nejprve vyskytoval v kmeni slov (a v předponě *vý-*), o něco později v koncovkách adjektiv. Ve zkoumaném textu se vyskytlo pouze jedno adjektivum s koncovkou *-ej* (*pěknej*). Důvodem je asi to, že diftongizace v koncovkách tvrdých adjektiv byla od počátku omezena především na nářečí a na běžně mluvený úzus bez užšího lokálního zabarvení. Pronikala jen do některých tisků, a to většinou ojediněle.

²³ Více Miroslav Komárek, *Staročeská diftongizace y > ej a její poměr ke změně aj > ej*, Listy filologické 80, 1957, s. 264-268; 1958, s. 98-101.

Od konce 16. století *-ej* v koncovkách ustoupilo, zřejmě pod vlivem úzu kralického. Navíc šlo také o důvody morfologické, o projev sblížování flexe tvrdých a měkkých adjektiv. Tvary jako *velkej*, *velkejch* naopak zvětšovaly difference mezi oběma deklinacemi.

Také poměrně málo pronikalo *-ej-* ve slovesech *býti*, *bývati*. U Šimona Lomnického se varianta *bejti* vůbec nevyskytuje. Podoby s *-ej-* převládaly většinou u slov z běžného denního života, jako např. *pejcha*, *strejce*, *tejden*. V textu se také nachází několik slov majících jak variantu *-ý-*, tak variantu *-ej-*, jako např. *nejvýš* (1), *nejvýše* (3) x *nejvejše* (1); *oplývati* (1) x *oplejvajícimu* (1); *prý* (23) x *prej* (1); *výstrahu* (8), *k výstraze* (3) x *vejstraze* (1); *výš* (3), *výše* (1) x *vejš* (11). Substantivum *pýcha* se píše vždy s *-ej-*, ale pokud se jedná o adjektivum nebo adverbium, má *-y-* (*pyšné* – 1, *pyšném* – 1, *pyšně* – 1). I na tomto omezeném materiálu lze vidět, že *-ej-* proniká do textů dříve v kmeni slov, v koncovkách se stále drží podoby s *-ý-*. I když je u Lomnického celkový výskyt slov s *-ej-* nízký, je *-ej-* častější v základu slov než v koncovkách. Je to tedy situace opačná než dnes, kdy se *-ej-* vyskytuje v koncovkách častěji než v kmeni.

Mluvnice 17. století postupně připouštěly *ej* i do psaného spisovného jazyka a do tiskařského úzu. Výslovnost s *ej* se pro různé mluvnice 17. století také stala pomůckou, kdy se má psát dlouhé tvrdé *ý*.²⁴

Diftongizace *ý > ej* se vyskytuje v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- a) v základu: *pejchou* (8), *pejchy* (3), *pejše* (1), *strejce* (1), *tejden* (1), *vejř* (1)
- b) v předponě vy/vý-: *vejmkou* (2), *vejstraze* (1), *vejstupek* (1), *vejstupku* (1), *z vejstupků* (1)

2. v adjektivech

- v koncovce: *pěknej* (1)

3. ve verbech

- v základu: *nemejlím* (1), *nesmejšlím* (2), *omejlila se* (1), *oplejvajícimu* (1), *ozejvám* (1), *smejkaří* (1), *smejšlel* (1), *smejšleti* (1), *smejšlí* (2), *vytejkají* (1)

²⁴ Srov. Jaroslav Porák, *Humanistická čeština*, s. 144.

4. v adverbích

- v základu: *nejvejše* (1), *vejš* (11)

5. v částicích

- v základu: *prej* (1), kde je ovšem z historického hlediska náležité *-ej-*, neboť tvar vznikl ze spojení **že praví, že praji, že prej**, z toho pak partikulizací vznikla partikule *prej*.

6.1.4. Stejnoslabičné aj

Pokud se skupina *aj* nacházela v jedné slabice, docházelo v 14.-16. století k její změně na *ej* (*daj* > *dej*, *hajný* > *hejný*, *kraj* > *krej*, *krajčí* > *krejčí*). Ve starém jazyce se změna provedla všude, kde k tomu byly podmínky. Změna se provedla v nářečích v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých) a v tzv. nářečích dolských. Neprovedla se v nářečích východomoravských a slezskomoravských, srov. *daj*, *zavolaj*, *najlepší*.

Příčinou změny nebylo, jak se soudilo, následující palatální *j*, ale sblížení a nakonec ztotožnění téžeslabičného *aj* s pohybovým diftongem *ei* vzniklým z *y*. První část tohoto diftongu široké *e* bylo velmi blízké *a*, tudíž k ztotožnění dojít mohlo. Jak jsem výše zmínila, změna tautosylabického *aj* > *ej*, stejně jako ojedinělá změna tautosylabického *au* > *ou*, těsně souvisí s diftongizací samohlásek *y*, *ú*. Je projevem přehodnocení těchto spojení v monofonématické diftongy *ei*, *eu*. Následkem tohoto fonologického přehodnocení se tautosylabické *aj* dále vyvíjí stejně jako střídnice za *y*.²⁵

Protože ale u některých slov došlo k porušení věcného významu, vracela se tato slova ke své původní podobě, jako např. *hejný* > *hajný*, *krej* > *kraj*. V Lomnického textu se vyskytuje pouze adjektivum *tajný*, které je psáno oběma podobami, *tajný* i *tejný*.

6.1.5 Úženi é > í

Staročeské dlouhé *é* mělo pravděpodobně výslovnost zavřenou. Souvisí to s obecnou tendencí dlouhých hlásek (s výjimkou *á*) k větší zavřenosti. Zavřený (úzký) charakter pak vedl ke změně *é* v neměkčící *í*, které se ve výslovnosti ztotožňovalo v původním *í* nebo s *í* ze staršího *ie*. V lidovém jazyce se změna provedla důsledně

²⁵ Více Miroslav Komárek, *Staročeská diftongizace y > ej a její poměr ke změně aj > ej*, Listy filologické 80, 1957, s. 264-268; 1958, s. 98-101.

v Čechách a na Moravě v nářečích hanáckých. Nedošlo k ní v nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a lašských (s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku), srov. východomoravské *řéct, mléko*.

Nejstarší doklady na změnu *é>í* uvádí J. Gebauer už ze 14. století, ale jsou stejně jako v 15. století, řídké. Teprve v textech 16. století zúženého *í* přibývá. Tato změna se poměrně rychle prosadila, protože přispívala k zjednodušování formální morfologie. Nejvíce začaly zúžené podoby pronikat koncem 1. pol. 16. století do přejatých slov končících na *-ěř* (*halíř, hofrychtýř, kanclíř*). Kolem poloviny 16. století plně proniklo zúžené *í* v tvarech sloves 4. přítomné třídy s kořenem na *-l*. V nich se původní dlouhé *jať* změnilo v *é*: (oni) *chválé, chváléc, chváléce*. O něco později (koncem 70. let) pak v typu *obilé*, tj. u stažené deklinace, ve které se původní dlouhé *jať* rovněž změnilo v *é* po *l*.

Proniknutí *í* v koncovkách sloves a substantiv bylo usnadněno tlakem morfologického systému: zúžené koncovky odstraňují homonymii koncovek a snižují počet deklinací a konjugací. Změnou *jať* po *l* v *e, é* se stažená neutra rozdělila na dvě deklinace (*znamenie > -í, obilé*) a 4. přítomná třída na třídy dvě (oni *prosie > -í, bydlé*). To bylo v době, kdy celá řada fonologických změn posilovala flexivní charakter češtiny. Po celé 14. století probíhal v češtině proces oslabování flexivního typu, zjednodušování morfologie, jednak působením morfologické analogie, jednak vlivem některých fonologických změn (ztráta jotace, monoftongizace *ie>í*); zanikaly některé neproduktivní deklinační a konjugační typy.²⁶

V tiscích se neprosadilo úžení v koncovkách tvrdých adjektiv (*dobryho*) a zájmen se staženými koncovkami (*svýho*). Zato ale bylo důsledně provedeno v nářečích, což se do značné míry odráží zejména v některých psaných textech a také v tom, že téměř u všech slov a ve všech pozicích jsou doloženy podoby s *í*. Psané texty na rozdíl od tištěných zpravidla neoznačují kvantitu a některé případy s *e* jsou v nich zřejmě odrazem krátké výslovnosti.²⁷

I když obecně zúžené *í* pronikalo jen v malé míře do koncovek adjektiv a do substantivní koncovky nom. pl. *-é, -ové*, nachází se u Lomnického několik adjektiv s koncovkou *-í*: *dobrý víno, prostý šaty, rovný obě, silný víno, šerý obě*. Většina z těchto adjektiv je řízena substantivy *šaty, víno*. Sloveso *povědět* se v textu vyskytlo v obou

²⁶ Srov. Jaroslav Porák, *Humanistická čeština*, s. 150.

²⁷ Krácení v kmeni bylo častější v moravských nářečích, krátké koncovky typu *dobreho, dobremu* jsou ve středních Čechách na Vlašimsku apod.

variantách, přičemž přibližně jedna třetina z výskytu tohoto slova náleží zúžené podobě s -í: *odpověděl* (13), *odpověděti* (2), *pověděl* (6), *pověděla* (2), *pověděti* (2), *propověděti* (2), *předpověděl* (1) x *odpověditi* (1), *povědíno* (3), *pověditi* (2), *vypovědín* (1), *vyzvědíno* (4). Téměř vždy však proběhlo úžení ve slovese *přehlédati*. U adjektiva *svévolný* došlo v jednom ze sedmi dokladů k úžení, pokud se jednalo o adverbium *svévolně*, byl to jeden případ z pěti.

V textu se také objevila dvě slova, v nichž k úžení nedošlo. Jedná se o substantivum *morděři*, které se vyskytlo jen jednou. Neutrum *násilí* se objevilo v obou variantách – *násilí* (1) x *násilé* (1).

Úžení *é>í* se vyskytlo v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- v koncovce: *násilí* (1) vedle nezúžené podoby

2. v adjektivech

a) v základu: *svývolnou* (1)

b) v základu adjektiv z participií: *zavřín* (1)

c) v příponě: *do koženýho pytle* (1), *starýmu* - 3. sg. (1)

d) v koncovkách: *dobrý víno* (1), *milý šaty* (1), *prostý šaty* (1), *prožluklý víno* (1), *rovný obě* (1), *silný víno* (1), *starý víno* (2), *šerý obě* (1), *ušitý šaty* (1), *zavoctělý víno* (1), *zvocitý víno* (1)

4. ve stažených tvarech numerálií

- *na obým* (2)

5. ve verbech

- v základu: *líhala* (1), *líhati* (1), *lítá* (1), *nahlídal* (1), *nepřehlídal* (3), *nepřehlídali* (2), *oblíkla* (1), *odína* (1), *odpověditi* (1), *odpověditi* (1), *povědíno* (3), *pověditi* (2), *přehlídají* (1), *přehlídal* (2), *přehlídali* (2), *přehlídlí* (2), *přilívala* (1), *uhlídal* (1), *uhlídala* (2), *uhlídali* (1) 've smyslu uviděli', *vlíkl* (1), *vlíkl* (1), *vydína* (1), *vypovědín* (1), *vyvlíkli* (2), *vyzvědíno* (4), *závisl* (1), *zavřín* (1)

6. v adverbiích

- *svývolně* (1)

7. v partikulích

- kýž (2)

6.1.6. Počáteční *o-* a protetické *v-*

Počáteční *o-* mělo ve staré češtině výrazný sklon k přijímání protetických a hiátových hlásek.²⁸ Protetické *v-* a *h-* jsou doloženy už ve 14. století. Protetické *h-* bylo omezeno asi jen na některé okrajové oblasti Čech a východní část středomoravských nářečí. V literárních textech se vyskytovalo jen do 15. století. Spisovný úzus tuto protetickou hlásku nepřijal a v období od 16. století se nacházelo jen sporadicky v textech lokálního charakteru.²⁹

Ani protetické *v-* plně neproniklo do spisovného jazyka. Objevovalo se v spisovných textech v různých podobách a v různé míře. V řadě rukopisů protetické *v-* není doloženo nebo je velmi řídké. Má na to vliv několik činitelů stylistických i lokální původ textu a písaře. Vedle této tendence k zavedení protetického *v-* do spisovného úzu v plném rozsahu, jež měla oporu v mluveném úzu, se od počátků knihtisku začala prosazovat i tendence opačná, která udržovala starší stav bez *v-*.³⁰

Protetické *v-* není u Lomnického příliš časté. Většina slov je důsledně psána v podobě s počátečním *o-* (předložky *o* -až na jeden případ, *od*, *okolo*; zájmena *on*, *ona*, *ono*, *onen*; číslovky *oba*, *osm*; jiná slova, např. *oheň*, *oltář*, *osoba*, *otec*). Slova *voči* (1), *vokrouhlý* (1), *volej* (1), *vožirati* (2), *vožralci* (1) s protetickým *v-* mají v textu i své spisovné varianty *oči* (v různých pádech 20krát); *okrouhlý* (1), *okrouhlým* (1); *oleje* (2), *olejem* (1); *ožirati* (2); *ožralci* (1). Jen několik málo slov, která se ostatně v textu vyskytla jen jednou či dvakrát, má pouze podobu s *v-* (*voběsil*, *vodíval*, *vohaviti*, *vohýbá*, *vochudili*, *vopice*, *voplatil*, *voprátku*, *vosení*, *vosupil*, *voťíral*, *vorel*).

Protetické *v-* se ve zkoumaném textu vyskytlo v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- *voči* (1), *volej* (1), *vomladky* (1), *vopice* (1), *vopici* (2), *voprátku* (1), *vorel* (1), *vorla* (3), *vorličata* (1), *vorličátka* (1), *vosadka* (1), *vosení* (1), *vožralci* (1)

²⁸ S výjimkou některých okrajových nářečí jsou tyto sklony dosvědčeny na celém území českého jazyka.

²⁹ Srov. Jaroslav Porák, *Humanistická čeština*, s. 120.

³⁰ Více tamtéž, s. 128.

2 v adjektivech

- s *vohybku* 'ohybnou' *metličkou* (1), *vokrouhlý* krk (1), *vosikový* list (1), *děti vosutí nemocní* (1)

3. ve verbech

- *voběsil* (2), *voběsili* (1), *vodíval* (1), *vohaviti* (1), *vohlídaje se* (1), *vohýbá* (1), *vochudili* (1), *voplatil* (1), *vosupil* (1), *votíral* (1), *vožírali* (2)

4. v prepozici: *vo sud* (1)

6.1.7. Vkladné -e-

Poměrně ojedinělým jevem byla v textu slova s vkladným -e-, které ještě nebylo odstraněno. Jedná se o verbem *dotknout se* – *dotekl* (1). Vedle slovesa *zamknout* – *zamekl* (1), které se též jednou vyskytlo v textu, se objevila už i jeho novočeská podoba *zamkl* (1).

6.2. Souhláskové jevy

6.2.1. Označování hlásek c, č

V některých slovech z textu jsem se setkala s psaním skupiny *tc*. Je to zejména skupina *tc* staršího původu, srov. *čtyřidceti*, *třidcíti*. U číslovek typu *dvacet* došlo k zjednodušení. Jinak se však skupina *tc* (a rovněž *dc*) zachovávala v tiscích 16. století velmi důsledně. U písařů záleželo na stupni jejich vzdělání.

Dále je skupina *tc* za starší *c*. Psaná skupina *tc* odpovídá ve výslovnosti nepochybně dlouhému *c*.³¹ Ve všech případech tohoto novějšího dlouhého *c* jde o pozici mezi vokály (nebo je jeden z vokálů nahrazen slabikotvornou likvidou). Tento případ byl častější v tiscích než u písařů a vyskytoval se zejména v 1. pol. 16. století. Nadále se udržel jen ve slovech *nětco*, *ovotce*. Případy s psaným *tč*, které pravděpodobně odráží výslovnost dlouhého *č*, jsou řídké. Jde zejména o gen. sg. *nětčeho*.

Slovo *vzácný*, *vzácnost* se v textu píše s *-t-*. Podle J. Poráka jde zřejmě o pokus etymologizování a spojování tohoto slova se slovem *ctný*, *ctnost*.³² Stejně tak psaní *životčích* vzniklo spojováním tohoto slova se slovem *život*.³³

³¹ Srov. Jaroslav Porák, *Humanistická čeština*, s. 94.

³² Tamtéž, s. 24.

³³ Tamtéž.

Skupiny *tc, dc* se zachovaly v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- v základu: *knížetství* (1), *ovotce* (5), *ovotci* (1), *životčichové* (1), *životčichů* (1), *životčichy* (1)

2. v adjektivech

- v základu: *v paláci knížetším* (1), *vzáctná* (3), *vzáctné* (2), *vzáctného* (1), *vzáctnějšího* (1), *vzáctnému* (1), *vzáctní* (2), *vzáctný* (1), *vzáctných* (1)

3. v pronominech

- v základu: *nětco* (18), *nětčeho* (2), *nětčem* (2), *nětčemu* (3), *nětčí* (1)

4. v numeráliích

- v základu: *čtyřidceti* (1), *dvadcatého* (1), *dvadcíti* (1), *třidcíti* (1)

5. ve verbech

- v základu: *vetce* (8) 'pravil, praví'

6. v adverbiích

- v základu: *vzáctně* (1)

7. v partikuli, konjunkci, příp. interjekci

- *předce* (9): *Avšak pozprvu předce za nějaký čas otce svého sobě šanoval VIII/240* z původního stč. *předse* 'před sebe', další význam 'dále, pořád ku předu': *mezek, na kterémž seděl, vymkl se a šel předce 88/294*, dnešní význam je odporovací: *Jiný skoro všecken naskrz k tomu podobný příklad dám, ... předce jej také tuto položím 239/362*.

6.2.2. Nadbytečná souhláska

V textu se vyskytují také slova s nadbytečnou souhláskou, nejvíce s *-t-*. Také tady se vedle sebe objevují spisovné a nespisovné varianty slov, ale řídce. Jedná se pouze o tři slova: *obzvláště* (2) x *obzvláštne* (7), *přísné* (1) x *přístně* (1), *vzteklý* (1) x *vzsteklý* (1).

1. v adjektivech

- v základu: *chvorá* (1), *přístné* (1), *stkvělého* (1), *stkvělejší* (1), *stkvělou* (1), *stkvoucí* (5), *vzsteklý* (1), *zaměstknán* (1); vlivem prefixu *vz-* i *vzloženou* (1)

2. ve verbech

- vlivem hromadění prefixů: *usvadlo* (1), *vzstekl se* (1)

3. v adverbiích

- *obzvláštně* (7), *stkvostně* (1), *vzstekle* (1)

6.2.3. Pobočné slabiky

Po zániku jerů vznikly z neslabičných sonant tzv. pobočné slabiky (*bratr* > *bratr*, *kr7ve* > *krev*). Slova se vyslovovala sice jednoslabičně, ale s vedlejším vrcholem zvučnosti na neslabičné sonantě. Jednoslabičnou výslovnost dosvědčují staročeské pravidelné verše. Předpokladem dalšího vývoje byl vedlejší vrchol zvučnosti. Pobočná slabika se buď stala plně slabičnou (např. *krve*, *bratr*, *mysl*) nebo zanikla (např. *sedlka* > *selka*, *tkadlce* > *tkalce*, *zrcadlko* > *zrcátko*). Pobočných slabik bylo pět. Kromě *r*, *l* sem patřilo ještě *j*, *m*, *n*.

Pokud se jedinečná souhláska vyskytla na počátku slova (*rty*, *lháti*, *mdlý*, *jdu*), tak se pobočná slabika dochovala do nové češtiny. Byla-li likvida na druhém místě ve slově (*krve*, *slza*, *hltati*), dokazují staročeské verše proti dnešku výslovnost o slabiku kratší, ale také značí přechod v plné slabiky. Typ pobočné slabiky, která se zachovávala ještě v 17. století a je přítomna i v Lomnického textu, byl případ likvidy uvnitř slova (*sedlka*, *tkadlce*, *zrcadlko*). Byla odstraněna tak, že se skupina zjednodušila (*selka*, *tkalce*, *zrcátko*), rozšířila se o vkladný vokál (*bidélko*, *jadérko*), nebo vzniklo slabikotvorné *r*, řidčeji *l* (*opatrný*, *stříbrný*, *bratrský*). Jestliže byla likvida na konci slova (*bratr*, *vietr*, *mysl*), staly se během vývoje nominativy těchto slov dvojslabičné, genitivы pak mají vkladné *e* (*sester*, *jader*).

Pobočné slabiky se stále vyskytovaly v těchto slovních druzích:

1. v substantivech

- v základu – *mučedlnictví* (1), *k mučedlnictví* (2), *mučedlníku* (1), *mučedlníky* (1), *učedlníku* (1), *vražedlníka* (1), *vražedlníky* (1)

2. v adjektivech

- v základu – *nesmrtné* (1), *nesnesitelného* (1), *neuhastitelnému* (1), *pominutelnému* (1), *potěšitelný* (1), *roditelných* (1), *smrtné* (1), *smrtných* (1), *smrtní* (1), *smrtnému* (1), *spasitelná* (1), *spasitelnému* (1)

3. ve verbech

- v základu: *pomodlte* (1)

4. v adverbiích

- v základu – *smrtně* (1), *zřetelně* (1)

6.2.4 Ztvrdnutí měkké souhlásky

V textu se nachází několik slov, v nichž došlo ke ztvrdnutí měkké souhlásky. Ztvrdnutí koncového *t'* u typu *host*, *kost* se projevilo v substantivech *zet* (1) a *čeled* (1). V ostatních slovech je zachyceno ztvrdnutí souhlásky *ř* – *čtyry* (2), *starec* (1), *starečkovi* (1), *vyrčeno* (1).

6.2.5. Slova ovlivněná výslovností

Jedná se o slova, jejichž pravopis podlehl mluvené řeči. Zcela znatelné je to u vlastního jména *Jozef*, 3. os. pl. indikativu přítomnosti verba *být* – *sou* (2) a rozkazu od slovesa *jít* – *pod'*. Substantivum *džbán*, které Lomnický píše *dčbán* (2), *dčbánu* (1), bylo ve staré češtině psáno *čbán*. Souhláska *č* se sice vyslovovala *dž*, ale před souhláskou *b* se psala *dč*. V komparativu adjektiva *snadný* nedošlo k hláskové alternaci, ale jen k mechanickému připojení přípony *ší-* k základu (*snadší*). Mluvenou řečí byl ovlivněn i komparativ adjektiva *velký* a adverbia *řád*, v nichž došlo podle výslovnosti k záměně *š* – *č* (*větčí*, *radčí*).

7. Tvarosloví

7.1. Skloňování

7.1.1. Deklinace substantiv

7.1.1.1. Maskulina

Tvary maskulin s nulovou koncovkou v nom. sg. se nevymykají soudobým mluvnickým kodifikacím a vcelku se shodují i s dnešními. Již se plně prosadil princip životnosti. Ten způsobil, že původní ak. sg., shodný s nom., byl nahrazen tvarem genitivním. Jména neživotná si ponechala původní tvar. V plurálu se neživotná jména odlišila od životných přejetím akuzativního tvaru do funkce nominativní. Odlišení jmen životných od neživotných pronikalo i do jiných pádů. K diferenciaci bylo využito především u-kmenových koncovek. Bylo to možné proto, že u-kmeny se shodovaly s naší deklinací rodově a nom. sg. obou deklinací se formálně nijak nelišily, měly shodné zakončení tvrdou souhláskou. Tak se asi koncovky mužské deklinace zdvojily, mohlo se užívat původně u-kmenových a o-kmenových koncovek vedle sebe. Toho bylo později využito k diferenciaci jmen životných od neživotných. Tak v gen. sg. si tvar o-kmenový ponechala životná substantiva (*chlapa*), neživotná začala užívat koncovky u-kmenové (*hradu*).¹ O něco menší byl vliv u-kmenů na měkká maskulina. Na rozdíl od tvrdých maskulin není využito u-kmenové koncovky v gen. sg. neživotných a v malé míře se vyskytuje nom. pl. na *-ové*.

Tvrdá životná maskulina s koncovkou *-a* (*apoštola, člověka, syna, vorla, vražedníka*), měkká maskulina *-e* (*císaře, krále, ujce*) mají v textu vždy náležitý tvar. U jmen na *-l* je kolísání a v gen. sg. je koncovka *-e* (*na knihu Daniele proroka 22/261; a skrze Ezechiele proroka 214/351, ujiti mohl toho ortele hrozného 261/371*). Přejatá latinská jména na *-ius*, odsouvají zakončení *-us* a přibírají v gen. sg. koncovku *-a* (*v příkrém životu Alexia 195/343*), někdy dlouží kmenové *-í* a skloňují se jako typ *Jiří* (se zkráceným *-í* *ó Alexi, synu můj 195/343; O svatém Alexim 301/399*). U tvrdých maskulin neživotných je ze dvou synonymních koncovek gen. sg. daleko více zastoupena koncovka *-u*. Jen u menší skupiny převládá, nebo vystupuje jako vůbec jediná koncovka *-a* (srov. např. *času, hladu, hřichu, nedostatku, oudu, řápku, sudu, věku; dvora, chleba, jazyka, Košmberka, kusa, lesa, světa, života*). Skupina substantiv

¹ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, Praha 1977, s. 125.

s gen. sg. na *-a* není sémanticky nijak vyhraněná. Měkká neživotná maskulina se v textu vyskytovala málo, vždy však s koncovkou *-e* (*klíče, pokoje*).

Lokálové koncovky životných maskulin tvrdého typu (*chlap*) korespondují – jako dnes i jako v dobových mluvnicích – s dativními. Avšak u apelativ zde převažuje koncové *-u* (např. v dat. i lok. sg. *člověku, manželu, synu*). Stejně bývají zakončena v dat. sg. i maskulina neživotná (typ *hrad*), včetně původních mužských n-kmenů (srov. *dnu, kmenu, kořenu, pramenu*). Vlastní jména osobní mívají jak v dat. sg., tak i v lok. sg. většinou u-kmenovou koncovku *-ovi* (např. *Absolonovi, Augustýnovi, Ludvíkovi, Vilémovi*). U dvou cizích jmen *Alexuis* a *Aristoteles* je ponechán kmen latinskořecký, dativní tvar je pak *Alexiusovi, Aristotelesovi*. Odlišuje se také dativní tvar vlastního jména *Bonyfacius* > *Bonifací*. Jak jsem již zmínila, u některých latinských jmen na *-ius* došlo k odsunutí koncového *-us* a k prodloužení *-í* (*Bonifací*). Jméno se skloňovalo podle vzoru *Jiří*, proto dativní tvar *Bonifacimu* je náležitý. U neživotných tvrdých maskulin stojí v lok. sg. naprosto nezávisle na předchozím konsonantu koncovka *-u*. U menšího počtu slov se střídá *-u* s druhou frekventovanou koncovkou *-ě/-e* (srov. např. *času, hříchu, oudu, věku, zákonu; domě, na dubě, v hněvě, v chrámě, v zákoně, životě*). Hlávka *c* byla pocíťována jako tvrdý konsonant, proto také koncové *-u* v lok. sg., třebaže to lze doložit jen na jednom příkladu přejatého slova (v *palácu knížetcím, z císařského palácu*). Není v té době zvláštností. Měkkých maskulin je v textu málo, zvláště neživotných, v lok. sg. mají koncovku *-i* (*boháci, hrnci, rožni, žaláři*).

Vokativ se nevymykal dnešním tvarům s koncovkami *-e, -i* (např. *Bože, Kriste, lve, pane; Ježíši, kněže, otče*).² U substantiv na *-k* je koncovka *-u* (*tatiku, lotříku, vnučku* aj.), kromě *služebníče Boží* 191/342. V oslovení *můj manžele*, které se v textu vyskytlo dvakrát, vždy v tomto tvaru, je použita koncovka tvrdých maskulin *-e*.

Odlišná distribuce pravidelných koncovek maskulin se nachází v nom. pl. Jde o koncovky *-ové* a *-i/-í*, méně už *-é* (jako *apoštolé, hejtmané, katané*) u životných maskulin. V textu je patrné přednostní využití u-kmenové koncovky *-ové* bez jakékoli významové nebo gramatické diferenciaci, takže se vyskytuje u tvrdých i měkkých, životných i neživotných maskulin (např. *dědicové, kmotrové, ochráncové, pěstounové, rodičové, senátorové, učitelové, životčichové - hadové, slonové, supové - časové*,

² Z deklinace o-kmenové nelze hláskoslovně odvodit pro měkká maskulina pouze jeden tvar, a to vokativ singuláru (*oráču*). Ten je přejat od někdejších ju-kmenů, které však splynuly s deklinací jo-kmenovou. Koncovka *-e* je pozůstatkem z doby, kdy tato substantiva patřila k deklinaci o-kmenové (tj. před třetí palatalizací). Srov. Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar, *Vývoj českého hláskosloví a tvarosloví*, Praha 1962, s. 115.

kořenové, nedostatkové, příkladové, smyslové, vtipové, zvonové). Teprve v době národního obrození se koncovka *-ové* ustálila u jmen osobních vedle koncovky *-i*, jména živočišná mají pouze *-i*. Pokud se v nové době vyskytuje koncovka *-ové* jinde než u jmen osobních, má silně archaické zabarvení. O-kmenová koncovka *-i* pro životná maskulina se v textu vyskytuje v mnohem menší míře (např. *dělníci, hříšníci, páni; hráči, mládenci, ožralci, ruhači*). V textu ji mají i některá přejatá a různým způsobem adaptovaná substantiva, jako např. *dobří bibuli, trinkáti, klinkáti, ...* 124/310 a tvrdé maskulinum *kmet* (*přijměte ode mne, kmeti* 292/388). Původní koncovka i-kmenů *-í* následuje zejména po alternujících souhláskách *-c-* a *-ř-*, ale také jen ojediněle. Objevila se jen u slov *doktoři, lidí, muží*.³ Koncovka *-í* (z *-ie*) se dnes objevuje v moravských a jihozápadočeských nářečích *chlapí, klucí*.⁴ U měkkých životných maskulin byla obecně délka v koncovce téměř pravidlem, ale v textu jsem našla pouze jedno měkké maskulinum: *muží*. Zvláštním případem jsou staročeská kolektiva *bratřie, kněžie*. Skloňovala se podle plurálových forem vzoru *laní* a měla kolektivní význam (zastupovala tvary plurálové). Teprve později se tvary *bratří, kněží* začaly chápat jako tvary plurálové nebo duálové a změnilo se jejich skloňování. V textu je jméno *bratří* skloňováno pravidelně podle vzoru *laní*: *bratří, bratří, bratřím*, ak. a vok. se v textu nevyskytují, *o bratřích, s bratřimi*. Stejně se skloňuje i substantivum *kněží*. Ve slovech končících na *-ec* jako např. *viselec, poběhlec* někdy dochází při skloňování k vysunutí *e-* ze slovo tvorné přípony *-ec* (*poběhlci* 231/358, *viselcům* 246/365). Původní o-kmenová koncovka pro ak. pl. *-y* je ve spisu v naprosté menšině (např. *hříchy, prsty, řetězy, stoly, vlasy*).

V gen. pl. životných i neživotných maskulin stále ještě převažuje od původu u-kmenová koncovka *-ův* (*pánův, rodičův, sirotkův, služebníkův; dnův, důvodův, frejův, mravův, pokladův*). Koncovka *-ů* se objevuje jen zřídka (např. *časů, kusů; mrzáků, preceptorů, poutníků, rodičů, synů, sirotků*). Zakončení na *-ů* bylo v soudobém jazyce ještě neobvyklé. Mimo *-ů, -ův* je tu ještě i-kmenová koncovka *-í* u slova *kůň* (*koní*) a nulové zakončení u slov *přítel, nepřítel* (*přátel, nepřátel*). Starší tvar gen. sg. je doložen u jména obyvatelského *Říman* – gen. *Římanina*. Vedle *Říman* s odsunutým zakončením byla ve staré češtině tzv. jména na *-anin*, nom. byl *Římanin*, od toho gen. *Římanina*.

³ Mužské i-kmenové skloňování postupně zanikalo, jména přecházela k jiným deklinačním typům. Do staré češtiny se původní skloňování zachovalo pouze u jmen host a pomnožného l'udie. Jméno *lidé* si plurálové skloňování zachovalo poměrně dobře. Zanikl však původní nom. pl. a byl nahrazen koncovkou od konsonantické deklinace (*lidé*).

⁴ Marie Janečková, *Staročeské hláskosloví a tvarosloví*, České Budějovice 1989, s. 23.

Dat. pl. s koncovkou *-ům* je zcela pravidelný (např. *andělům, hadům, ještěrům, synům; přátelům, rodičům; stavům*), stejně jako ak. (*anděly, šašky, vlky; dědice, kupce, mládence; činy, důvody, listy, příklady; klíče, měsíce*). Jediná výjimka se týká maskulina *přítel*, které má v ak. pl. koncovku *-y* podle vzoru *pán* (srov. *svolal své dívky, všechny přátele* 148/320).

Oba typy deklinace životných i neživotných maskulin si důsledně podržují v lok. pl. o-kmenovou koncovku *-ích* (např. *anjelích, bratřích, čápích; časích, divích, hříších, mravích, obličejích, statutích*). U měkkých neživotných maskulin patří lokál k pádům s velmi nízkou frekvencí. U-kmenová koncovka *-ech* se sice také objevuje, ale o jejím skutečném pronikání nelze mluvit, zvláště je-li zde k dispozici jen jeden stále se opakující doklad (*synech*). Prosadila se až za národního obrození. Dvakrát se v lok. pl. vyskytla ženská koncovka *-ách*, a to u slov *v registrách, ve snách*.

Dnes spíše užívané femininum *synoda* má v textu svou maskulinní variantu *synod*, která se skloňuje podle vzoru *hrad*. Je to patrné z jediného dokladu: *jakž jim minulého roku 1605. vyměřeno na tom pražském synodu* 271/376. Místo feminina *žížala* použil Lomnický maskulinum *žížal*. Je to zřejmé z instr. pl. věty: *A takoví rodičové jsou podobní k čápům, kteří žabami, hady, ještěry a jinými jedovatými žížaly své mladé krmí* ... 148/320. Podle Machkova *Etymologického slovníku jazyka českého* je tato maskulinní varianta příznačná pro jihovýchodočeskou oblast.

7.1.1.2. Feminina

Nelze tvrdit, že by feminina měla v předlohách vedle maskulin nedostatečné zastoupení. Počet vyhovuje, zvlášť pokud se zaměřím na typy s koncovkou *-a* v nom. sg. Avšak situaci ztěžuje absence rozhodujících pádových tvarů, a to především u dalších typů, které nejsou tak stabilizované, jako *kost* a *píseň*.

Pračeské kmenotvorné přípony vzoru *žena* se uchovaly ve spisovném jazyce až do dnešní doby. Jediná změna v původních tvarech byla diftongizace *ú>ou* v instr. sg. Naprostá většina slov typu *žena* měla z tohoto důvodu deklinaci bez odchylek. Femininum *koroptev* má text ve staročeském tvaru, nom. sg. je *koroptva*, tedy skloňování podle vzoru *žena*. Bohužel jinými pády toto tvrzení nelze doložit, neboť je text neobsahuje. Podle vzoru *žena* má plurálové tvary substantivum *muka*. Je to možné doložit z tvarů gen. pl. *muky* (*žádal viděti muky* 61/372), lok. pl. *mukách* (*ve všech mukách* 205/347) a instr. pl. *mukami* (*mezi jinými mukami viděl otce* 261/372). Koncové *-ách* v lok. pl. typu *žena* proniká rovněž do duálového skloňování slova *noha* (*nohách*).

Femininum *máti* je slovotvorně obměněno na *matka* a je skloňováno důsledně podle vzoru *žena*, pouze v dat. a lok. sg. je upřednostněn staročeský tvar podle zaniklých r-kmenů (*materi*) a v jednom dokladu gen. sg. se též tento tvar vyskytl (*materě*). Podobně a-kmenové koncovky převládly u jména *dcera*, zůstal jen starý dat. a lok. sg. (*dceři*). Podle typu *žena* jsou skloňovány také plurálové pády neutra *dítka* ve tvaru *dítka* (*dítka, dítek, dítkám, dítka, dítka, dítkách, dítkami*). Tvar *kněh* v gen. pl. je mylně utvořen podle typu *díra, míra - děr, měr*, protože *kníha* mívalo délku a vyslovovalo se dlouze. Z tvaru gen. pl. *lusek* nelze usuzovat, zda Lomnický užívá femininum *luska*, nebo maskulinum *lusk*, jehož gen. pl. byl také *lusek* (*Mají také a jsou povinni rodičové toho dítkám svým brániti, aby bližním svým neškodily, jim neubližovaly, hned sumou na ničečmž, ani na pověsti, ani na statečku, buď na lukách, vinicích, vosení, dědinách, buď v štěpnicích, v zahradách, třešeň, višeň, jablek, lusek, mrkve, řípy etc.* 109/303-304). Duálový tvar, pokud se nejedná o číslovky dva, oba a párové lidské orgány, se v textu vyskytl výjimečně, jednak u přejatého slova *libra* (*dvě libře hlavatice vsel* 65/282) a v rýmovém dvojverší (*topinku slanou, at' mají po obou stranou* 287/384). Výjimkou, kde nebyl užit náležitý duál, je spojení *nohami po nich šlapají* 145/319 a doklad z rýmovaného dvojverší *pod srdcem nosily, nás prsy krmily* 296/394.

Původní pračeská deklinace vzoru *duše* byla v historickém vývoji poznamenána obvyklými hláskovými změnami (*a>ě/á>ie, u>i, ú>í; ie>í, ú>ou, ě>e*, dále analogickým vyrovnáváním ve směru přehlásky v dat. a lok. pl.), a tak se naopak od původních tvarů typu *žena* značně vzdálila. Podobně jako u jiných měkkých deklinací i zde byl původní gen. pl. (*dúš*) nahrazen tvarem s i-kmenovou koncovkou *-í* (*duší*).⁵ Původní tvar se udržel u jmen na *-ice* (*kvasnic, stolic, studnic*) a ojediněle u jmen jiných, např. u jmen zakončených sufixem *-yni, -yně* (*hospodyně*). Ze staré češtiny se v textu zachoval dnes neobvyklý tvar *kročeje, kročeje*. Všechna slova typu *duše* jsou v dat. a lok. pl. zpravidla vždy zakončena na *-ím* a *-ích* (např. *studnicích, ulicích, vinicích*). Ojediněle se vyskytující i-kmenová koncovka *-mi* v instr. pl. se zde neobjevuje (srov. *sviněmi*). Podle tohoto vzoru je v textu skloňováno femininum *káně*, nom. pl. je *káně* (*všecky káně v hromadu se sletí* 51/276; *jsou nějaké divoké káně, slove supové* 84/292), dat. pl. *káním* (*a tři sta káním je snísti* 51/276), lok. pl. *káních* (*o divokých káních a jejich nevděčnosti* 299/398).

⁵ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 140.

Vlastní jméno *Troja* má nom. sg. podle vzoru *žena*, stejně jako ak. a instr. sg., ostatní pády jsou podle *duše*. V textu je to patrné na koncovce gen. sg. *Troje*. Dubletní tvary podle *duše* a *písně* má femininum *zem/země*. Singulárové tvary substantiva *práce* v textu byly: nom., ak. *práce*, lok. *o práci*, v instr. došlo k dloužení kmenové samohlásky *-a-* (*práci*). V lok. pl. je i-kmenová koncovka *-ech* a zdložená kmenová samohláska (*prázech*). Instr. pl. má též zdloženou kmenovou samohlásku *-a-* (*prácemí*). Starší tvar substantiv *třešeň*, *višeň* s nulovou koncovkou v gen. pl. podle vzoru *duše* (podobně jako jména na *-yně*: *bohyně*, *bohyň* nebo jména na *-ice*: *ulice*, *ulic*) se vyskytl ve větě: *Mají také a jsou povinni rodičové toho dítkám svým brániti, aby bližním svým neškodily, jim neubližovaly, hned sumou na ničemž, ani na pověsti, ani na statečku, buď na lukách, vinicích, vosení, dědinách, buď v štěpnicích, v zahradách, třešeň, višeň, jablek, lusek, mrkve, řípy etc.* 109/304.

K této deklinaci také patřila jména přirozeného rodu mužského typ *panoše*. Začaly sem ale pronikat novotvary od deklinačního typu *oráč* nebo *Juří*. Tato jména se téměř vyrovnala s mužskou deklinací. Vývoj byl ukončen vytvořením nového tvaru nom. sg. u mnoha takových jmen. V současné spisovné češtině se typ *soudce* drží jen díky omezeně produktivnímu sufixu *-ce* (*plátce*, *dárce*). V textu se v původním tvaru vyskytlo pouze maskulinum *rukojmě* (*svatý Pavel za to jest rukojmě* 259/371), které se kdysi skloňovalo i podle ja-kmenů (*duše*), vlivem rodu se přiklonilo ke vzoru *oráč* (*duchovní rukojmové* 16/258). Později nabylo neutrových tvarů (*rukojmí*) a v nové češtině se pokládá za maskulinum i neutrum.

V důsledku tvarové nezřetelnosti zanikla 6ja-kmenová deklinace (*laní*), tato substantiva přešla k různým jiným deklinačním typům. Jediným novočeským zbytkem původní deklinace je substantivum *paní*. Zde se nezřetelné tvary drží pouze proto, že v novém jazyce stojí toto jméno málokdy samo. Většinou se vyskytuje ve spojení s předložkou a dalším jménem, nebo s ukazovacím zájmenem. Flexe je pak zčásti patrná z tvarů tohoto dalšího skloňovaného slova (*pani matko*, *s tou paní*). Maskulina *krajčí*, *sudí* přešla od této deklinace k deklinaci složené. Přejaté substantivum *hrabie* přešlo, patrně pod vlivem blízkého *kníže*, ke vzoru *kuře* a změnilo podle něho i nominativní tvar - *hrabě*. V textu není žádný původní tvar, obě substantiva se skloňují zcela pravidelně podle vzoru *kuře*. Dochází však k rozporu rodu, neboť adjektiva ve funkci shodných přívlastků dodržují rod střední (*milostivé kníže*, *milostivé hrabě*, *kníže syrské*, *osvícené kníže*), kdežto ve slovesech je již rod mužský (*Náman, kníže syrské chtěl* 17/258; *kníže se ukrocuje* 167/330; *kníže apoštolské ... ohlásil a ozval, řka* 177/355).

Odvozené jméno *purkrabí* se, narozdíl od dnešní složené deklinace, v textu skloňuje podle deklinace jmenné. Dokládá to dat. sg. *purkrabi* (*Jeho Milosti císaře Rudolfa II. radě, komorníku a purkrabi karlštejnskému ... V/239*). O kolektivech *kněží, bratří* viz výše.

Doklady k typu *píseň*, ačkoliv jich není mnoho, svědčí o pozvolném dotváření této deklinace, které trvá dodnes. Průkaznější zastoupení je v singuláru. Ja-kmeny přejímaly často koncovky i-kmenové. Výsledkem bylo sbližování mnoha jmen obou deklinačních typů, které vyústilo v postupné vytváření nového, nehistorického deklinačního typu *píseň*. Jeho konstituce byla dovršena v 16.-17. století rozšířením novotvarů gen. sg. typu *bázně, krádeže, rozkoše, síně, tváře*, jež odstraňovaly poměrně nezávažnou (jde o jména neživotná) homonymii gen. a dat. sg., vlastní původní i-kmenové deklinaci, a dále alternaci měkkého a neměkkého konsonantu v plurálovém skloňování. Tento typ odstranil nedostatky obou typů, z nichž vznikl: závažnou homonymii nom. a gen. sg. a nom. ak. pl. typu *duše* a zároveň méně závažnou homonymii gen. a dat. sg. typu *kost*. Původní i-kmenová deklinace se uchovala především zásluhou velmi produktivního slovo tvorného sufixu *-ost* (*radost, trvanlivost, vlhkost*) a jeho vzácnější varianty *-est* (*ratolest, dat. pl. ratolestem*). U ostatních jmen, která sem v nové češtině patří, tj. u některých jmen na *-l', -d', -c* apod., je čistota původní deklinace velice často porušována novotvary podle ja-kmenů, zejména v plurálu.⁶ Na základě omezeného počtu různých pádových dokladů však nemohu tvrdit, že některá slova nekolísala mezi typem *píseň* a *kost* (např. *krev, obec*).

Slov typu *kost* má text dostatek, hlavně v singuláru. Skloňují se z našeho i z dobového hlediska pravidelně. Důsledné skloňování podle typu *kost* je např. u feminin *mast, milost, radost, ratolest, řeč, smrt, trvanlivost, věc, vlhkost* a plurálových tvarů neutra *dítě (děti)*. Je zajímavé, že některé doklady v plurálu svědčí o mužském pojetí (*naši hříšní děti, ti děti, tvoji děti, vlastní a přirození děti, děti, kteří jsou chytrí ...*). Zřídka se drží v novém jazyce tvary staré, v textu se však nachází původní ženský i-kmen *hus* v několika původních singulárových tvarech (nom. *hus*, dat. *husi*, ak. *hus*, instr. *s husí*). V novém jazyce se skloňuje podle vzoru *žena*. Spisovná čeština zachovala archaicky původní tvary u vlastního jména *Hus*, mistra Jana *Husi*. Dalším substantivem, které si v textu ponechalo původní i-kmenový tvar je z adjektiva odvozené femininum *mlád'*, které se vyskytlo v gen. a lok. sg. (z *mládi, v mládi*). Tento tvar často Lomnický

⁶ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 145.

střídal s neutrem *mládí*. Pomnožné substantivum *dveře* má v dat. pl. koncovku maskulin -*ům* (*dveřům*). Starší i-kmenové tvary mají v textu výjimečně substantiva *rozkoš*, *tvář* (*k rozkošem rájským* 13/257; *nezahanbujž tváři mé* 40/271) a toponymum *Kompostell* (*já jsem byl v Kompostelli* 274/378).

7.1.1.3. Neutra

Zahrnují domácí slova na -*o* (*město*), na -*e* (*moře*, *kuře*) a na -*í* (*stavení*). V textu využívá autor slov jako *semeno*, *símě*, tj. původních středních n-kmenů, které vyrovnaly nominativní tvar podle tvarů nepřímých pádů a podle plurálu. Starší podoby (*símě*, *plémě*) přesto úplně nezmizely, ačkoli byly už v 16. století považovány za zastaralé. S určitým stylistickým záměrem se jich užívalo už tehdy a užívá dodnes.

Deklinace typu *město* se v předloze až na malé výjimky shoduje s dobovými kodifikacemi i se současným stavem. Ve srovnání s mužskou deklinací byl vliv u-kmenů mnohem slabší, protože střední u-kmeny zanikly už v předchozích epochách. Vliv u-kmenů se uplatnil jen v lok. pl. u tvrdého typu, kde zvítězila koncovka -*ech* nad původním zakončením -*ích*, protože před ní nedocházelo k alternaci souhlásky. U jmen na -*ko*, -*go*, -*cho* se uplatňuje koncovka -*ách* (v *městečkách* 242/363). Podobně jako u maskulin je v lok. sg. původní koncovka -*ě/-e* (jako *hrdle*, *těle*, *víně*) na ústupu před dativním -*u* (v *Písmu*). V nové češtině se sice -*ě* vyskytuje často, ale hlavně jen u substantiv starých a s konkrétním významem, ve spojeních označujících místo a čas (v *blátě*, na *jaře*, v *létě*).

Plurálové tvary neutrových typů se vyskytují jen řídce. Text obsahuje některé dubletní koncovky, např. v dat. pl. jsou to -*ům* (*slovům*) a -*ám* (u slov končících na -*k(o)*, -*átk(o)*, jako *slovíčkám*, *nemluvňátkám*). Tři synonymní koncovky -*ích*, -*ech*, -*ách* (jako u neživotných maskulin) se nacházejí v lok. pl. První z nich se objevila jen ve dvou případech (*slovích*, *právích*).

Dobové mluvnice nevydělují zvlášť deklinaci neuter na -*e* (*moře*). U Rosy se setkáváme s příkladem *nebe* v kapitole o měkkých femininech, o tvaru gen. pl. *vajec* podává také jen krátkou vysvětlující poznámku. Po historických hláskových změnách (*a>ě*, *u>i*, *ě>e*) se tento typ deklinace vzdálil od o-kmenů. V gen. pl. se vedle původního bezkoncovkového tvaru (*vajec*) od nejstarších dob objevují tvary s koncovkou -*í* (*polí*, *srdcí*) podle typu *znamení*. Podle typu *moře* se pravidelně skloňuje např. *outočiště*, *ovotce*, *slunce*, *srdce*.

Neutrální typ *kuře*, dochovaný do nové češtiny, má původní jen nom., gen., dat. a ak. sg. Ostatní tvary mají o-kmenové nebo i-kmenové koncovky připojené ke konsonantickému kmeni. Příčinou toho, že tato deklinace nezanikla jako ostatní konsonantické deklinace, byl kmenotvorný sufix *-ent-*, který je produktivní slovotvornou příponou pro tvoření jmen mlád'at (*lvičatům, kuřata, štěňata, vnučata*). Dnes je to také typ s nejmenší tvarovou homonymií mezi neutry. Přísně pravidelné skloňování singulárních tvarů podle vzoru *kuře* má neutrum *dítě* (*dítě, dítěte, dítěti, dítě, dítě, dítěti, dítětem*). Mezi typem *moře* a *kuře* kolísá neutrum *vejce*, které má v gen. sg. tvar s rozšířeným kmenem podle *kuře* (*vejcete*) a lok. pl. podle *moře* (*vejcích*).

Poslední neutrový typ na *-í* (*stavení*) měl největší frekvenci slov (*dědictví, kopí, království, podobenství, potěšení, vězení, zoufalství*). Mimo jména označující věci nebo rostliny (např. *dříví, obilí, olivoví*), kterých není mnoho, stojí zde poměrně silná skupina podstatných jmen slovesných (např. *dokonání, milování, naučení, příkázání, skončení, šanování*). Skloňují se zcela pravidelně, jediná výjimka se týkala substantiva *manželství*, v němž byla ponechána u-kmenová koncovka (v *manželstvu poctivém býti* má 280/380). U neutra *zapamatování* byla užitá jiná předpona (*zpamatování*).

7.1.1.4. Deklinace přejatých substantiv

Adaptovaná maskulina se zakončením podobným českým deklinačním typům se bez problémů zařadila pod české deklinační typy, tvrdé i měkké, životné i neživotné, např. *bachant, doktor, farář, kejklíř, klinkát, morděř, orátor, peregrýn, poeta, preceptor, prelát, prokurátor, psalmista, senátor, šeňk, škaryant, šprymíř, trinkát; aparát, dekret, folk, grunt, hampejs, klénat, kšaft, mord, ortel, špitál*. Maskulina neživotná na *-c* se skloňovala podle vzoru *meč*, ale v gen. a lok. sg. mívala i koncovku *-u* (z *císařského paláce šel* 191/341).

Také adaptovaná přejatá substantiva rodu ženského zakončená na *-a, -e*, případně *-ie/-ia* se zařadila pod české deklinační typy *žena, duše*, např. *figúra, kuběnářka, mrcha, natura, ruřka, suma, šlundra; marštale, mince, tabule; interlocutorie, koncilia, materie*. Adaptovaná feminina s původním latinským zakončením *-tia, -tio* se adaptovala pomocí české přípony *-cí* a skloňovala se pak podle vzoru *laní* (některé koncovky se však krátí): *nechtěl ani žádné audienci dáti* 42/272, *ale chtěje mít audyenci* 203/346; *hroznou právní exekuci l.* 1606 218/353; *za své dedykací* 235/360-361; *na svou lekcí* 103/301, *ale čte jim tuto lekci* 259/371; *Euripidova sentenci* 231/358, *ale*

jest pravdivá tato právní sentenci 86/295. Pouze se zkráceným -í se vyskytla tato substantiva: činím všelikou reverenci 226/356; nedaleko od Valenci 217/342.

Některá přejatá jména se neskloňovala, např. synové *balach*, synové *moroch* 90/295; *čápa jmenovati obyčej měli avis pia* 91/295; *a skoro jiní Patres všickni* 128/311; *lítá po lilium* 278/376; *v svatém evangelium* 281/381. Mezi neskloňná se řadila také toponyma, např. *pásli stáda v Sychem* 41/271, někde šlo o tzv. nominativ jmenovací: *v městě Spoletana* 201/346, *v jednom městě tak řečeném Barri* 201/346, *v krajině ... Cathelonia* 217/352.

7.1.2. Jmenné skloňování adjektiválií

Jmennou deklinaci měly ve staré češtině ještě jiné slovní druhy, především adjektiva. Nejčastěji to byla deklinace o-kmenová, a a-kmenová a deklinace odvozené, méně často i-kmenová. Z ostatních deklinací se do historické doby zachovaly jen drobné zbytky. Deklinace o-kmenová a a-kmenová byla nejčastější, protože mohla vyjádřit všechny tři gramatické rody. K této deklinaci se řadily tyto slovní druhy: přídavná jména přivlastňovací (*bratřov*, -ova, -ovo; *matčín*, -ina, -ino), adjektiva ve jmenném tvaru (*chud*, *chuda*, *chudo*), druhové číslovky se sufixem -er (čtver), participia n-ové a t-ové (*nesen*, -a, -o; *bit*, -a, -o).

Nejlépe zachovávají jmenné sklonění adjektiva přivlastňovací. Zřejmě proto, že jsou sémanticky blízka substantivům. V nejstarší historické době jsou doloženy všechny tvary singulárové, nom. a ak. du. a pl. Ostatní tvary se nedochovaly, místo nich se užívá tvarů složených. Novočeský spisovný jazyk zachoval staročeské tvary (s příslušnými hláskovými změnami) až na instr. sg. maskulina a neutra (místo *s bratrovem* je *s bratrovým*), kde je též tvar složený. V textu jsou tato přídavná jména skloňována pravidelně (*v srdce Absolonovo*, *Euripidova sentenci*, *mléko chůvino*), nominativ maskulin mívá někdy tvar bez koncového -v (*syn tesařů* 39/270; *služebník Alexiusů jemu zřízený* 194/342). Zaznamenala jsem také složený tvar adjektiva přivlastňovacího (*nebohému faraonovému pekaři* 246/365).

Adjektiva jmenná se změnila ve tvary složené. Tak se formálně odlišila od substantiv, protože oba slovní druhy měly odlišné syntaktické funkce. Užití jmenných tvarů se omezilo na přísudek a doplněk a i ty se v textu vyskytovaly zřídka. Nejčastěji si jmenný tvar ponechala adjektiva *živ* a *zdráv* (např. *nešlechtný syn byl zle živ* 237/361; *mnoho dní živa byla* 92/296; *prosím Boha, aby se domu živ a zdráv nevrátil* 247/366; *vstal od modlitby zdráv* 251/367), méně pak jiná (*od nepřitele zajatu býti*

173/333; *rodiče ctíti, jim poslušnu býti* 226/356; v *těle živu býti* 281/380 – užit dativ jmenného skloňování u příčestí trpných, n-ového a t-ového). Ve zkoumaném textu je jako v současné spisovné češtině dochován jmenný tvar adjektiva, a sice *rád, ráda, rádo* a v nom. pl. ještě v kontextu: *ó milí děti, ... chcete-li dlouhověci na světě živi býti* 219/353.

Číslovky druhové typu *čtver* si ponechaly původní tvary singulárové, nom. a ak. pl., ostatní tvary jsou ze složené deklinace (*sedmerych*). Do nové češtiny se dochovaly pouze nom. sg. a pl. Úplně a běžně se jmenným způsobem skloňuje substantivizované neutrum *desatero* (*desatero božích příkázání, desatero dítek*).

Participia n-ová a t-ová se buď adjektivizovala, mají tvary složené (*učený, nepoddaná, popuzená*), nebo jsou součástí složených slovesných tvarů, kde si zachovala původní nominativ (*byl korunován, jest bezpečen, byl bohat, byl jat*). U adjektiv z příčestí trpného docházelo v textu ke kolísání kvantit (*jsou podobní, přinesená byla, jsou trestání, jste zavázaní x jste zavázani*).

K jo-kmenovému a ja-kmenovému skloňování zčásti patřily i zbytky některých skloňovaných tvarů participií nt-ových. K původnímu konsonantickému základu se připojovaly koncovky jo-kmenové a ja-kmenové: femininum (i neutrum) 1. typu *nesúci* a 2. typu *trpieci*. Tyto tvary pak koncové *-i* ztratily a tím, že nabývaly povahy adverbialní dostávaly koncové *-e*.⁷ Nominativní koncovka *-i* se vyskytla u dvou přechodníků přítomných v rodě ženském. U pomocného slovesa *být* (*Postavila se královna na pravici tvé v oděvu pozlaceném, ozdobená jsouci rozličností* 282/381) a verba *říci* (*vdova ... k stálosti a trpení všelijakých muk napomínala, takto řkouci ...* 10/255). K u-kmenové deklinaci původně patřily mužské tvary tří adjektiv: *bliz, cěl a mlád*, ale Lomnický jich nepoužil. I-kmenovou deklinaci mají v textu číslovky *tři* a *čtyry*.

U číslovek ve spojení *devadesáte devět zločinců, patnácte dní, sedmnácte let* je zachován jev, kdy se číslovka 1 až 9 neskloňovala a druhá část má v těchto případech podobu *-nácte/desáte*.

7.1.3. Deklinace zájmenná

V indoevropských jazycích mají zájmena zvláštní flexi, která se liší od deklinace substantiv ve většině pádů. Přitom ani deklinace zájmen není jednotná.

⁷ Podrobněji František Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, s. 342-343.

Rozlišují se zde dvě skupiny, zájmena bezrodá a rodová, jejichž tvary se téměř ve všech pádech podstatně liší.

7.1.3.1. Zájmena bezrodá

Zájmena bezrodá jsou starší a jejich deklinace se vyznačuje kmenovou supletivností, tzn. že některé pády vznikají nejen připojováním různých přípon, ale i obměnou slovních základů. Jejich pádové přípony jsou svérázné a nemají ve flexi ostatních slovních druhů obdoby. Tyto rysy spolu s nedostatkem vyjádření gramatického rodu ukazují na velkou starobylost těchto deklinací. Patří k nim většina zájmen osobních.

V textu se bezrodá zájmena skloňují pravidelně, stejně jako dnes. Pro pojmenování mluvčího už neužívá i dubletní tvar *jáz*, pouze *já*. K tomuto zájmenu byla ve dvou případech připojena vztažná částice *-t'* (*ját'*). Vedle tvarů *mě*, *tě*, *sě* se objevují i genitivy-akuzativy *mne*, *tebe*, *sebe*. Akuzativní tvary (*mě*, *tě*, *sě*) již plně pronikly do genitivu. V instr. sg. zájmena *sebe* se vedle tvaru *sebou* ještě objevuje tvar, v němž nedošlo k provedení diftongizace *ú>ou* (*nad sebu*). V 16. století také naplno zvítězil genitiv-akuzativ *nás*, *vás* místo původního akuzativu *ny*, *vy*, který se v textu už nenachází.

7.1.3.2. Zájmena rodová

Mají svou specifickou deklinaci tvrdou a měkkou, ale nejsou u nich zvláštnosti obvyklé u zájmen bezrodých. U většiny zájmen se rozeznává trojí gramatický rod.⁸ Zájmeno *kdo* vlivem příslovce *kde*, *kdy* ztratilo svou archaickou podobu *kto* a má i nepůvodní instrumentál singuláru *kým*.⁹ Stejně tak se již v textu ani jednou neobjevuje archaický tvar dnešního zájmena *co* (*čso*). Obě zájmena na sebe velmi často vážou vztažnou částicí *-ž*, a to i v případech, kdy nemají vztažnou funkci ve větě. Celkově jsou obě podoby, jak se vztažnou částicí *-ž*, tak bez této částice vyrovnány. Srov. *co* (26) x *což* (17), *čehož* (13), *čemu* (2) x *čemuž* (4), *čem* (5) x *čemž* (1), *kdo* (33) x *kdož* (20). Často jsou také tato zájmena součástí neurčitých a záporných zájmen (např. *cožkoli*, *cožkolivěč*, *kdokoli*, *ničemž*). Postfix *-koli* se kromě nominativu vyskytuje u zájmen i zájmenných adverbii odděleně. Takových případů obsahuje text mnoho (*A tak co by se*

⁸ Starší zájmena rozlišovala jen rod dvojí: osobní (*kto*) a věcný (*čso*). Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 164.

⁹ Ten byl utvořen ze zájmena *ký* jako náhrada za náležitý tvar s alternací *ciem*. Tamtéž.

koli toho 77/288; kteří se koli 199/345; co je mi koli ten jelen pravil 222/355; a jací se koli chudí lidé 224/355; kde se koli obrátili 250/367).

Ostatní rodová zájmena se dělí do skupin stejně jako dnes, některá staročeská zájmena už se neobjevují (např. ukazovací zájmeno *sen, sě, sě*). Deklinace probíhala podle dvou vzorů, tvrdého (*ten, ta to*) a měkkého (*náš, naše, naše*). Odchyly od spisovnosti byly pouze na úrovni hláskoslovné, šlo buď o zdloužení, nebo o zkrácení kmenotvorné samohlásky (viz oddíl Hláskosloví). Zájmeno *naše* si ve dvou případech ponechalo svoji původní délku (*náše*). Neodpovídající tvar přípony se vyskytl v gen. pl. přivlastňovacího zájmena *váš* ve větě: „*Vpravdě jiný se žádný nenajde, kromě vaši milí a laskaví rodičové.*“ Zájmeno je zde v nominativním tvaru. Zájmeno *veš, vša, vše* bylo rozšířeno o sufixy *-chen, -kerý, -cek*. V textu se ale vždy objevuje ve tvaru *všecken, všecka, všecko* (a v příslušných pádech), nikdy ne *všechen, všechna, všechno*. Osobní zájmeno *on* bylo v textu zastoupeno ve všech pádech i jeho tvarových variantách (gen. – *jeho, něho, ho, něj*; dat. – *jemu, němu, mu*; ak. – *jeho, něho, ho*; lok. – *o něm*; instr. – *ním*). V několika dokladech došlo k sražení tohoto zájmena a předložky. Z podob *na něho, za něho* vznikly tvary *naň, naňho zaňho*. Autor vedle náležitých tvarů (*přimlč jim 162/328*) velmi často užívá u tohoto zájmena tvarů s počátečním *ň-*, přestože nestojí po předložce (*budou nimi pohrzeti 58/279; někoho ní rozkvílím 186/339; a ní předcházejí 235/361* atd.).

Druhé číslovky *dvój, obój* podlely v některých singulárních pádech stahování. V textu se opakovaly kontrahované tvary (spíše však přejaté z deklinace složené) – ak. sg. *dvé* (např. *živé dítě na dvě bylo rozpoltěno 94/297*), gen. du. *dví* (např. *vida jich dví, muže a ženy 221/354*), lok. sg. *obým* (např. *na obým počátku 151/322*). Vedle nich se samozřejmě vyskytovaly tvary nestažené (*oboji, dvoji*).

7.1.4. Deklinace složená

Deklinace složená je geneticky nejmladší. Koncovky této deklinace vznikly skládáním adjektivních tvarů jmenných s tvary zájmena *j, ja, je*. Zájmenné tvary splynuly s adjektivy v jedno slovo a stahování pak způsobilo vznik samostatné deklinace. Všechny dnešní tvary nevznikly pouze stažením, některé byly převzaty z jiných deklinačních typů.¹⁰

¹⁰ Více Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 171-172.

Adjektiva tvrdá, odvozená od o-kmenů a a-kmenů se pravidelně skloňují podle typu *dobrý, dobrá, dobré* (např. *nebeskému, dlouhověkým, mdlý, radostný, řídký, silný, zemskému*). Jak jsem se již zmínila v oddílu Hláskosloví, koncovky adjektiv v textu nejsou zasaženy diftongizací *y>ej*, dotkla se pouze jednoho slova (*pěknej*). Neodpovídající tvar přípon se vyskytl v gen. pl. adjektiv *milý* a *laskavý* ve větě: *Vpravdě jiný se žádný nenajde, kromě vaši milí a laskaví rodičové* 86/293, kde je užit tvar nominativní. Druhý případ nesprávně užitých koncovek přídavných jmen byl ve slovech *žádný* a *jiný* v inst. pl. věty: *V domě otce mého neznámý zůstanu a žádnýma jinýma almužnami obtížný nebudu* 191/341, kde jsou koncovky podle neuter. Vedle adjektiva *starý* se v textu vyskytuje i utvořený tvar *staralý* (srov. *staralá léta*).

Adjektiva měkká, odvozená od jo-kmenů a ja-kmenů měla obdobný vývoj deklinace jako adjektiva tvrdá. Byl zde bohatší hláskoslovný vývoj (změny *á>ie*, *ú>í*, *ie>í*). To zároveň vedlo i k plné unifikaci plurálových tvarů a deklinace ženské. Podle typu *pěší, pěšá, pěšie* se pravidelně skloňovala např. tato adjektiva *budoucích, církevní, právního, předního, vlastní*.

7.1.5. Stupňování adjektiv a adverbii

Komparativy adjektiv se v textu tvoří pravidelně příponou *-ejšil/-ějšil/-ší* (srov. *lehčejší, lepší, starší*). Bez alternace základu je tvar *snadší* *zpamatování* 15/257. Komparativy adverbii se tvoří sufixem *-ejil/-ejí*, jako např. u slov *dostatečněji, krátčeji, pilněji, raději, šířeji, upřímněji, užitečněji, věrněji*. Navíc jsou v textu tvořeny komparativy pomocí přípony *-ejil/-ejí* i u nepravidelně tvořených komparativů. Srov. *blížeji, déleji, lépe x lépeji, víceji*. Naopak superlativy adjektiv i adverbii se od spisovné deklinace neodlišují (*nejsvětějšího, nejvyšším; nejlépe, nejvíce*).

7.2. Časování

Slovesa podobně jako jména jsou utvářena pomocí kmenotvorných přípon. Vytvářejí též kmenový systém. Jen málo sloves nemá žádnou kmenotvornou příponu – téma. Jsou to slovesa atematická (bezpříznaková), jejich přítomný kmen je bez tématu. Většina sloves kmenotvornou příponu má, jsou to tedy slovesa tematická.

7.2.1. Atematická slovesa

Ve staré češtině bylo pět atematických sloves: *být*, *dát*, *jíst*, *mít*, *vědět*. Dnes mezi nepravidelně skloňovaná verba patří *být*, *chtít*, *jíst*, *vědět*. Staročeská atematická slovesa *dát* a *mít* přešla k 5. třídě ke vzoru *dělá* a tvoří podle něj pravidelné tvary. Původně měla tato slovesa zvláštní konjugační koncovky, ale nedochovaly se ve všech tvarech. V 1. os. sg. je stále původní atematická koncovka *-m*, 2. os. sg. opustila koncovku *-si*, ta je zachována jen u slovesa *být* – *jsi*. Ostatní atematická slovesa mají stejně jako tematická zakončení na *-š*. Ve 3. os. sg. se původní přípona *-t* zachovala jen v hojně užívaném tvaru *jest*, všude jinde odpadla již v době předhistorické. 1. a 2. os. pl. má přípony shodné s příponami sloves tematických *-me*, *-te*. Ve 3. os. pl. mají atematická slovesa zakončení *-í* (jako tematická slovesa 4. třídy), kromě *jsou*, kde je koncovka jako u většiny tematických sloves.

1. os. pl. kondicionálu slovesa *být* měla v jednom případě tvar *abychme*. Podle *Historické mluvnice československé* F. Trávníčka se jedná o tvar hojně užívaný v dialektech. Lomnický jej však užil jen jednou (srov. *byl pak příčinou toho, abychme my byli jak podlé těla ...* 9/255). V závěrečné básni textu se vyskytl slovesný tvar *vydada* (*vydada za to peníčky* 287/385). Je to staročeský přechodník přítomný od původního atematického slovesa *dáti*, *vydati*, které mělo tvary přechodníku přítomného *dada*, *dadúc*, *dadúce*.

7.2.2. Tematická slovesa

7.2.2.1. Tvary z kmene přítomného

Z kmene přítomného tvořila stará čeština tyto slovesné tvary: indikativ přezenta, imperativ, participium nt-ové a v některých případech imperfektum, to se však v textu nevyskytuje. I ve staré češtině bylo již v úpadku.

Indikativ přezenta

Do 1. os. sg. se v historické době rozšířila k velkému počtu sloves zakončených na *-u* koncovka sloves atematických *-m*. Přejímání této koncovky napomáhala tvarová analogie, dlouhé koncovky 2. a 3. os. sg. sloves 5. třídy podobné tvarům sloves atematických zprostředkovaly přejetí atematického tvaru 1. os. V nové češtině je

atematická koncovka *-m* ustálena v 1. os. sg. u sloves 4. a 5. třídy (*prosím, nevím; říkám, vzývám*).¹¹

Ve 2. os. sg. převládla už od počátku historické doby přípona *-š* (*divíš, učiníš, zůstáváš*). Funkci 3. os. sg. dnes i po celou dobu historickou plní pouhý přítentní kmen (*brání, chrání, ohlašuje, odpírá, odpovídá, opatruje, žádá*). V textu jsou doklady, které na první pohled vypadají, jako by zachovávaly původní *t*-ové zakončení 3. os. Ve skutečnosti to jsou bezkoncovkové tvary s příklonným *-t'* (*bylt', byl', ctít', jet', nenávidít', není', neodejdet', odplatit', požádat', učinit', uhasnet', ukamenujet', vít', zahyнет', zarmoutit', zůstanet'*). V novočeském básnickém tvaru se dvakrát objevilo verbum *moci* (*může, nemůže x muž, nemůž*). Tvar *můž* se vyskytl ve verši: *Tvrdé maso, neostrý nůž, jedno s druhým srovnat se můž* 47/275. A tvar *nemůž* v přísloví: *Nemůž dobrý strom zlého ovotce nésti, ani strom zlý ovotce dobrého* 47/274. Jednou se v textu také objevil ve 3. os. sg. staročeský tvar verba *bráti* – *beře*, zde však se zkrácenou kmenovou samohláskou *-e-*. Starší způsob časování si ponechalo verbum *žít, nežít*, které se v 1. a 3. os. sg. objevovalo ve tvarech *živu, neužive*.

Když 1. os. sg. přejala atematickou koncovku *-m*, musel se tvar 1. os. pl. ustálit na *-me* (*chválíme, nížíme, želíme*). V 2. os. pl. se původní koncovka *-te* zachovala do staré češtiny i dodnes (*činíte, nepůjdeté, nížíte*). Ve 3. os. pl. odpadlo koncové *-t* a *-o-* dalo *-ú* (> *-ou* v 1. a 2. třídě, nebo > *-í* ve 3. třídě), spolu s kmenotvorným formantem pak koncovku *-ejí* (u typu *sázeti*) nebo *-ají* (u typu *dělati*). Koncovka *-ě>ä>-ie>-í* je u typu *prositi, trpěti* a v případech *jedí* a *vědí*. Dnes nepravidelně skloňované sloveso *chtít* má v textu pro 3. os. pl. vedle tvaru *chtějí* i staročeský tvar *chtí, nechti*.

Imperativ

Ve zkoumaném textu je rozkazovací způsob tvořen stejně jako dnes příponami *-o, -i, -ej* pro 2. os. sg. (*cti, jdi, potři, zavaž*), *-te, -etel/-ěte, -ejte* pro 2. os. pl. (*dovolte, chraňte, nebraňte*), *-me, -emel/-ěme, -ejme* pro 1. os. pl. (*znejme*). V imperativu všech sloves 3. třídy vzoru *kupuje* dochází ke zdĺoužení samohlásky *-ů-* kmenotvorné přípony *-uj/-ujme/-ujte*. Je to vyvoláno fonetickou pozicí samohlásky *-u-* před souhláskou *-j*. V jednom dokladu došlo k dĺoužení samohlásky *-é-* kmenotvorné přípony *-ejte* (*pomáhějte*). Starší přehlasovaný tvar imperativu 2. os. sg. se vyskytuje ve verbu *otázat*

¹¹ Podrobněji Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar – Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 215-216.

se (srov. *otěž se otce svého* 20/260). U slovesa *šetřit* byl upřednostněn imperativ ve tvaru *šetř*.

K dloužení kmenotvorné přípony imperativů došlo:

a) v 2. os. sg.: *císařůj, králůj, milůj, nehadrůj, nepotupůj nezarmucůj, panůj, pánůj, pochlebůj, pozorůj, smilůj, smilůž, šanůj*

b) v 1. os. pl.: *radůjme se*

c) v 2. os. pl.: *dokazůjte, hodůjte, milůjte, následůjte, opatrůjte, pamatůjte, pocelůjte, pomáhějte, převyšůjte, šanůjte, varůjte, vysvobožůjte, zmodlůjte*

Zajímavě se v textu projevuje imperativ pro 3. os. sg. a pl. Vedle staršího tvaru shodného pro 2. a 3. os. obou čísel (jako např. *Dejž tobě Bůh z rosy nebeské; ... a kloňte se před tebou synové matky tvé! Kdož by zlořečil tobě, budiž ten zlořečený, ... budiž naplněný ...* 245/365) existuje i novější způsob opisu s 3. os. indikativu a s částicí *ať* (*dej ať se stane* II/233; *A ať tobě slouží lidé a klanějí se pokolení* 245/365).

Participium nt-ové (přechodník přítomný)

Lomnickým velmi hojně využívaný přechodník přítomný se řadí mezi tvary neurčité (nelze určit osobu) a patří ke slovesným tvarům jmenným (skloňoval se, dodnes se u něj určuje jmenný rod). Ve staré češtině existovaly dva typy participia nt-ového. Pro slovesa 1., 2., 3. a 5. třídy byly přípony *-a*, *-úci*, *-úce*, pro slovesa 4. třídy přípony *-ě*, *-ieci*, *-iece*. Rodová platnost těchto tvarů se lišila od dnešního stavu. První tvar byl pro maskulina a neutra, druhý pro feminina a třetí pro plurál všech rodů. Dnes mají společný tvar feminina a neutra. Přítomné přechodníky jsou v textu tvořeny již podle novočeských přípon. Pro vzory 1. slovesné třídy *nese*, *bere*, *mře*, *peče* a vzory 2. třídy *tiskne*, *mine*, se používají přípony *-a*, *-ouc*, *-ouce* (např. *počna*, *nakoukna*; *nesouc*, *obrostouc*; *vezouce*, *vidouce*). Pro vzor 1. třídy *maže*, oba vzory 3. třídy *kryje*, *kupuje* a 4. třídy *prosí*, *trpí* jsou přípony *-ě/-e*, *-íc*, *-íce* (např. *mece*; *pamatujíc*, *zmocnic*; *sloužíce*, *vypravujíce*). Pro vzor *sází* 4. třídy jsou přípony *-eje*, *-ejíc*, *-ejíce* (např. *přicházeje*; *obracejíc*; *ucházejíce*). Poslední typ přípon *-aje*, *-ajíc*, *-ajíce* je pro slovesa 5. třídy vzoru *dělá* (např. *doufaje*, *žádaje*; *domnívajíc*, *zanechajíc*; *obávajíce*, *majíce*). Přechodníků přítomných v pasivu je v textu málo, např. *pejchou jsa nadut* 57/278; *duchem jsa nadchnut* 57/279.

V několika případech lze doložit špatně použitou příponu přechodníku přítomného. K užití koncovky pro feminina a neutra v plurálu došlo v přechodnících: *všickni (děti) ... , majíc toliko nějaké toho začátky* XVI/244; *Ratolesti ovšem mladistvé*

jsouc z kořene se vypřýšťují 27/264; *čápi mladí, ... pamatujíc na jejich dobrodiní* 84/292; *Ony pak zmocníc se a peřím obrostouc, rodiče ... šípíc z hnízda* 85/292; *I běželi vstříc všickni, co se to dalo chtít zvědět* 199/345; *kněží, majíc takové slušné napomenutí a výstrahu* 273/377; *A v čem jsme pak koli, nejsou jim po vůli* 297/394. Vedle novočeského tvaru pro maskulina přechodníku přítomného verba *chtít* (*chtěje*) se v textu objevuje i staročeský tvar *chtě*, *nechtě*. Ostatní přechodníkové tvary v textu jsou užity náležitě.

Slovesné třídy

Podle kmene přítomného jsou slovesa dělena do pěti slovesných tříd. Většina verb z textu patří ke stejným třídám a vzorům jako dnes, některá však tvořila své tvary podle vzorů jiných. Některá verba tvořila sekundární imperfektiva častěji než dnes podle ova-kmenů: *naspořit* – *naspořovat*, *udusit* – *udušovat*, *ušetřit* – *ušetřovat* (3.tř. podle kmene přítomného, 6.tř. podle kmene minulého). V textu je jich celá řada: *naspořuje*, *nepolepšují*, *odplacují*, *pomazují*, *postavují*, *rozhřešují*, *udušují*, *ušetřují*, *vykořeňují*, *vypřýšťují*, *vyvracuj*. Sloveso *žíznit* mělo ve 3. os. pl. indikativu koncovku vzoru *sází* -*ejí* (*žíznějí*). Podobně se chovala slovesa, která dnes patří ke vzoru *trpí*, také ona měla ve 3. os. pl. koncovku -*ejí*. V textu se to týkalo těchto sloves: *lačnějí*, *musejí*, *nenávidějí*, *přidržejí*. Vedle slovesa *vracet se* řadícího se ke vzoru *sází* existovalo už ve stč. sloveso *vracovat se* s koncovkami -*uje*, -*ují* podle vzoru *kupuje* (*nenavracuje*, *vyvracují*). Častým jevem bylo, že slovesa 4. přítomní třídy vzoru *sází* ve 3. os. pl. v hojnější míře zachovávala koncovku -*ejí* (např. *obracejí*, *promíjejí*, *přicházejí*, *ucházejí*, *želejí*). Slovesný tvar *mlsí* (*po koutech mlsí* 285/382) může mít jako ve stč. infinitiv *mlseti* (trpěti) nebo *mlsiti* (prositi).

Sloves ostatních slovesných tříd mající koncovky jiné než dnes bylo mnohem méně. Verba *šlapají* a *vyklamají* mají koncovku 3. os. pl. podle 5. třídy, vzoru *dělají*. Dnes se tato slovesa podle přítomných tvarů (*klame*, *šlape* i *šlapá*) zařazují k 1. slovesné třídě vzoru *maže*, avšak přechodník přítomný a imperativ upomínají na původní 5. třídu.

7.2.2.2. Tvary z kmene minulého

Také kmen minulý je tvořen různými příponami. Podle něj se rozlišuje šest slovesných tříd. V minulosti se od něj tvořila řada slovesných tvarů. Některé z nich však postupem doby zanikly, jako např. oba aoristy a supinum. Staročeské supinum mělo

zakončení na *-t* a nedocházelo u něj k přehlásce *'a>ě* (infinitiv *žieti*, supinum *žat*). Nemívalo ani dlouhou kořenovou samohlásku. Časem se supinum přestalo cítit jako samostatná významová kategorie a v 16. a 17. století začalo být nahrazováno infinitivem.

Text ukazuje, že v této době byla ve větší míře rozšířena slovesa 6. třídy podle kmene infinitivního. Jsou to jednak opětovací slovesa utvořená jako sekundární imperfektiva k předponovým slovesům dokonavým, jednorázovým (např. *nakažovati*, *navracovati*, *odplacovati*, *odvozovati*, *opakovati*, *opatrovati*, *osvobozovati* (vy-), *pohoršovati*, *pochlubovati se*, *pomazovati*, *poskytovati*, *potupovati*, *potvrzovati*, *prozrazovati*, *převožovati*, *připravovati*, *přivozovati*, *rozhrěšovati*, *snížovati*, *spatřovati*, *svěřovati se*, *udušovati*, *ušetřovati*, *uvarovati*, *vychlubovati se*, *vyměňovati*, *vyprýšťovati*, *zahanbovati*, *zalibovati*). Stejnou příponou *-ova-* se tvořila domácí desubstantiva (např. *děkovati*, *hodovati*, *hromovati*, *jmenovati*, *kralovati*, *nocovati*, *obcovati*, *opasovati*, *panovati*, *pavovati*, *pokutovati*). Příponou *-ovat* se adaptovaly cizí slovesné základy i se odvozovaly slovesa od přejatého základu, např. *dysputovati*, *fedrovati*, *figůrovati*, *folkovati*, *formovati* (z-), *frejovati*, *hadrovati*, *kšaftovati*, *lamentovati*, *lomcovati*, *lotrovati* (z-), *modlovati* (z-), *mordovati* (za-), *pachtovati*, *panketovati*, *panketýrovati*, *presovati* (vy-), *probovati*, *publikovati*, *reverencovati*, *šancovati* (za-), *šanovati*, *šelmovati*, *špehovati*, *turovati*, *valchovati*, *vinšovati*.

Participium I-ové se v textu tvořilo zcela pravidelně. Některá verba se však v tomto participiu vyskytovala ve své starší podobě. U sloves *odejít*, *sestoupit* byly užity tvary (*odšel*, *sstoupil*), u sloves *pokousat*, *vejít*, *zadlužit se*, *zaradovat se* použil autor jiné předpony (*zkousal*, *všel*, *vzdlužil*, *zradoval se*).

Přechodníky minulé byly tvořeny ve všech dokladech koncovkami *-0*, *-ši*, *-še*; *-v*, *-vši*, *-vše* (např. *probrav*, *nenechav*; *uslyšavši*, *utrativši*; *otevřevše*, *doptavše*). U infinitivních kmenů, které končily na souhlásku však nebyla respektována *-0* přípona a i k těmto souhláskou končícím kmenům byla připojována přípona *-v*. V textu se tedy vyskytovaly tvary jako např. *nalezv*, *padv*, *podadv*, *příběhv*, *přišedv*, *řekv*, *šedv*, *ulekv*, *vyšedv*. Přechodníky minulé v rodě trpném jsou v textu řídké, např. *pejchou byv podňat* 57/278, *byv mu ten nápoj smrti přinesen* 209/349.

Pasivní participia *n-ová* a *t-ová* se tvoří od kmene infinitivního příponami *-n*, *-na*, *-no/-en*, *-ena*, *-eno*; *-t*, *-ta*, *-to*. Participia *n-ová* a adjektiva z nich vzniklá mají jako příznakové tvary dlouhé koncové *-í*. V textu se vyskytují různé tvary s různě se prezentující délkou, nedá se ale u nich vysledovat žádná zákonitost (srov.

hotoví, podobní, zavázání, zavázani, zavázání, zavázání). Sloveso *jmenovat* se časovalo již podle novočeských zvyklostí, pouze v jednom dokladu participia *n-ového* se vyskytl staročeský tvar *jmín* (srov. *A podlé toho, jakž vejš povědino, jaký otec, takový syn, lepší horší nebude jmín* 48/275).

Poslední tvar, který se tvoří z minulého kmene, je *infinitiv*. Téměř všechna slovesa v infinitivu končila koncovkou *-ti* (*jeti, milovati následovati, proměnití, šanovati, vysvoboditi*). Kratší infinitivní tvary bez *-i* se objevovaly jen sporadicky (*nést, vest*), stejně jako infinitivy na *-ci* (*utéci*). Sloveso *odejít* se v textu vyskytovala ve své starší podobě *odjíti, odšel*, stejně jako verba *přijíti* 'přijmout', *objíti* 'obejmout'.

8. SYNTAX

Základní syntaktické kategorie a prostředky pro stavbu jednoduché věty zdělala čeština už z praslovanštiny a jsou společné vše slovanským jazykům. Složitější syntaktická skladba se vytvářela až po vzniku spisovného jazyka a s růstem komunikativních funkcí jazyka, zvl. pak po vzniku jazyka spisovného. Nároky na syntaktickou funkci mluveného jazyka jsou podstatně nižší, neboť jsou mnohem jednodušší i sdělované obsahy. Jazykový projev je vždy dokreslován i aktuální situací a bezprostředním kontaktem mluvčího a adresáta. V starých dobách nebyl ustálen ani systém interpunkčních znamének, kterými se dnes zčásti naznačuje intonační členění projevu. Interpunkce se v našem smyslu ustalovala až od 16. století, v starších památkách se užívalo teček nebo čárek jen fakultativně a zcela chaoticky byla užívána i velká písmena. V edicích staročeských památek jsou interpunkční znaménka dána vydavatelem, právě tak je tomu i v edici *Dětinského rápku*.

Rozhodujícím momentem ve vývoji syntaktického systému byl vznik spisovného jazyka. Počátky spisovné češtiny ve 13. a 14. století jsou spjaty s překlady z latiny, v mnohem menší míře se uplatnily překlady ze staré němčiny. Aby bylo možné tlumočit složité větné i souvětne konstrukce z latinských předloh, bylo nutno vytvořit odpovídající konstrukce české, přizpůsobit prostředky existující v mluveném jazyce nebo vytvořit nové. Skutečné latinismy, otrocky napodobující předlohu, neměly zpravidla dlouhý život a do vznikajících původních památek se nerozšířily. Naopak vhodně vytvořené domácí prostředky se staly součástí našeho jazyka dodnes. Čeština se obohacovala i při bezprostředním styku jejích nositelů s cizojazyčným obyvatelstvem, zejména německým. Pro syntax mělo značné důsledky zvl. přejetí modálních sloves *musiti* a *drbiti*, které vedlo k rozšíření dvojčlenné větné struktury.

Důležitým momentem v syntaktickém vývoji češtiny byl růst jejích komunikativních funkcí. Nejintenzivněji probíhal ve spisovné formě češtiny. Měnicí se uplatnění spisovného jazyka souvisícího se společenským vývojem se bezprostředně odráží i ve vývoji syntaktické stavby. Proto se také ve vývoji syntaxe rozlišuje několik období, která se jen částečně kryjí s periodizací vývoje hláskoslovného a tvaroslovného.

V období prehistorickém datovaném do vzniku spisovného jazyka šlo pouze o mluvený jazyk s poměrně jednoduchou syntaktickou stavbou. Období od konce 13. do začátku 15. století je obdobím vzniku a prvního velkého rozmachu spisovného

jazyka. Vytvořily a ustálily se v něm syntaktické prostředky potřebné pro stavbu složitě věty a souvětí. V období husitské revoluce (asi do konce 15. století, zčásti i s přesahem do počátku 16. století) došlo ke sblížení spisovného jazyka s mluveným. Tím došlo k výměně mnoha spojovacích výrazů, k přestavbě souvětí, které se zjednodušilo, aby bylo srozumitelnější. Období 16. a 17. století je charakteristické svým uvědomělým pěstováním spisovného jazyka. Pod vlivem humanismu a latiny se v syntaxi rozšířila velmi složitá stavba věty a souvětí. Spisovný jazyk se vzdálil od mluveného jazyka a v mnohém se vyvíjel zcela autonomně.

V období pobělohorském, tj. v 17. a 18. století, vyvrcholila tradice spisovného jazyka v díle J. Á. Komenského, v domácí písemné produkci byla úroveň užívané češtiny různá. Nelze však jednoznačně mluvit o úpadku. Silné omezení funkcí jazyka se odrazilo i v syntaxi. Přesto stav jazyka nebyl tak neutěšitelný. Jezuité totiž chtěli působit na lidi, proto mluvili česky, vydávali české mluvnice, slovníky, kázání, životy světců aj. Jazyk se však nerozvíjel rovnoměrně, rozvinuté byly spisy naukového charakteru, zaostávala krásná literatura a jazyk odborný. Česky se mluvilo jen na nižších stupních škol.

V 1. polovině 19. století došlo k formování a ustalování spisovné češtiny. Navázalo se na složitou syntaktickou stavbu češtiny humanistického období, ale oživovaly se i jevy starší. Vedle toho se uplatnil i vliv jazyka 18. století a jazyka lidového. Zároveň zde byl silný vliv němčiny. Syntaktická stavba se ustalovala od 2. poloviny 19. století do počátku 20. století. Vznikla stylistická difference prostředků, umělé a zastaralé prostředky většinou zanikly. Na syntaktickou stavbu jazyka psaného měla vliv vytvářející se hovorová podoba spisovného jazyka, která byla syntaktickou stavbou bližší jazyku mluvenému. V období od 30. let 20. století pokračovala hlubší stylistická difference syntaxe. Začínaly se vydělovat styly s charakteristickými stylistickými prostředky. Postupně došlo k zjednodušení syntaktické stavby, hlavně se zde použilo diferenciaci podle stylu.¹

Syntaktickou stránku *Děťského řádku* jsem se pokusila analyzovat na úrovni syntaxe větné a souvětí, a to z nejrůznějších dalších hledisek. Nejprve jsem si všimla větných typů z hlediska postoje mluvčího.

¹ Přehled syntaktického vývoje byl sestaven podle oddílu *Skladba* z publikace Arnošt Lamprecht - Dušan Šlosar- Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 229-294.

8.1. Větné typy

8.1.1. Typy vět podle postoje mluvčího

Základní typy vět podle postoje mluvčího k sdělovanému obsahu existovaly už v nejstarší době. Jsou to stejně jako dnes věty oznamovací, tázací, rozkazovací a přací. Nejběžnějším typem vět podle postoje mluvčího jsou věty oznamovací. Během historického vývoje si zachovaly svoji základní podobu – užívá se v nich sloveso v indikativu (bylo-li sdělováno něco reálného) a mají klesavou koncovou intonaci (*V městě Bononii byla nějaká dobrá, pobožná žena a ta jediného syna měla* 236/361). Nereálný děj se vyjadřoval kondicionálem (... *jak by se k Pánu Bohu, k rodičům svým i ke všem jiným lidem poctivým chovati měly* XVI/244; *by mála a snad zhola nic mým dětem nezůstalo* 70/285). Citově zabarvené věty často začínaly příslovcem *jak* nebo zájmenem *jaký*, která už od 15. století nahradila starší podoby *kak(o)*, *kaký*.

Věty tázací se odlišovaly stejně jako dnes intonací. Doplňovací otázky začínaly nejčastěji tázacími zájmeny *kdo*, *co*, *jaký* nebo příslovci *jak*, *kudy*, *proč*, např. *Kdo se tobě o pokrm a o oděv staral?* 82/291; *Jaký kozel to bečí?* 111/304; *Proč Boha otcem naším nazývati, jmenovati smíme a můžeme?* 9/255; *Kudy se to děje a proč?* 28/265. Zjišťovací otázky byly často uvozovány příklonným *-li*, které stálo za prvním přízvučným slovem otázky, nebo tázací částicí, např. *Živ-li jest syn můj Absolon?* 88/294. V samostatných otázkách se časem užití částice *-li* omezovalo, ale nachází se ještě i v 19. století, archaicky i později. Citově zabarvené věty byly nejčastěji uvozovány částicí *zdali*, též *zda*. Její význam je totožný s dnešním *cožpak*. *Zdali není otec jeden všech nás?* 3/252; *Zdali on není otec tvůj, kterýž vládne tebou a učinil a stvořil tebe?* 3/252. Lomnický používá otázek zpravidla v souvislosti s hledáním příčin různých problémů mezi rodiči a dětmi, nebo v dialozích mezi rodiči a dětmi. Mnoho řečnických otázek se vztahuje k otázkám týkajících se Boha.

Ve staré češtině neexistoval opsaný rozkazovací způsob, proto prostý imperativ sloužil i k vyjádření rozkazu adresovaného k třetí osobě. Opisný imperativ se pozvolna šířil až od 15. století. Tvořil se dvojím způsobem, buď z částice *at'* a indikativu, nebo z částice *necht'* a indikativu. Částice *necht'* vznikla ustrnutím imperativu slovesa *nechati*. Byla méně častá než *at'*. Tento typ rozkazu Lomnický ve své řeči užívá jen zřídka: *Kdo nepracuje, at' nejí* 278/379; *necht' se v Libenter urazí nekázání synové a z toho sobě výstrahu vezmou* 238/362. Vyskytuje se u něj převážně imperativ prostý, a to nejčastěji pro 2. os. sg. i pl., např. *Vetce on: Dej mi ale z druhého* [džbánu] IX/241; *Králi, zdráv buď* 88/294; *Zatím vy pak od Šimona, prvé než svůj svět*

dokoná, toto teď prostě přijměte, oblibte, naňho pomněte, zaňho se Bohu pomodlte, z nedostatků mu pomozte. Knížku vděčně rádi čtete, rodiče své milé ctěte, na dobré se vesti dejte a s tím se již dobře mějte XXV/249. Prostého imperativu užívá autor výjimečně i pro 3. os.: *Aj budiž vám vděčný život jejich* 89/294. Text obsahuje také pasivní tvary imperativu tvořené imperativem slovesa *býti* a přičestím trpným slovesa plnovýznamového, např. *Služebníci, buďte poslušni pánů vaších* 284/382. Méně již užívá Lomnický pasivního imperativu i ve třetí osobě, který má dnes povahu frazeologickou, knižní nebo archaickou, např. *o sedmerých rodičích ... povědíno bud'* 24/262. Imperativní význam může mít v textu také jiný slovesný způsob: *Otcem mne nazývati budeš* 3/252; *Milovati budeš Pána Boha tvého z celého srdce* 6/254.

Přacíh vět se v textu mnoho nevyskytuje. Využívala se v nich od 14. století částice *ké*, která vznikla z ustrnulého nominativu středního rodu tázacího zájmena *ký*. V textu se objevuje třikrát tvar se zúženým *é>í*, *kýž*. Podle významu jsou to věty přací, ale na konci není vykřičník, nýbrž otazník. Což je asi způsobeno tím, že se původně částice *ký* vyskytovala ve funkci částice tázací. *Ó kýž se za to stydiš? Ó kýž se na to rozpomeneš? Ó kýž sobě toho vážití umíš a jim se za to odplacovati a odsluhovati hledíš?* 80/290. Nejčastěji se však v textu vyskytovala citová částice *ó* a sloveso bylo v kondicionálu: *Ó by to Bůh ráčil dáti* 25/264; *Ó by dobrou novinu nám přinesl* 88/294. Přací věty bez částic a s kondicionálem se v textu neobjevovaly.

Protože se Lomnický stylizuje do osoby mravokárce, vyskytují se v textu i věty zvolací. Používá jich ve vlastním komentáři dění, které se ho dotýká, např. *Ó poslušenství nevymluvné, ó pokoro přehluboká. Ó přešťastný řemeslník, kteří ho potřebovali. Ó náramně a převelice šťastný ten dům, který jsou ruce Pána Ježíše stavěly* 39/270. Zvolací věty se také nachází v přímé řeči některé z postav, např. *Ó matko rozmilá má, nestane se toho nic bohda* 44/273; *Ó tatíku nejlaskavější. Ó otcovské horlivé milování, ó nesmírná srdečná a nestíhlá láska k dítěti* 88/294.

8.1.2. Vyjadřování záporu

Zápor je v textu vyjadřován stejně jako už v praslovanštině a stejně jako dnes záporkami *ne*, *ni*. Celkový zápor, při němž se popírá obsah věty v celém rozsahu, je vyjadřován připojením záporky *ne-* k přísudkovému slovesu (*neodplacují, neodměňují, nenavracují*). Postavení záporky *ne-* v opisných slovesných tvarech a v přísudku jmenném se sponou již v textu nekolísá. Připojuje stejně jako dnes k pomocnému slovesu: *v kůlky ... nehral, na daremní toulky nechodil* 38/270;

nezahnabujž tváři mé 40/271; s nimi se nehadrújte 56/278; nad tím sobě nic těžkati nemáme 12/256. Záporným protějškem zájmena *každý* je dnes *žádný*. Ve stč. mělo toto zájmeno původně kladný význam 'žadoucí'. Ve větách se záporkou *ne-* sloužilo k zesílení záporu (*tu nebývá takového žádného domnění a podezření* 31/266). U Lomnického se objevuje i varianta, kdy k zájmenu *žádný* byla připojena ještě záporka *ni-*: *nižádným způsobem nemáš mě opouštěti* 174/333. V 15. století věty s jednou záporkou ustupovaly a šířilo se užití obou záporů, které se stalo pravidlem. V některých větách je tak záporů více, např. *nenavrátím žádnému nic* 70/285; *nikdež nic neměl* 97/298. Někdy je ještě užito spojení, kde záporka *ne-* chybí: *Ó otče, obávám se, abych jsa učiněn císařem, přestal bych býti tvým synem* 52/277 (dnes bychom asi užili *abych jsa učiněn císařem, nepřestal býti tvým synem*). Nebo se záporka vyskytuje jinde než dnes (*a není věc pochybná, ...* 71/285).

Částečný zápor, kterým se popírá jen některá složka sdělovaného obsahu, se vyjadřoval v humanistické češtině stejně jako dnes většinou připojením záporky *ne* přímo k popíranému členu, ale nepíše se dohromady (*slova ne od člověka, ale od samého ďábla z pekla slyšel* 57/278; *Ona jsou hněvem ne jednou podpálená a popuzená* 250/363).

Ve větách záporných stále převládal jako ve stč. záporový genitiv (*nešanuje otce svého, milé matky* XXII/247, *bolesti matky tvé nezapomínej* 79/290). Dnes se užívá předmětový akuzativ. Genitiv začal ustupovat až v 17. století a teprve v nové spisovné češtině se tento vývoj dovršil.

8.1.3. Vyjadřování volní modality

Ve větě se často vyjadřuje i to, zda je děj vynucený, nutný, náležitý, možný, dovolený, chtěný apod. Jde tu o vystižení volního postoje činitele k ději. K vyjádření volní modality má jazyk trojí konstrukce: infinitivní věty se sponou, spojení modálního slovesa s infinitivem významového slovesa a spojení modálního predikativa (tj. příslovce nebo adjektiva s predikativní vlastností) s infinitivem významového slovesa. Podíl těchto konstrukcí na vyjádření různých odstínů se v historickém vývoji jazyka měnil.

Infinitivní věty se sponou *býti* má čeština z praslovanštiny. Vyjadřoval se jimi děj nutný a náležitý, kde je konkrétní činitel děje vyjádřen dativem, obecný činitel se nevyjadřoval, a děj možný, kde se ale činitel dativem nevyjadřoval; proto mají tyto věty všeobecnou platnost. Věty vyjadřující nutnost se udržely až do 19.

století. Z vět s významem náležitosti se zachovaly deliberativní otázky, které ale byly silně zatlačeny větami s modálním slovesem *míti*. Do nč. se zachovaly věty vyjadřující možnost. Lomnický však při vyjádření volní modaloty dává přednost spojení základního modálního slovesa s infinitivem slovesa významového.

Modální slovesa *míti*, *moci*, *chtíti*, která se zachovala dodnes, zdělala čeština také z praslovanštiny (*Nižádným způsobem nemáš mě opouštěti* 174/333; *mládenec může se někdy proměnit* 108/303; *O lichevníku, jenž chtěl raději v pekle býti* 299/398). Autor také často využíval slovesa *ráčiti* k vyjádření zdvořilého přání (*Ó by to Bůh ráčil dáti, aby se to mohlo státi* 25/264), nebo rozkazu (*mne poutníka pro milost tvého syna Alexia rač poručiti do domu tvého přijíti* 192/342). Z němčiny převzala čeština slovesa *musiti* a *drbiti*, která umožňovala osobní vyjádření nutného děje a zatlačila infinitivní věty (*tu pokutu všickni synové lidští musejí nesti* 184/339). Sloveso *drbiti* bylo řídké a brzo zaniklo. Stč. modální sloveso *neroditi*, významově blízké zápornému *nechtieti*, zaniklo v 16. století. U Lomnického se nevyskytuje ani jeden doklad. Sloveso *smieti* nabývalo modálního významu jen pozvolna.

Lomnický využívá k vyjádření volní modaloty i spojení modálních predikativ s infinitivem. Tento způsob je vývojově nejmladší. Mezi stará predikativa se řadila pouze *lze*, *nelze*, *třeba*, *netřeba*, *potřeba*, *potřebí*. Nejčastěji Lomnický užívá predikativa *potřebí* (např. *nekrad', ale když bude potřebí, ke mně přijď* 114/305). Ve významu „možno, lze“ se užívalo i 3. os. sg. slovesa *moci* (*Tvrde maso, neostrý nůž, jedno s druhým rovnat se můž* 47/275). Později byl indikativní tvar nahrazen predikativem *možno*. Modální predikativa jako *nutno*, *dlužno* se u Lomnického nevyskytují, ustálila se až v nové češtině.

8.2. Větné členy

8.2.1. Základní větné členy

Nejčastějším vyjádřením p o d m ě t u je od nejstarších dob nominativ substantiva a vyjádřením přísudku verbum v určitém tvaru, např. *Otec ho z toho netrestal* 110/304. Podmětem mohlo být i zpodstatnělé adjektivum, pronominum zastupující substantivum, infinitiv nebo vedlejší věta: *Žádný neviděl* 111/304; *Takoví hle kteří sami sebe zatracují* 71/285; *strážný se podivil* 92/296 atd.

P ř í s u d e k slovesný byl stejný jako dnes. Pokud se predikát ve 3. os. sg. nebo pl. minulého času vyskytoval ve vedlejší větě po spojce *že* obsahoval i pomocné sloveso *být*: *A není věc pochybná, že je se k nebožtíkovi Jidášovi, ... dostal* 71/285; *Po některé*

hodině vrátili se zase k pánu svému nemocnému a pravili, že **jsou** rozkaz jeho vyplnili a tak se zachovali 131/313; Tak rovně též učinil jedinký syn nějakého velikého bohatého pána, že **je** se v stav duchovní ... dal 182/338; Prosím Boha, aby se domu živ a zdráv nevrátil, a již bych tě raději na marách mrtvého viděla, a že **jsou** tě zabili, slyšela, než bych se tak s tebou víc trápit měla 247/366. Pokud bylo substantivum nebo adjektivum součástí přísudku jmenného se sponou, bylo často v nominativu (*příčina zlosti synů proti otcům jest lakomství* 48/275; ... že je ona pravá a vlastní matka 94/297; v klamu postížení bývají 53/277). Instrumentál pronikl jen tam, kde *býti* znamenalo 'státi se', nebo kde šlo o zpodstatnělé adjektivum (*někdo příteli dlužníkem jest* 82/291). Vždy v nominativu byly tvary jmenné. Vyskytovaly se však řídce, zejména od adjektiva *živý*, např. *mnoho dní živa byla* 92/296; *budeš bez práce a bez starosti pokojně živ* 61/280. Obecně však jmenné tvary ustupovaly pozvolna a ještě v 19. století byly dosti časté. U některých adjektiv, která si jmenné tvary zachovala, se ustálil významový rozdíl. Jmenné tvary označují příznak jen aktuálně platný, složené tvary trvalý: *je nemocen* x *nemocný*, *jsem zvědav* x *zvědavý*.²

Shoda podmětu s přísudkem se řídila stejnými pravidly jako dnes. Více se uplatňovala shoda podle smyslu (*Náman, kníže syrské, když chtěl odjeti* 17/258). Odchyly se vyskytly v rodové shodě přívlastků a přísudků substantiva *kníže* (*kníže apoštolské ... ohlásil a ozval, řka* 177/355). Rozlišení životných a neživotných maskulin v plurálu se ustalovalo až od 16. století.

Pro Lomnického text je příznačné velmi časté užívání několikanásobných přísudků, které mají často obdobný či téměř stejný význam. Např. *zcepeněli a zemřeli* 49/275; *mrzce sobě laji a zlořečí* 55/278; ... *děti v sobě moří, mordují a umrtvují* 76-77/287; *syn mu uhryzl a ukousl nos* 110/304; ... *Divná proměna se stala a byla* 138/316; ... *od následování Krista Pána jsem otálel a obmeškával* 149/321; ... *vztekle tam běžela a rychle chvátala* 196/343; ... *z hrobu vůně posla a voněla* 200/345; ... *jako nějaké hovado řval, řičel a křičel* 203/346; ... *je z hnízda dolu mece a shází* 269/375 atd.

8.2.2. Rozvíjející větné členy

8.2.2.1. Doplněk

Doplněk je termín, jímž se označuje doplnění slovesa. Z významového hlediska označuje průvodní okolnost, stav či vlastnost, kterou má někdo nebo něco, ve větě

² Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar - Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 244.

pojmenovatelné substantivem nebo pronominem, za děje vyjádřeného verbem. Vyjádření doplňku se v mnohém shoduje s vyjádřením jmenné části přísudku. Adjektivní doplněk byl většinou v tvaru složeném (*vidouce otce svého pro vylití krve zemdlého* 83/291; [dítě] *aby druhé ženě živé a celé bylo dáno* 94/297; *syna živého obdržela* 94/297), méně ve tvaru jmenném (*Prosím Boha, aby se domu živ a zdrav navrátil* 247/366; *vstal od modlitby zdrav* 251/367). Substantivní doplněk v akuzativu (*že jsem tě nejprve vypověděnce viděla a teď již vlasti naší nepřitelem* 44/272) byl časem zatlačen převládajícím instrumentálem (*Bůh otcem se naším jmenuje* 10/256). Ve staré češtině teprve vznikal substantivní doplněk s *jako*, který je nejčastější v dnešní češtině. U Lomnického se vyskytuje např. *Matka ... rovně jako též nějaká zůřivá lvice ... vztekla tam běžela* 196/343; *rovně jako hrdlička osamělá zůstanu* 190/341.

Doplněk někdy ustrnoval, a tak vznikala příslovce. Ustrnoval i doplněk v dativu. Text doplněk v dativu obsahuje v těchto případech: *hled'te své milé rodiče náležitě ctíti, jim poslušnu býti a je v poctivosti ... míti* 226/356; *neb jsi mne neučil ... pokání činiti a dobře živu býti ...* 262/372 aj. Mnoho příslovce vzniklo ustrnutím doplňků, které byly vyjádřené přechodníkem, např. *A když ještě hýbal se vise na dubě* 88/294; *potkal se Absolon s služebníky Davidovými sedě na mezku* 87/294 apod. Ve staré češtině nebyl ještě doplněk vyjadřovaný infinitivem při slovesech smyslových vjemů. Místo něho se užívalo přechodníku nebo doplňkové věty s *an*, kterou však Lomnický užívá jen zřídka (srov. *pelikán pták, když vidí své ptáčky mladé, an jsou od hada jedem nakaženi a umořeni, roztáhne svá křídla ...* 83/291; *Vidím kohos, an běží sem* 88/294; *i uhlídal toho velikého a hrozného hada, an mu se had přes stezku stáhl* 113/305). Infinitivní doplněk se rozšířil až od 16. století (např. *hleděl toho vyšetřiti* 92/296; *mléka svého jí požívati dávala* 92/296).

8.2.2.2. Přívlastek

Čeština zdělila z praslovanštiny tendenci k vyjadřování atributivních vztahů shodným adjektivním přívlastkem, ale ta v historickém vývoji jen pozvolna slábla. Projevovala se tím, že se tvořila adjektiva s významem široce vztahovým, nahrazující různé neshodné přívlastky (*vinné sbieranie* x *sbírání vína*, *nedostatek vodný* x *nedostatek vody*).³ Přívlastňování určité osobě se vyjadřovalo pravidelně adjektivem přívlastňovacím, a to většinou i tehdy, když byla tato osoba označena jménem rozvitým

³ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar - Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 248.

(*nápis v chrámě Jupiterovém 5/253, Euripidova sentenci 231/358*). Neshodný přívlastek byl převážně v genitivu, např. *v osobě rodičů, od následování Krista Pána, od služebníků almužnu přijíti, soudu otcova poslouchajte*.

Oblíbeným prostředkem Lomnického byla, stejně jako u přísudku, řada přívlastků, většinou několikanásobných (*A protož muž Pánu Bohu příjemný, moudrý, dobrý, v svatém obcování povědomý a známý 20/260; ó hanebný, mrzutý a ohyzdný věku 8/254; někteří rodičové zlé, bezbožné, zoufalé, nešťastné a nepodařilé dítky mívají 46/274; nějací nezdrární, zpotvořilí a nešlechtní, aneb blázniví, nepoddalí a rodičům protivní 230-231/358 atd.*).

8.2.2.3. Předmět

Předmět se vyjadřuje zpravidla substantivem, které je rozvíjeným členem (většinou slovesem, řidčeji adjektivem) řízeno, je jeho vazbou. Proto souvisí změny ve vyjadřování předmětu se změnami ve vazbě sloves a v užití pádů prostých i předložkových. Během historického vývoje češtiny se vazba mnohých sloves měnila. Nejvýraznější je šíření vazby s akuzativem na úkor vazeb jiných, zvl. s genitivem. Už v předhistorické době ustoupil genitiv u sloves smyslových vjemů, v historické době pak u mnoha dalších. U Lomnického se však genitivní vazby vyskytují stále častěji než vazby s akuzativem (*zisku vyhledávali 284/382; soudu otcova poslouchajte 259/371; umyslu mého neproměníš 184/338 aj.*). Pravidlem je genitivní vazba po záporném slovese (*krádeže nepřestal; nedostalo se mu peněz 110/304*). Ústup genitivních vazeb neprobíhal plynule, rozhodujícím obdobím tu bylo právě 17. století, kdy se velice zrychlil.

Dativní vazby se měnily mnohem méně. V textu je ještě dativní vazba ve spojení *krádeži zvykati 111/304; nedej si k statku sáhnouti 155/324*. Dnes je zde akuzativ (zvykat si, sáhnout si na koho, co). Ve spojení *k dospělejším letům přišel VII/240; k svým letům dorostete XXI/246* je dativ vyžadován vazbou 'přijít k něčemu' a předložkou *k*.

8.2.2.4. Příslopečné určení

Příslopečné určení se vyjadřuje jednak adverbii, jednak různými pády substantiv, prostými i předložkovými. Zřídka se vyjadřuje např. infinitivem. V zásobě příslovci nastaly během historické doby značné změny, ale jde tu o změny lexikální, které se syntaxe dotýkají jen nepřímo. Pád substantiva vyjadřuje v adverbiálním užití jistý

přísluvečný význam. Není svým nadřazeným členem řízen, jde tu o přimykání. V přísluvečných významech pádů došlo v historickém vývoji k mnoha změnám. Zmiňuji jen ty, které se nějakým způsobem dotkly sledovaného textu.

Starý bezpředložkový lokál se v textu již nevyskytuje, časový genitiv zůstal jen v nč. *jednoho dne*, z instrumentálu příčiny zbylo do nč. *mříti hladem*. Do nč. se zachoval ustálený obrat *přejít vodu suchou nohou*. Z mnoha změn v užití předložkových pádů se v textu zachoval akuzativ s předložkou *v* (ve významu směřovati dovnitř), např. *v dům přijala* 221/354. Ten byl nahrazen genitivem s předložkou *do* (*vrce ji do vězení* 92/296; *když lidí nejvíce do kostela půjde* 98/298).

Ke změně v chápání přísluvečného určení místa došlo při dokonavých slovesech vyjadřujících pohyb na jiné místo. Ve staré češtině zde byl lokál s předložkou *v* nebo *na*, později se zde ustálil akuzativ s *na* nebo genitiv s *do*. Ve spojení *vydav se v jízdu* 173/333, *v cestu výjdu* 183/338, je sice už akuzativ, ale s jinou předložkou než dnes. Předložka *na* s akuzativem je ve spojení *vytáhl lid na pole proti Absolonovi* 87/294. Akuzativ s předložkou *v* je užit ve spojení *Hnedky chci zas v bitvu vjíti* 153/323, kde výběr předložky ovlivnila i slovesná předpona. Dnes bychom užili vazbu 'jít do'. Doklady z textu jsou však ojedinělé a většinou se v podobných spojeních vyskytuje akuzativ s dnes obvyklými předložkami.

8.3. Polovětné útvary

V předhistorické době, kdy byla čeština pouze jazykem mluveným, se jazykové projevy nečlenily tak výrazně v samostatné syntaktické jednotky, pevně uvnitř mluvnicky organizované a navenek zřetelně od sebe oddělené, jako je tomu v jazyce spisovném. Vedle útvarů s jasnou predikační platností byly tu i polosamostatné nominální útvary, které se volněji nebo těsněji přimykaly k sousedním slovesným větám. Přitom se buď plně začlenily do jejich syntaktické stavby jako normální větné členy, nebo si zachovaly jistou samostatnost, často i polopredikační platnost. Změnily se ve volně připojené větné členy a polovětné útvary. Na tomto základě vznikaly v jazyce i nové polovětné útvary, které umožňovaly vyjádřit složitou myšlenku v jedné větě.

Ve skutečné polovětné útvary se rozvinuly obraty s participiem a s infinitivem. Staly se prostředkem k vyjádření druhé predikace v jediné větě. Svou platností se blíží k vedlejším větám. Ve spisovné češtině vznikaly vedle starých a přehodnocených útvarů i útvary nové, zčásti vzniklé podle cizích vzorů.

8.3.1. Útvary s participií

Participium přítomné činné se kladlo po slovesech s významem 'dělati, domnívati se o sobě', protože se vztahovalo k podmětu, bylo v nominativu. Významově tato vazba odpovídá obsahové větě se spojkou *že*. Časem ustupovala, ale udržela se až do konce 16. století. U Lomnického jsem už takový případ nenalezla.

K předmětu v akuzativu se vztahovalo participium při slovesech smyslových vjemů, má platnost doplňku a později bylo nahrazeno infinitivem. Mohlo zde být i participium minulé. Obě participia pak často ustrnovala. Ani tento případ sledovaný text neobsahuje.

Participium přítomné po zájmenech *kto*, *čso* zastupovalo obsahovou větu. Konstrukce s *kto* stávaly po záporném slovese býti s významem 'existovat', druhotně též po kladném. Již ve 14. století se s nimi střídaly věty s kondicionálem, které je brzy vytlačily. Konstrukce s *čso/co* stávaly nejčastěji po slovese *nevěděti* a měly smysl rozvažovacích otázek. Časem byly zatlačeny větami s infinitivem, v nč. větami s *míti* a infinitivem. Po jiných slovesech mělo *co* nebo *kto* s participiem funkci věty vztažné. Po spojce *jako* (*jakž*, *jakož*) participium přítomné, ojediněle minulé zastupovalo srovnávací větu.

Přechodníkové vazby mají dnes ve větě funkci doplňku k podmětu, ale svou sdělnou platností jsou to protějšky vedlejších vět časových nebo i jiných. Ve starém jazyce byly hojné přechodníkové vazby vyjadřující pouze doprovodný děj bez zřetelného významového vztahu k ději hlavnímu. Přechodníková vazba se mohla spojit s větou spojkou *i*, když předcházela, nebo spojkou *a*, když následovala (*I nemoha Pán Bůh z těch tří nádob ... nic od člověka mítí a dostati, i žádá z čtvrtého XI/242; syn rodičů svých neposlušný pro své lotrovství provazem trestán a vise za nějaký čas na šibenici ... 217/352*).

V dalším vývoji se přechodníkové vazby staly velice oblíbeným prostředkem ve spisovném jazyce. Týká se to 16. a 17. století, období, v němž tvořil Lomnický. Ten si stejně jako ostatní uživatelé spisovného jazyka liboval ve větné stavbě podle latinského vzoru. I když v jeho případě byla tato tendence potlačována vzhledem ke čtenáři z nižších vrstev, pro které byla kniha psána. V tomto období se místo přechodníků mezi syntaktickými prostředky změnilo, začlenily se pevněji do větné stavby a staly se tak prostředkem zhuštěného vyjádření myšlenek v rámci jediné složité věty. Proto se omezovalo užití přechodníkových vazeb nevztahujících se k podmětu věty a vyžadovalo se dodržování shody přechodníku s podmětem (*Ona jsouc hněvem*

ne jednou podpálená a popuzená, zlořečila jim, řkúc 250/367; To on uslyšav velice se lekl, aby se mu snad toho nepřihodilo, co mu od jelena, ano raději od anděla, prorokováno a oznámeno bylo, ihned opustil všecky věci, tajně jel pryč do dalekých zemí a tam jednomu znamenitému knížeti sloužil 220/354). V lidovém jazyce přechodníkové vazby zanikly, kromě adverbializovaných obrátů. V nč. spisovném jazyce byly přechodníky oživeny a žijí jako prostředek stylisticky zabarvený. Participium přítomné ve jmenném tvaru mohlo mít i platnost blízkou přívlastku nebo přístavku. Skutečnými přívlastky byly tvary složené, které se značně rozšířily v 16. století. Lomnický jich ale využívá jen málo.

Poslední druh útvarů s participii byly absolutní participiální konstrukce, které vznikly ve stč. napodobením latiny a zůstaly v podstatě omezeny jen na překladové památky. Žádná z těchto konstrukcí však nepřečkala 14. století.

8.3.2. Útvary s infinitivem

Tyto polovětné útvary byly zčásti původu domácího, zčásti se ve spisovném jazyce rozšířily vlivem latiny. Infinitiv po slovesech pohybu, který zatlačil supinum, měl funkci příslovečného určení účelu. Vyjadřoval druhý děj ve větě a mohl být rozvinut, takže představoval protějšek věty účelové. Tento účelový infinitiv se zachoval dodnes (*nebo chtěje toho ujíti a se uvarovati, co mi předpověděl, dostalo se mi to nyní učiniti a spáchati 222/355*). Podobně je tomu s infinitivem po slovesech a jménech vyjadřujících uplatnění vůle (*kázal ho do domu přijíti 'přijmout' 192/342*). Trvale se uplatnil doplňkový infinitiv po slovesech smyslových vjemů, který nastoupil na místo dřívějšího participia, tak vznikl akuzativ s infinitivem, typu *viděl ho odcházet*.

8.4. Slovosled

Vývoj českého slovosledu není dosud dostatečně prozkoumán. Velkou překážkou je také to, že nejstarší památky jsou veršované a do značné míry podřizují pořádek slov potřebám rýmu, prozaické památky jsou zase převážně překladové (hlavně z latiny) a silně se přidrží slovosledu originálu. Ten měl vliv i na slovosled vznikajících původních památek. Přesto lze říci, že ve staré době byl v mluveném jazyce uplatněn základní slovosledný faktor a sice aktuální členění výpovědi. V citově

nezabarvených projevech stálo východisko výpovědi na začátku věty a jádro výpovědi na jejím konci.⁴

Ve slovosledu spisovného jazyka se stále silněji projevoval vliv latiny, zvláště v tendenci klást sloveso na konec věty. Projevuje se to už v některých památkách z 14. a 15. století, ale plně se to uplatnilo především v 16.-17. století (srov. *z ust otci i mateři ji vydírají a s nimi se o ni rvou a kousají* 91/295; *rodičů svých ušetřují* 91/295; *krkavec také, když starostí vyliná, mladí ho svými křídly a peřím přiodívají* 91/295). Tento slovosled se zachoval i v nč. spisovném jazyce a pomalu ustupoval pod vlivem mluveného jazyka zvláště od 2. poloviny 19. století.

Rozdíly se objevují též v postavení přívlastku. Ve staré češtině byl shodný přívlastek zpravidla v postpozici, tedy až za substantivem. V dnešním jazyce stojí neshodný přívlastek za substantivem, shodný většinou před ním a v obou případech není od rozvíjeného podstatného jména odtržen jiným větným členem. Lomnický staví přívlastek shodný i několikanásobný před substantivum (*suché metly, zuřivá lvice, prázdna tabule; vzpurní, nepoddaní a neposlušní synové*), ale i za substantivum (*roucho nádherné, lve udatný, stav panenský*). Také několikanásobný přívlastek ve jmenné části přísudku slovesně jmenného stojí za jménem (*jest to věc přirozená, křesťanská a náležitá*), v postpozici může být i postupně rozvíjející přívlastek (*matko rozmilá má*). Téměř pravidelné bylo kladení shodného přívlastku za substantivum ve výrazech náboženské povahy a v odborných termínech (srov. *dsky zemské, pro bázeň Boží, služebníče Boží x Boží čtvrté přikázání*). Celý jev je však mnohem složitější a potřeboval by hlubší analýzu.

U rozvitého substantiva stála v textu předložka vždy před celým výrazem jako je tomu dnes (*do temného vězení*). Nestála však, jako se to mohlo stát v staré češtině, před přívlastkem neshodným, který sám byl vyjádřen předložkovým pádem, takže se setkaly dvě předložky vedle sebe (např. *po z mrtvých stání*). Příslovce, které rozvíjelo přívlastkové adjektivum, v textu už nestojí před předložkou. Ve stč. před shodným přívlastkem se někdy opakovala předložka, což se u Lomnického nevyskytuje. Jediný doklad opakující se předložky byl: *z čehož se ze všeho zavírá* 233/360. Ve stč. býval často shodný přívlastek odtržen od svého substantiva příklonkou. Uplatňovala se zde tendence ke kladení příklonek za první přízvučné slovo tak silně, že převážila princip sounáležitosti přívlastku a určovaného jména.

⁴ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar - Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 259.

8.5. Souvětí

V stč. památkách bylo souvětí již na dosti vysokém stupni vývoje, ale nebyly ještě tak vyhraněny jednotlivé typy souvětí. Také většina spojek mohla vyjadřovat několik různých vztahů a téměř žádná spojka nevyjadřovala některý vztah v plném rozsahu, protože její užití bylo omezeno zpravidla nějakým zbytkem původního lexikálního významu. Též podoba spojek byla velmi neustálená. Ve starém jazyce nebylo zřetelně rozlišeno souvětí souřadné a podřadné. Oba druhy vztahů se mohly vyjádřit juxtapozicí, tedy přiřazením beze spojek.

V dalším vývoji se souvětné typy ustalovaly – vnitřně sjednocovaly a navenek rozlišovaly od jiných typů. Vznikaly i typy nové. Přitom se ustalovaly spojovací prostředky, některé zanikaly a jiné nově vznikaly. K přesnějšímu rozlišení vztahů se vytvářely složené spojky a zužoval se význam spojek jednoduchých. K největším změnám v uspořádání souvětí došlo v průběhu 15. století. V 16. století se většina souvětných typů podobalo těm dnešním a existovaly už skoro všechny dnešní spojovací výrazy.⁵ Byl tu však velmi silný vliv latiny, z níž humanistická čeština přebírala její velmi složitou stavbu souvětí. Nová spisovná čeština sice na ni navazovala, ale vliv zde měly i zjednodušené konstrukce z doby úpadku spisovného jazyka 18. století. Uplatnil se i vliv živého mluveného jazyka. Zároveň se ustálily spojovací prostředky a synonymní prostředky, jež se zvl. od konce 19. století stylisticky diferencovaly. Dnešní souvětný systém se vyznačuje tím, že pro každý vztah se ustálil zpravidla jeden spojovací výraz bez sémantického a stylistického zabarvení. Vedle něho je však k dispozici bohatý repertoár prostředků významově užších, takže je možno explicitně vyjádřit i velmi jemné odstíny vztahů.

8.5.1. Souvětí podřadné

Mezi souvětím souřadným a podřadným byly ve stč. přechody dvojího druhu. Některé vztahy vět nebyly jasně koordinační ani jasně determinační (např. u vět s *až*) a teprve časem se diferencovaly. Jindy se užívalo téhož prostředku k vyjádření vztahů koordinačních i determinačních. Podřadné souvětí je charakterizováno tím, že jedna věta (vedlejší) rozvíjí druhou větu (tzv. větu řídicí) a přitom se jí mluvnicky podřizuje. Závislost se vyjadřuje podřadicím spojovacím prostředkem, ale i přizpůsobením

⁵ Arnošt Lamprecht – Dušan Šlosar - Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, s. 264-265.

mluvnické stavby. Někdy se mění užití času, způsobu, osoby, vedlejší věta nemá samostatnou modální platnost, přizpůsobuje se řídící větě v kontextovém členění apod.

Podřadné souvětí se dělí na typy podle druhů vztahu mezi větou vedlejší a větou řídící. Dnes jsou jednotlivé typy většinou od sebe výrazně odlišeny. Pro stč. bylo charakteristické, že se některých spojovacích prostředků užívalo k vyjádření mnoha různých vztahů. V Lomnického textu jsou spojky stejné už s dnešními. Z podřadících spojek a spojovacích výrazů je v textu nejvíce užíváno *který, že, aby, jak, jaký*.

8.5.1.1. Souvětí s větami obsahovými

Obsahové věty přinášejí závislé oznámení, otázku, rozkaz nebo přání. Jsou závislé na slovesech nebo na substantivech a podle toho mají funkci vět předmětných nebo přívlastkových, někdy také podmětných či doplňkových. Těmito větami se vyjadřuje nepřímá řeč (*vidí se mi pak tuto, že bych prohřešil ... 185/339; Ano také kdo krade nětco otci neb mateři a praví, že to není hřích, že jest účastník vražedníka 214/351*). Patří k nim však i věty vyjadřující obsah smyslových vjemů, myšlenek, událostí, hodnocení události aj.

Stč. spojka *nali* obsahových vět oznamovacích se v textu nevyskytuje. Spojka *ano* se objevuje pouze zřídka, ve tvaru *an* uvozuje věty doplňkové (viz výše). Zde bylo *an* nahrazeno spojkou *jak*, která se v této funkci objevuje ojediněle od 16.-17. století. Nejčastěji byly užívány v obsahových oznamovacích větách spojky *že* a *aby*. Býval v nich většinou indikativ a vyjadřovaly reálný děj. (*Z čehož se ze všecko zavírá, že jedenkaždý má se starati o dobrou pověst 233/360; Protož čteme v legendě Aurelia doktora, že jest svatý Augustýn ... vysvobozen 244/364; To pak že jest pravda, že zlořečení otcovo a mateřino uslyšáno bývá od Boha a přichází na syny 246/365; Tu chceme dáti synu tvému za manželku na ten však způsob, aby jim všecken statek svůj odevzdal 239/362; Syn zas poručil kuchařce, aby tu hus přinesla 241/363; I to mu za pokání dáno, aby po všech městech ... chodil 242/363*). V 16. století se ustálilo rozlišení, že po kladné řídící větě převládaly věty s *že* + indikativ, po větě záporné řídící věty s *aby* (z části se ještě držely věty s *by*). U Lomnického to však není dodržováno: *Protož sluší, aby se tou pokutou jiné dítky kály 229/358; Cti otce tvého a bolesti matky své nezapomínej, pomni, že byť jich nebylo, ty by se byl nenarodil 79/290*. Věty s *že* + kondicionál dostávaly význam nezaručeného sdělení (*ano že by lépe bylo, aby neměl ani toho 231/358*).

Obsahové věty tázací a obsahové věty žádací viz výše.

8.5.1.2. Souvětí s větami vztažnými

Vztažné věty byly ve stč. velmi výrazně rozděleny na dva typy: věty přívlastkové, ve kterých se užívalo zájmena *jenž*, řidčeji *jaký*, a věty podmětné nebo předmětné, v nichž se užívalo vztažných zájmen *kdo*, *co*, *který*, *čí*. Původní rozdíl mezi větami s *jenž* (vyjadřovaly obvykle charakteristiku něčeho již jmenovaného, známého, určitého) a větami s *kdo*, *co*, *který*, *čí* (týkaly se osob a věcí všeobecně vzatých, neurčitých nebo neznámých) se postupně stíral. Teprve v 16. století se začalo užívat zájmena *který* všeobecně (*lehkost, kterou mu na onen čas učinili* 42/272; *ti děti, kteří jsou tak z mládí chytří, přívětiví, oulisní, pěkní, brzy umírají* 67/283). V mluveném jazyce zaniklo *jenž* zcela, ve spisovném jazyce se udrželo vedle *který* dodnes. Vztažná zájmena se často zesilovala příponou *-ž(e)*, což se v 16. století stalo téměř pravidlem. I u Lomnického vztažná zájmena s příponou *-ž* byla častěji užívána než zájmena bez ní (*ctnost velmi roste v těch, kdož jsou chválení* 232/359; *Čtvrtá odplata, kterouž mívají od Pána Boha dobří synové* 232/359; *oko, kteréž se posmívá otci a kteréž pohrdá plodem matky své* 245/365). Vztažné *jenž* se v přímých pádech objevuje v ustrnulé maskulinní formě, která se užívá i ve vztahu k jinému rodu a číslu (*šlundry a jiné kuběnářky, jenž pro lidský stud děti v sobě moří, mordují a umrtvují* 76-77/287; *kterýž sevřel ty, jenž povstali proti králi ...* 88/294; *... matkám, jenž nám nemluvňátkám ... dobrodiní činily* 296/393). V nepřímých pádech má vztažné zájmeno náležitý pádový tvar (*i vyslali k němu ... s plnou mocí legáty, jimž on nechtěl ... ani žádné audienci dāti* 42/272).

8.5.1.3. Souvětí s větami příslovečnými

Věty místní, jsou v textu stejně jako dnes připojovány vztažnými příslovci *kde*, *odkud*, *kam* aj. (*po světě se toulaly, a kde se koli obrátily, všudy za divadlo lidem byly* 250/367). Za staré vztažné příslovce *jadyž*, *jamž(to)* nastoupilo *kady(ž/to)*, *kdež(to)*, *kudy(ž)*, *otňadž(to)*, *odňavadž*, které byly vystřídáné příslovci *otkad(ž)*, *otkud(ž)*, *odkavadž*, *odkovadž*. Stará vztažná příslovce zcela ustoupila ve 14. století. Nová se pak zpravidla zesilovala příponou *-ž*. Teprve v nové spisovné češtině se ustálila jejich podoba bez *-ž*.

Věty časové jsou též uvozovány spojkami vzniklými ze vztažných příslovci *jedyžto*, *jedaž* > *když*, *donid(ž)*, *doniž*, a jiné jejich obměny byly od 14. století zatlačovány spojkou *dokud*: *... když po ní do komory šla, i uzřela velikou hroznou žábu* 241/363; *A když o polednách bratří ... zesnuli, vyšetřiv to zloděj přišel* 113/305; *Synové,*

dokudž mladí jsou, rodičů poslouchají 53/277. Z ústupu starých relativ se obecně vymklo *jako* a samo nastoupilo na místo původně tázacího *kako*. Proto se udržela i časová spojka *jak, jakž, jakož* (... *abyste hned dnes, jakž nejprvé domu přijdete ...* 264/373). V časovém souvětí bylo nejvíce využito časových spojek jiného původu - *než, až*. Spojka *až* vznikla z částice (... *až do ostavení tajně to činila a sviním mlékem je krmila* 78/286). Spojka *než* neměla ve stč. původně časový význam, dostala se do časového užití ze srovnávacího po komparativu *dřeve* a souznačném výrazu *prvé* (... *než se nadáli, ztratil se a odběhl odtud pryč ...* 191/341; *jakž nejprvé domů přijdete a než ještě jísti budete, před rodiči vašimi milými ... se kořili* 264/373).

Ve větách srovnávacích je od počátku historické doby základní spojkou *jako, jak(ž), jakož(to)*: *jakýmsi způsobem svým ukazují k nim dobrotu, lásku, jakož se vypisuje v knihách o zvířatech* 90/294; *jedenkaždý má se starati o dobrou pověst a o dobré jméno, jakž i tomu chce duchovní mudřec* 233/360. Srovnání ve smyslu stejné míry se vyjadřovalo souvztažným výrazem *tolikéž, čím(ž)-tím* (... *a dítky jejich aby toho oučastní nebyly a pokuty věčné ušly. Tolikéž aby rodičové pro ně více nelakoměli, a tak tudy více nehřešili* 69/284; *Nebo čím větší od něho přijal dobrodiní, tím více jest mu za ně povinen* 78/289). Rozdílnou míru vyjadřovaly už od stč. věty s *než, nežli* po komparativu (... *spíše jeden otec uživí deset synů, by měl statku nemnoho, nežli deset synů, by byli mozní, otce svého jednoho* 86/292). Spojka *než* vznikla ze zápornky *ne* zesílené příklonkou *-ž(e)* (však *že se mi dobře k tomuto průvodu trefí a z jiného autora, než prvnější vzat ...* 239/362). Dost dlouho se ve větě s *než* kladlo ani místo i jako ve větě záporné.

Věty účinkové se uváděly nejčastěji spojkou *jakž*, většinou po odkazovacím *tak, takový* ve větě řídicí. Již ve 14. stol se místo *jakž* šířilo *že* a místo *tak jakž* složené *takže*. (... *přemilý pane, co to činíte, že se tak nížíte?* 34/268; *vidouce otce svého pro vylití krve zemdlelého, takže z hnízda nikam odletěti nemůže* 83/291; *I šedv, uzřel ho otec jeho chatrným rouchem oděného, ... tak zpotvořeného, že ho skoro nepoznal* 183/338; ... *duch zlý nim lomcoval ..., takže zuby skřípěl a jako teď nějaké hovado řval* ... 203/346). Druhou účinkovou spojkou se stalo *až* (... *říkajíce, že mladí víc umějí a rozumějí nežli staří, až to v přísloví přišlo, že moudřejší kuře než slepice* 228/357; ... *roubal ho a dal mu ještě několik ran, až ho zabil* 248/366).

Věty příčinné a důvodové se ve stč. uvozovaly velice často spojkou *nebo* (*neb, neboť, ojedinele anebo*). Souvětí mělo většinou povahu souřadnou, ale nabývalo i povahy podřadné, jak o tom svědčí užití odkazovacího *proto* a možnost užití věty s *nebo*

i na prvním místě v souvětí. V 16. století však tyto případy zanikly. Příčinou bylo asi to, že jazyk měl už v té době dosti jiných ustálených podřadicích spojek příčinných. Nejdůležitější z nich byla spojka *protože*, která vznikla asi už koncem 14. století splnutím odkazovacího příslovce *proto* se spojkou *že*. Až v 16. století se v důvodovém významu ustálila spojka *ješto* (nč. *ježto*), např. *tě v tvém dětinství opatrovali a chovali ... , ješto ty sám nemohl jsi se v své přirozené nečistotě ušetřiti a opatřiti* 80/290. Důvod se silným zabarvením zřetelovým vyjadřovaly věty s *poněvadž* (... *a poněvadž se u něho peče tučná hus, snad jí také na tvůj talíř dostane se ti nějaký kus* 241/363; *Vy, křesťanské milé dítky, poněvadž tento neznaboh, nevěřící pohan takovou velikou uctivost prokázal a učinil matce své, abyste i vy poslušni byly a všelijak náležitě ctily je* 45/273). U spojky *jelikož* také původně převládal význam zřetelový a teprve později zesílil důvodový. Příčinné věty byly v textu uvozovány i podřadicí spojkou *že* (*mohl bych tě potrestati, že jsi se tolikrát pokusil práci služebníkův Božích bráti a krásti* 113/305).

Účelové věty se po výrazové stránce podobaly obsahovým větám žádacím, uvozovala je spojka *aby* (... *nermuťte je, aby vám nemuseli zlořečiti* 249/366; ... *služte rádi rodičům vašim, aby vám dobrořečili a ve všem dobrého prospěchu žádali* 245/365). Po větě rozkazovací se užívalo vět s *ať*.

Podmínkové věty se už ve stč. dělily na reálné a nereálné. V reálných od samého počátku převládala spojka *-li* (*dá-li bůh, dorostete* 292/388; *mnoho-li mají, větší počet vydají* 267/375). V 15. století ustrnul výraz *jest-li* a pomalu splynul v jediné slovo a vytvořil spolu s následující spojkou *že* podmínkovou spojku *jestliže* (*jestliže se kdo té žáby dotekl a ji čím bil, on z toho bolest cítil ...* 242/363; *A jestliže by pak brzy, jak oni chtěli, ten kořen vyvrácen nebyl, tedy oni mezitím o rozdělení statku a věna někdy lahodnými a pěknými slovy, někdy zase hořkými a příkrými napomínají a rodiče své obtěžují* 49/275). Podoba *jestli* je dnes nespisovná (*jestli nějaký šust aneb nětco takového slyší, tedy hned volá, křičí ...* 284/382; *Mám dceru velmi pěknou ... , skrze kteroužto, jestli se tobě líbí, potomci tvoji mohli by povýšeni býti* 239/362). Věty nereálné měly ve funkci spojky *by*, koncem 14. století se na jeho místo začala šířit spojka *kdyby* (*a kdyby zamordováni byli, pomstu pro ně vykonávají* 49/275; *Kdybych já tě byla neporodila, Řím a vlast tvá milá vybojována by nebyla* 44/273). Od nejstarších dob je doložena i spojka *pakli*, vyjadřující vedle podmínkového vztahu k další větě i odporovací vztah k větě předcházející (*Pakli by které dítky způsobné k umění*

literárnímu nebyly, ... mají je na jiné poctivé řemeslo dáti 117/307). Podmínkový význam měly i věty s *když* a vztažné věty s *kdo*, *co*, *který*, od původu tázací.

Ve větách přípustkových se asi do poloviny 15. století udržely spojky *kakž* (*kak* (*o*), *kakož*), někdy doprovázené částicí *koli*. Na začátku následující řídící věty bylo často *však*, *avšak*. Spojka *jakkoli* se udržela dodnes, ale nikdy nebyla častá. Mnohem více se rozšířily přípustkové věty s *ač* (do 15. století převládalo *ač* podmínkové). Spojka *ač* nahrazovala *kakž* a podle *kakž koli* vzniklo v 15. století *ačkoli*. *Ač*, *ačkoli* Lomnický ze spojek uvozujících věty přípustkové využívá nejčastěji (... *příklad dám, ač nerád na jedno kopyto šiji* 238/362; *ač v pochybnosti zůstával, ... statku svého jim postoupil* 240/362; *ačkoli se náramně nehodného činí a hluboce poníží, však Duch Boží na něm odpočívá* 190/341). Spojky *třebaže*, *přestože* vznikly až v nové češtině. Už ve stč. se ustalovaly přípustkové věty formálně blízké podmínkovým. Dnešní nejčastější spojovací výrazy těchto vět s významem zesíleně přípustkovým *i když* a *i kdyby* se ustálily také až v nové češtině a v Lomnického textu se nevyskytují. Ve stč. mívaly podobný smysl věty s *když*, *a když* a s *by*, *byť*, *a by*. Libovolnou okolnost, za níž platí děj věty řídící, vyjadřovaly též vztažné věty uvozené zájmenem nebo příslovcem s *koli*(věk). V novém jazyce mají takový smysl věty s *at'* a s neurčitým zájmenem.

Věty výjimečné nebyly ve stč. ještě ustáleny. Do funkce výjimečné spojky se dostávalo příslovce *jedno* (později *jen*), které bylo původně jmennou větou. Splývalo přitom se spojkou *že*, která připojovala větu obsahovou. Spojka *leč* se dostávala do výjimečného významu až od 2. poloviny 14. století a ještě později se tam dostala spojka *leda* (... *ani života věčného, leč by prvé měl bytnost* ... 79/289).

5. 2. Souvětí souřadné

Souvětí souřadné tvoří věty, mezi nimiž je koordinační syntaktický vztah. Po mluvnické stránce jsou rovnoprávné, jedna se nepodřizuje druhé. Přitom však může být významový vztah těchto vět různý: slučovací, odporovací, stupňovací, vylučovací, důsledkový nebo důvodový. Vztah mezi těmito větami se nejčastěji vyjadřuje souřadícími spojkami, někdy příslovci nebo částicemi se spojovací funkcí. Asyndetické spojení vyplývá jen z jejich obsahu. Souřadné spojení vzniklo stejně jako podřadné z juxtaopozice vět a též si prošlo svým historickým vývojem.

Ve slučovacím souvětí došlo především k podstatnému omezení v užití spojky *i* a k zobecnění spojky *a*. V nejstarších památkách byl mezi nimi rozdíl, *i* spojovalo věty s ději těsně spjatými, sourodými, kdežto *a* připojovalo větu, která

přinášela něco nového. Záporná věta se připojovala spojkou *ani* (*aniž*), zřídka *ni* (*niž*), která měla zároveň funkci zápornky, takže se po ní kladlo sloveso kladné. Záporný tvar verba sem pronikl teprve koncem 15. století. Po *aniž* se kladné sloveso drželo do nové spisovné češtiny, ale nakonec zastaralo. U Lomnického nacházíme také několik dokladů (*nebud'te tak kvapní dítkám svým milým zlořečiti a jim zlého vinšovati, aniž chtěje s Pánem Bohem žertovati ...* 249/366). V textu převládá v slučovacím typu souvětí spojka *a* (*I zůstal David v bráně města a přikázal Joabovi ...* 87/293), vyskytují se však i další spojky jako *pak* (*Ony pak zmocníc se a peřím obrostouc, rodiče své křídly tepou ...* 85/292); *potom* (*Potom čápi mladí ... pamatujíc na dobrodiní rodičů svých, přinutkají je na hnízdě seděti ...* 84/292); *i* (*jeleni do hustých lesů zabíhají, ...i ta ničemná veš zaleze ...* 209/349); *jak-tak* (*Toto toliko pravím, jak dobrých odplata, tak zlých také pokuta hned následuje ...* 228/357), *hned* (*I slyšav otec jeho Alexia syna svého jmenovati, hned pro jeho milost a lásku kázal ho do domu přijíti ...* 192/342); *jednak – jednak* (*A tak opět a opět na jeho tělo padla, jednak ruce roztahovala, jednak tvář jeho anjelskou rukama hladila, jednak ji celovala ...* 197/344).

K vyjádření odporovacího vztahu se mezi větami v stč. využívalo slov různého původu: příslovce *pak*, původně citoslovce *nalit'*, *ano*, *ande*, částic *as*, *až*, příslovce *obák*, *obáč*, *všeliko*. Žádné z nich se však odporovací spojkou nestalo. Z odporovací spojek se v textu nejčastěji objevovaly spojky jako *ale* (skládá se z *a* a částice *-le*), *však* (vznikla ze zájmeného příslovce *však(o)*), protože se od počátku historické doby kladlo po spojkách *a*, *ale* vznikla tak spojka *avšak*), *jenže* (vzniklo spojením příslovce *jedno* + *že*), *nýbrž*, *leč*. Např. *Požehnání otcovo utvrzuje domy synovské, ale zlořečení matky zgrutnu je boří* 244/364; *Nýbrž přemožen jsa tou otcovskou srdečnou a přirozenou láskou, plakal, kvílil, žele, naříkal ...* 89/294; *Není na tom, můj milý synu, dosti, že ty mu tu reverencuješ, leč napotom také v jeho starosti, potřebě a nouzi spomáhati mu budeš* 226-227/356; *chce, aby ... dobrodinci svému bylo učiněno, avšak rodičů ... nemůže dostatečně a hodně od žádného býti odplaceno a odměněno* 82/291. V některých spojeních má však spojka *ano* význam odporovací, např. *A kdybych měl všecko vyčítati, kterak jich v zármutcích netěší, ano že v zármutcích ještě větší starosti a trápení jim přidělávají ...* 228/357.

Souvětí stupňovací se ve vývoji českého jazyka jako samostatný souvětný typ teprve postupně formovalo. V nejstarších památkách se stupňovací vztah vyjadřoval jen lexikálními prostředky, adverbii *nadto*, *k tomu*, *viece* v souvětí asyndetickém nebo se spojkou *a*, *ale*. Vznik dvojité spojky *netoliko – ale* byl ovlivněn latinskou předlohou

spojky *non tantum – sed* nebo *non solum – sed* (... *poctivost činiti, v Písmě svatém netoliko v pozdravování a službách, ale také v almužnách a dobrodiní činění záleží* 227/356-357). Vedle spojky *netoliko* se začala postupně vyskytovat spojka *nejen*. Spojka *něbrž* (po zúžení *nýbrž*) pronikala na místo *ale* od 16. století (... *na lásku tatíka svého milého dokonce zapomněl, nýbrž z ponuknutí manželky své naproti domu svému nějakou malou chaloupku rodičům svým ustavěl* 240/363). Tento typ stupňovacího souvětí byl po celou dobu jazykového vývoje omezen na spisovný jazyk a do jazyka lidového nepronikl. Mezi 14.-16. stoletím se částice *ano*, *ba* změnily v spojky, ale ve své funkci se upevnily až v 15.-16. století (... *rodičů neživí, ano všelijakou nouzi jim tříti, hladem mříti ... nechají ...* 228/357; *ti vždy hyzdí každou práci, na zlou stranu ji obrací, ba ani k knížkám nemehnou ...* 287/384). Významnou roli sehrály ve stupňovacím i odporovacím souvětí spojky s *brž(e)*: *alebrž*, *anobrž*, *něbrž*. Přípona *-brž* vznikla z komparativu příslovce *brzo*. Ve spojení vět vyjadřovala, že obsah druhé věty platí spíše než obsah věty první. Brzy splývalo se spojkami *ale*, *ano*. Po větě záporné nabývala spojka *alebrž* zpravidla významu odporovacího, jako v našem textu (... *o ně žádné péče nemají. Anobrž méně jim co dobrého přeji nežli nějací jejich nepřátelé ...* 228/357) po větě kladné nabyly obě spojky významu stupňovacího.

V souvětí vylučovacím se od počátku historické doby užívá spojky *nebo*, *anebo* (v stč. též *neb*, *aneb*, někdy i s příklonkou *-t*): [*děti*] *někdy do ohně upadají, anebo kladouc je s sebou do lože a tvrdě usnouc, děti udušují ...* 77/288. Spojka se mohla opakovat u všech spojených vět, opakované *aneb* – *aneb* se vyskytuje i u Lomnického (*Naproti tomu neposlušným synům dává zase nepodařilou čeládku, takže takoví nebo synů nemívají, aneb jim brzy umírají, aneb jsou nějací nezdární, zpotvořilí a nešlechtní, aneb blázniví, nepoddalí a rodičů protivní* 230/358). Dvojitá spojka *bud'* – *nebo* vznikla pozvolna z imperativu slovesa *býti* v 16.-17. století. Při vylučovacím spojení zjišťovacích otázek se užívalo obvykle spojky *čili*, zřídka *či* (*A zdali u tebe za matku, čili za vězně v tvém ležení býti má?* 44/272). V novém jazyce převládlo *či*, ale nabylo knižní povahy a ustoupilo běžnému *nebo*, které do vylučovacích otázek proniklo už ve staré době.

V souvětí důsledkovém se vztah vyjadřoval příslovci *proto* (*protož*, *protot*), *tak*, řidčeji *tehdy*, *tudy*, *tudíž*: ... *pán ... tvé pokorné a zkroušené pokání přijal. A protož stroj se ...* 225/356; *To též i vy činiti a tak vděční dobrodiní rodičův svých býti máte ...* 83/291.

Souřadné věty důvodové se připojovaly často beze spojky. Nejčastěji byly ovšem se spojkou *nebo, neb* (*Protož čteme v legendě Aurelia doktora, že jest svatý Augustýn skrze slzy a modlitby matky své Monyky z ďábelských rukou vysvobozen, nebo to jednomu pobožnému biskupu bylo zjeveno a poručeno ... 244/364; již více mne neklni a na mne Boha nepros, neb jsem již toho nebohý, cos mi vinšovala, dostal 246/365; Péči měj o dobré jméno, nebo to zůstane tobě nad tisíce pokladův velikých a drahých 234/360*).

8.5.3. Souvětí složitá

Už v nejstarší češtině nacházíme složitá souvětí, mohly se v nich vyjádřit všechny druhy vztahů mezi ději. Převažovaly však řetězce s postupným rozvíjením vět. Potíže dělalo např. užití spojky v souvětí, ve kterém je jedna věta rozvíta celým podřadným souvětím s vedlejší větou před větou řídící. Dnes klademe spojku připojující celé souvětí před tuto větu vedlejší, takže se zde setkávají spojky dvě. Ve starém jazyce nebylo odtržení spojky od věty, ke které bezprostředně patří, ještě obvyklé. Proto se zde často objevovalo spojení beze spojky, nebo se spojka kladla až za větu vedlejší, anebo se opakovala na obou místech. Dnešní způsob připojování takových souvětí se ustálil ve spisovném jazyce až v 16.-17. století.

První překladatelé měli velké potíže s tlumočením složitějších souvětí latinských předloh. Teprve v próze 2. poloviny 14. století se vypracovala složitější souvětá stavba. Mistrem v tom byl Tomáš Štítný. V době husitské došlo k zjednodušení syntaktické stavby souvětí. Právě čeští humanisté 16. a 17. století se zasloužili o obnovení složitá stavby souvětí a jejího zdokonalení. Jejich periody vznikají souměrností, jasností a košatostí. Hojně se přitom využívalo polovětných vazeb, takže počet vět byl někdy menší, ale zato byly bohatě rozvíteny. Oblíbeno bylo vkládání vět a přechodníkových vazeb do věty. Výsledkem tohoto úsilí bylo zpřesnění souvětá stavby a ustálení způsobů spojování celých souvětí ve vyšší celky (např. *Ač by snad tuto mi chtěl i mohl někdo v tom za zlé míti, že Vaší milosti tak slavnému, vzácnému, učenému a rozumnému pánu o dětech píše, chatrnou materii připisují, a tudy více k budoucímu posměchu nežli vůbec k jaké poctivosti jsem; ale kdo toho vážit umí, jináče tomu rozumí a lépeji to soudí, poněvadž jedna duše dražší jest než všecken svět a žádný otec nemá dražšího klénotu na všem světě jako své milé dítky, svůj krev, svůj plod, proti nimžto žádné bohatství nic neváží XIV/243*).

Tendence k těsnějšímu spojování vět v jazykovém projevu se projevila i v užívání vztažných zájmen a příslovčí místo odkazovacích. Uplatnil se tu vliv především latiny. Spojovací a navazovací vztažná zájmena a příslovce se ve spisovném jazyce neobyčejně rozšířila v době humanistické. V nové češtině byla odmítána a udržela se jen v omezené míře (hlavně *což*, *pročež*, *načež*).

Ve výstavbě větších celků došlo v jazyce během vývoje k omezování užívání navazovacích spojek. V starém jazyce jimi ve vyprávění někdy začínala skoro každá věta. Pomáhaly vyjadřovat souvislost vět, ale časem se to ukázalo vlivem výraznějšího rozčlenění projevu v uzavřené syntaktické jednotky a stále více se prosazujícím zřetelu ke kontextovému členění výpovědi ve slovosledu jako zbytečné, a proto zanikly.

9. Lexikum

9.1. Dobová slova

Jelikož Lomnický napsal svou knihu počátkem 17. století, je naprosto samozřejmé, že se v textu musí vyskytovat slova dobová i starší než dobová, již staročeská a mezi nimi i slova přejatá z jiných jazyků. Je jich opravdu mnoho. Vybrala jsem například: *celování* 'líbání', *dcka, folk* 'povolení, shovění', *frej* 'mileneček, záletník', hlavatice 'druh zeli', *joch* 'jařmo', *kročej, klnutí, měšťka, mrzkost* 'šerednost, ošklivost', *papršlek, peň* 'prkno, deska', *peregrýn* 'poutník', *poběhlec, poškrvnění, požívení, příslovečné propovědění, psalmista* 'žalmista', *rufka, since* 'podloubí, předsíň', *škaryant* 'pochop, biřic', *šlundra, štěnec/štěnci, štěpnice* 'ovocný sad, zejména jabloňový', *tulich* 'dýka', *viselec, vzrost, zlořečení, zrost*. Lomnický ještě nedělá rozdíl mezi *kapelníkem* a správcem kostela, *kostelníkem*, neboť je v textu uvádí jako synonyma *zvolal na kapelníka aneb správce kostela* 190/341; *kapelník aneb kostelník nic nevěděl* 191/341. Jungmannův slovník uvádí, že *kapelník* byl 'duchovní úředník' (zde je souvislost se střílat. *capellanus* a s něm. *Kapelle*), teprve později nabylo slovo význam 'vedoucí sboru hudebníků účinkujících v zámeckých kaplích' (it. *cappella* 'hudební sbor'), *kostelník* se stará o provoz kostela. Pravděpodobně byly tyto funkce dosti podobné, proto se nerozlišovalo jejich označení. V závěrečných verších je o opilcích řečeno, že *musejí míti kopané lékařství nebo vařené* 287/384. Stč. neutrum *lékařství* znamená 'lék', tudíž *vařené lékařství* je lék, který se vaří, a *kopané lékařství* mohou být např. vykopané kořínky apod. Za povšimnutí stojí stč. neutrum *bezhrdlí* (kdyby jim *ouklady o bezhrdlí činil* 171/332), jehož sémantický význam je 'připravit o hrdlo, hlavu', tedy zabít, násilně usmrtit. Málo užívané stč. femininum *obchoz, -i, -e* 'obcházení'¹ Lomnický užil v souvislosti s otáčením Země: *Nad tím zhola nic těžkati nemáme, že tajných přirozených věcí neznáme, ani běhu hvězd, hnutí planét ani obchoze neb okolku země ...* 12/256. *Okolek* tu znamená 'prostor okolo Země'.

Z dobových a staročeských adjektiv jsem zařadila např.: *bojící vdova* 'bojící se, bojácná', *daremní toulky* 'marné, zbytečné', *izdrahelský lid, izdrahelský národ, krčmenné števení, mohovitý statek, nepoddalý, nestíhlá láska* 'nedostižná', *řezané roucho* 'řeřavé, žhavé', *skrovnější, vážlivý* 'uvážlivý', *zdraštěné vlasy* 'zježené'. Adjektivum *časný* nabývalo podle kontextu různých významů, např. 'vhodný' *on časným králem*

¹ Josef Jungmann, *Slovník česko-německý*, díl 2 (K-O), s. 767.

židovským bude 137/315; nebo 'vezdejší' ... *spíše o tělo svých dítek nežli o duši jejich starají, od ohně časného, od vody, od pádu a všelikého ourazu pilně jich vystřihají a na věčný oheň a duchovní škodu nepamatují* 140/317; nebo 'pomíjivý' *časné potěšení z nich chtějí míti, častokrát věčného je zbavují* 140/317. Už v Lomnického době bylo zřejmě obvyklé vypouštět substantivum při označení mužského člena staršího manželského páru a používalo se jenom samotné adjektivum (*I řekla starýmu svému* 241/363).

Nejvíce dobových a již staročeských slov patří podle slovního druhu k verbům, např. *celovati* 'líbat', *fiflovati se*, *folkovati* 'dovolovat', *hadrovati se*, *pohrzeti* 'pohrdati', *kořiti se*, *lahoditi* 'lichotit, pochlebovat, vábit, lákat', *mehnouti* 'mihnout, hýbnout', *mrdati* 'hýbat, kývat, vrtět', *objíti* 'obejmout', *obláčeti (se)* 'oblékat se', *obmeškávati*, *okazovati*, *oslnúti* 'oslepnout', *ostáti*, *pachtiti se*, *panketovati/panyterovati* 'hodovat', *pohřížiti*, *postyskovati si*, *probovati* 'probodávat očima', *provoditi*, *příkájeti*, *rozmázati se* 'mazlit se s kým', *rozpoltiti*, *slúti* 'jmenovat se, být proslulý', *seznávati*, *tepati* 'bíti', *těžkati* 'znepokojoval, tížít', *tres(k)tati*, *turbovati* 'znepokojoval', *ukáleti* 'ušpinit, znečistit', *vaditi se*, *vkydnúti*, *vrci* 'vrhnout', *vyklivati*, *vypučiti*, *vyprýštiti*, *vysvědčovati*, *zabřísti* 'zabřednout', *zmrhati* 'promrhat, promarnit', *žehрати* 'plísnit, kárat, vytýkat, domlouvat'.

Ve starobylém tvaru se v textu vyskytuje verbum 'sepnout': *spali ruce* 264/373. Vzniklo z prasl. *spęti* > *spāti* > *spieti* (*sp'al*), *p'* se depalatizovalo a říkalo se tvrdě, proto mohl vzniknout tvar *spali*, nč. *sepjali/sepnuli*. Patřilo k typu *pnu*, *pieti* (1. třída). K témuž typu patří sloveso *připieti* 'připnout' (*k prsům se připěla* 242/363), dnes 'připjala, připnula', dále i sloveso *klěti*, které se v textu vyskytlo jednak ve tvaru (*klela ho* 246/365; *aby dítek svých nekleli a jim nezlořečili* 249/366), jednak v imperativu (*matko má milá, již více mne neklni* 246/365). S provedenou přehláskou 'á>ä>ie a s monoftongizovaným *ie>í* jsou v textu zachovány tvary stč. sloves *popříti*, *zahříti*, dnešní tvary jsou bez přehlásky 'poprát, zahrát'. Stč. tvar *zavisnout* užil Lomnický ve větě *zavísl tu Absolon za vlasy na dubě* 87/294. Dnes by se v tomto případě asi užilo sloveso 'uvíznout'. Stč. tvar 3. os. sg. ponechal Lomnický verbu 'sáti': *líta po růžích, po lilium, po rozličném kvítí a mízku, který z nich sse* 278/279. Ve větě *kterýž krále a všech jiných ponocuje* 283/382 je užito slovesa *ponocovati* (koho, čeho), které původně znamenalo 'držet stráž v noci'. Odvozeninou od substantiva *páv* je sloveso *pavovat*,

které podle Jungmanova slovníku má dva významy,² jednak 'chovat se jako páv, pyšně se chovati', jednak 'stavět na něčem, stavět se nějak', jak je užil Lomnický (srov. *Však také ženy nemají na to pavovati a manželů svých svémyslně hněvati* 76/28). Lomnický zde míní ženy těhotné, které nemají stavět na svém stavu a dělat si, co chtějí, čímž by mohly rozhněvat svého muže.

Jako už staročeské adverbium hodnotím *mrzce sobě laji 's odporem'*. Ze staré češtiny je také citoslovce *nastojte* 'pomoc, ach, běda', které vzniklo z imperativu slovesa *nastáti*.

9.2. Slova s jiným významem než dnes

Některá slova postupem doby získala jiný význam, než jaký měla původně. Někde jde pouze o grafickou shodu. Např. substantivum *suk* v stč. znamenal celou větev nebo haluz, kdežto dnes je to pouze část větve zarostlé do dřeva kmene (*na suku za jednu nohu uvízl* 113/305). Ve staré češtině *vejstupek* znamenal 'přestupek', dnes 'výběžek, vystupující část' (*a kdyby jich ze zlého a z veštupku netrestali* 127/311). *Nátisk* měl ve staré češtině význam 'nápor, útok, strádání, újma, násilí' (*chudých lidí nátisky* 148/380), dnes je to výsledek natištění. *Tovaryš* nebo-li vyučený řemeslník pracující u mistra původně označoval 'druha, spojence, společníka' (*již se s tebou loučím, má věrná tovaryško* 223/355), *tovaryšství* tedy značilo 'spolek, svazek, přátelství' (*zlého tovaryšstva se přidrží* 260/371). Neutrum *stáří* jako název vlastnosti a stavu mělo také svou femininní variantu *starost*, kterou Lomnický několikrát užil (např. *nazývají syna svého Tobiáše mladého hůl starosti své* 159/326). Tato podoba se dnes neužívá, protože by docházelo k snadnému zaměnění s jiným femininem *starost*, jež značí duševní neklid, nebo péči o někoho. Místo neutra *žití* užívá Lomnický kompozitum stejného významu *živobyti* (*že se mu naroditi trefilo za živobyti tvého* 116/306). To dnes vyjadřuje 'životní potřeby' nebo 'způsob života'. Podle kontextu někdy stč. femininum *hospoda* nabývá význam 'hospodářství, příbytek, domov' (*Čehož když se rodičové jeho dověděli, ... že urozený jejich syn v sprostém oděvu chodí a s opovrženými lidmi bydlí ... rychlého k němu vypravili posla a poručili mu, aby zanechaje těch lotrů mnichů do předešlé své hospody se zase vrátil* 179/336-337; *umínil mezi týmiž bratřími zůstat, chtěje raději, ... s studem chleba žebrati nežli v světské hospodě mezi rufkami s nebezpečenstvím své čistoty bydleti* 180/337).

² Josef Jungmann, *Slovník česko-německý*, díl 3 (P-R), s. 51.

Verbum *přestát* pozbylo významu 'pobýt, zůstat, zdržet se' a dnes se užívá ve významu 'přečkat, přežít' (*Bůh zjevil a ukázal člověku svou pravdu, chtěl, abychom na ní přestali a to toliko uměli* 12/256). Stejně tak verbum *přijíti* vzniklé ze stč. *přijieti* nemělo význam někde se dostavit, ale 'přijmout, vzít'. V tomto významu jej používá Lomnický (*od služebníků almužnu přijíti* 189/341). Stč. sloveso *patřiti* znamenalo 'hledět, pozorovat, vnímat' (*jak se jeho těla dopatřila* 197/344), verbum *mířiti* zase 'usmiřovat' (*když se synové s rodiči svými budou mířiti* 285/382). Grafická shoda je též mezi slovy *ostříhati*. Ve stč. znamenalo 'střežit, hlídat, opatrovat, chránit', dnes jen 'stříháním zkrátit' (*se nepoctivě v chrámu Páně chovali, s ženami, které ostříhali stánku, u dveří se psili* 128/312). Sloveso *pojiti* (v dnešním významu o zvířeti 'zhynout') užívá Lomnický ve smyslu 'vzniknout, vzejít' (např. *za příčinou začátku a pojiti rodu náleží všickni dědové ...* 22/261; *z hrobu vůně posla* 200/345; *z Cháмова pokolení posli všickni nerudní sedláci* 163/328), i když ve staré češtině existoval i význam 'zahynout'. Sloveso *valchovati* se už ve staré češtině užívalo v přeneseném významu 'povídat, vykládat, přemítat, omílat'. V tomto významu jej užívá i Lomnický, srov. *Tento příklad mnozí by snad chtěli zamítati a divně jej valchovati, ano i velmi hrubě tomu dobrému pánu v tom za zlé míti a skrze to i do pekla ho odsouditi* 134/314; *hanění, utrhaní a od mnohých posmívání, outržky, přesuzování a všetečné valchování* 292/388. Další jeho významy byly 'válením hustit, jemnit, rovnat' podle něm. *walken*, tedy i 'zpracovávat vlněné látky, výrobky tlakem, nárazem, teplem', další přenesený význam byl pak také 'prát, bít někoho'. Těchto významů však sloveso v textu nenabývá. V přeneseném významu se slovesa užívala často, např. sloveso *oškrabat* mělo význam 'ošidit, napálit' (*někoho skrze ní oškrabati, ošáliti a podvesti mohla* 122/309). Často mělo sloveso odlišnou předponu, jako např. *ujíti* 'utéct, odejít, zbavit se' (*od tebe, otče, ujíti* 153/323), nebo i vazbu (*Na koho bych se očekávala* 198/344). Spojení nemá ně. význam 'čekat, setrvávat fyzicky někde', ale stč. *očekati* (koho) znamená 'spolehnout se na někoho, setrvat v naději na přispění někoho'. Verbum *zesnout* není užíváno v dnešním smyslu jako zmírněný výraz pro 'zemřít', ale ve významu 'usnout' (*podlé obyčeje zesnuli* 113/305).

Adverbium *chutně* užívá Lomnický ve smyslu 'spěšně, chvatně, rychle' (např. *chutně se na to ptal* 130/313; *chutně se zchopil* 224/355), málokdy jako 's chutí, ochotně, rád'. Už stč. adverbium *zakrněle* mělo význam 'vadně, falešně, zrádně' (*na ně zakrněle směl hleděti* 158/326).

9.3. Slova přejatá

V rozhojňování slovní zásoby češtiny bylo a je vždy důležité i přejímání slov z cizích jazyků. To bylo vždycky spojeno s hospodářskými a kulturními styky s příslušníky jiných národů. Slova z cizích jazyků pronikala do češtiny od nejstarších dob spolu s různými druhy neznámého zboží (např. názvy cizího koření), s novými druhy zeleniny, léčivých rostlin a ovoce, neznámých tkanin. Cizí misionáři a mniši přinášeli náboženské a církevní názvosloví většinou převzaté z latiny (např. *církev, farář, klášter, mnich, mše, oltář*). Na druhé straně naši cestovatelé s poznáváním cizokrajné přírody i zvláštností cizího života přinášeli také mnohá cizí pojmenování do češtiny.

S německou kolonizací přicházela do češtiny hojná slova německá (zejména ze středohornoněmčiny), týkající se feudálního zřízení (např. *grunt, rychtář, rytíř*), zemědělského a řemeslnického života (*marštale, mest* 'mošt', *verštat* 'dílna') i slova a obraty z běžně mluveného jazyka (např. *mord, panchart, šeňk, truňk*). Prostřednictvím němčiny k nám pronikala i slova z jiných jazyků, zvláště z latiny a řečtiny (např. *almužna, biskup, církev, citera, faleš, farář, kapelník, klášter, levhart, lotr, mantl, mnich, puklovaný pás, žalář, žalm, žaltář*), dále pak z francouzštiny (*-presovat*), z italštiny (*kapoun; panketovati, panketýrovati*,³ *fintit se*), z arabštiny (*kylte*). Text obsahuje i přejímky z jiných sousedních jazyků, např. z polštiny (*pečenou klobásu* 243/364 – *klobása* asi z pol. *kielbasa*, tj. *rybí klobása*). Přejímání cizích slov v době humanismu nic nebránilo a přejímky se užívaly často jako synonymní pojmenování vedle slov domácích. Po bělohorských událostech příliv slov z němčiny ještě zesílil. V obrozeneckém období se však živelné pronikání cizích slov do češtiny usměrnilo. Obrozenci se snažili vymýtit německá slova a raději je doslovně překládali. Záměrně přejímali slova ze slovanských jazyků, hlavně z ruštiny a polštiny.

Pokud se zaměřím na způsob přejímání slov z němčiny do češtiny⁴, pak první skupinu tvoří slova, která byla mechanicky přejata podle německé předlohy. V textu se to týká substantiv a jejich odvozenin: *levhart, mantl* (*mantlík, mantlíček*), *mord, psalmista*⁵, *truňk* a z německých substantiv odvozených verb *ortelovat, zmordovat*. Též mechanicky byla přejata následující slova, psaná v podobě více či méně počeštěné,

³ Utvořeno ze substantiva *banket*, což znamená 'hostina'. *Banket* je z ital. *banchetto* 'lavička' (ke stolování), což je zdrobnělina ital. *banco* 'lavice', srov. Josef Holub – Stanislav Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1978, s. 89.

⁴ I přesto, že se mnohá slova v textu nevyskytují v nom. sg., uvádím pro přehlednost pouze tento tvar.

⁵ *Žalmista*, odvozeno z něm. *psalm* – *žalm*.

kteřá se adaptovala pomocí koncovek tak, aby byla snadněji zařaditelná do českých paradigm. Jsou to substantiva *citera*, *folk*, *frej*, *grunt*, *hampejs*⁶, *houf*, *kapoun*, *klášter*, *kšaft*, *klenot*, *kment*, *krchov*, *kurva*, *kytile*, *lotr*⁷, *marštale*, *máry*⁸, *mrcha*, *pankhart*, *purkrabi*, *šarlat*, *šeňk*, *šperk*⁹, *šraňk*, *verštat*, *vinš*, *žalm*, *žert*. Při adaptaci byly cizí formanty buď ponechány, příp. došlo k jejich adaptaci (*biskup*, *farář*, *mnich*, *pranýř*, *rytíř*, *rychtář*, *šprymíř*, *tullich*,¹⁰ *žalář*¹¹), nebo byly v rámci odvozování nahrazeny formanty českými (*kapelník*,¹² *švegruše*) apod. Větší měrou se pomocí českých slovotvorných přípon adaptovala adjektiva (*falešný*, *lotrovský*, *(ne)rozšafný*¹³, *puklovaný* aj.). Také verba vznikala buď adaptací přímo z německých sloves (nejčastějšími adaptačními formanty byly -ova-, -a-, -i-): *folkovati*,¹⁴ *frejovati*, *hadrovati se*, *(vy)presovati*, *šanovati*, *špehovati*, *trefiti se*, *troufati si*, *valchovati*, *vinšovati*, nebo odvozováním z přejatých substantiv: *kšaftovati*, *(z)lotrovati*, *pachtovati*, *panketovati*, *panketýrovati*,¹⁵ *(za)šancovati*, *šelmovati*, *šperkovati*. Jakmile se přejímka dostala do českého paradigmatického systému, poskytla základ k slovotvorným procesům, ovšem již s českými slovotvornými prostředky (*fedrovat* - *fedrovník*).

Mnoho slov čeština převzala z latiny. Na rozdíl od německých přejímek latinská slova jsou omezena většinou jen na substantiva, od kterých se jen málokdy tvoří verba. Sama latina převzala mnoho slov z řečtiny, a proto je samozřejmé, že se v textu vyskytovala slova z řečtiny, ale přes latinu převzatá. Týká se to těchto substantiv: *anděl*, *apoštol*, *balsam/balšam*, *bible*, *d'ábel*, *evangelium*, *historie*, *kůr*, *poeta*, *synod*, *tyranství*. Adjektiva se opět adaptovala výrazněji pomocí českých přípon: *aksamitový*, *filozofský*. Jen jediné adjektivum latinského původu *bibulus* je v textu ponecháno v původním tvaru nom. pl.: *bibuli* 'rádi pijící'. Latinskou podobu a řecký původ má slovo

⁶ *Nevěstinec*, z staroněm. *hahnenbais* – kohoutí štípnutí. Ve středověku byl totiž nevěstinec označován obrazem kohouta na slepici.

⁷ Machkův *Etymologický slovník* uvádí toto slovo jako zkráceninu z něm. *Loterbube*, kdežto *Stručný etymologický slovník* jako odvozeninu z latinského *latro*.

⁸ Staročesky *páry*, z něm. *Bahre* – *nosidla*, v nové češtině se přiklonilo k *mříti*.

⁹ Z něm. *Sparche*, k nám něm. přehláska *e*.

¹⁰ Zastarale *dýka*, z staroněmeckého *dollich*, nyní *Dolch*.

¹¹ Z lat. *solarium* přes něm. *soläri* – *poschodí*. Dříve bylo vězení na věži, proto je odvozeno od lat. *sol* – *slunce*.

¹² *Kapelník* je substantivum odvozené od lat. *capella* 'kaple' (přes něm. *Kappele*), což je zdrobnělina ke *cappa* 'plášť'. Původně znamenala kapli v Toursu, kde se choval 'plášť' sv. Martina, srov. Josef Holub – Stanislav Lyèr, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, s. 216.

¹³ *Rechtschaffen* je složenina z *recht* = správně a *schaffen* = dělat. Nesrozumitelné *recht-* bylo vyměněno za *roz-*.

¹⁴ Z němčiny převzaté *folkovati* mělo význam 'dovolovat, svévolně jednat, následovat' (*do školy jich nedávali, ale jim folkovali, s nimi se rozmázali* 59/279). Od něj utvořené substantivum *folk*, tedy 'povolení, shovnění' (*neb folk dítkám velmi škodí* XXIV/249).

¹⁵ *Panketýrovati* je odvozeno od něm. slovesa s koncovkou – *ieren*.

katechismus. Latinskou podobu, zahrnuji do nich i substantiva, která v latinské grafice měla *c*, jež se v češtině změnilo na *k*, si ponechala také tato substantiva: *doktor*, *evangelium*, *figura*, *fortuna*, *index*, *koncilium*, *konkubína*, *legenda*, *lilium*, *litera*, *materie*, *matrona*, *natura*, *orátor*, *poeta*, *porta*, *praeceptor/preceptor*, *primas*, *prokurátor*, *senátor*, *suma*. Pokud končila na *-a*, nebyl s jejich zařazením k českým paradigmátům problém. Zařadila se k *a*-kmenům (vzor *žena*, *starosta*). Pokud končila na *-or*, zařadila se k maskulinům vzoru *pán*. Se zakončením na *-um* se po odsunutí formantu řadila od gen. sg. k neutřím vzoru *město*. Pokud končila na *-ium* (*evangelium*), zůstávala v singuláru neskloňná a v plurálu se skloňovala (kromě nom., ak. a vok. pl.) podle vzoru *moře*. Přejaté substantivum *postila* vzniklo spojením lat. *post illa*, tedy 'po oněch' (slovech), tj. po čtení z evangelia nebo epištoly byl příslušný výklad. Zbylé latinské přejímky mají též původní podobu, ale při zařazení do českých paradigmát došlo k odtržení jejich latinských formantů, jako *-us*, *-ia*, *-tia/-tio*, *-um*, případně k přidání českých formantů. Jedná se o substantiva: *anjel/anděl*¹⁶, *aparát*, *apoštol*, *artykul*, *bakalář*, *balsam/balšam*, *dekret*, *faraon*, *fík*, *filosof*¹⁷, *habit*, *impresor*, *palác*, *parent* 'rodič', *peregrýn* 'poutník', *registr*, *statut*, *synod*, *verš*; *bible*, *ceremonie*, *historie*. Ve slovech *autor* a *Bachant* bylo odstraněno uprostřed slova písmeno *-c-*, latinsky *auctor*, *bacchant*. Slova v latině zakončená na *-tia*, *-tio* byla do češtiny adaptována prostřednictvím počestěné přípony *-cí*, jež někdy byla krácena na *-ci* (*audiencí*, *dedykací*, *exekucí*, *lekcí*, *reverenci*, *sentencí*). Další skupinou jsou slova ovlivněná latinskými předlohami, mnohdy slovotvorně počestěná: *aksamit* – *aksamitové šaty*, *císař*, *dábel*, *ingoust*, *kůr*,¹⁸ *rufky*,¹⁹ *růže*, *řeholník*, *tenata*.²⁰ Pojmenování *kuběnářka* vzniklo lidovým zkomolením latinského *concubina*. Také asi zkomolením slova *moloch* vzniklo slovo *moroch*. *Moloch* znamená netvor a je odvozeno od lat. *Molochus*, což je jméno fénického boha, do jehož jícnu byly vrhány živé děti. Slovesa z latiny se adaptovala nejčastěji pomocí přípony *-ovat*: *dysputovati*, *figurovati*, *formovati* (z-), *lamentovati*, *publikovati*, *turbovati*, někdy i odvozením ze substantiva (*reverencovati*). Doslovné kalky z lat. *benedicere*, *maledicere* jsou verba *dobrořečiti*,

¹⁶ Protože se v češtině četlo *g* jako *j*, bylo latinské *angelus* přejato po odtržení přípony *-us* jako *anjel*, později pak *anděl*. Lomnický užívá obou podob, jak *anjel*, tak *anděl* a od obou tvarů tvoří adjektiva (např. *andělská věc*, *anjelskou tvář*, *anjelské tovaryšství*).

¹⁷ *Ph* se do češtiny přepisovalo jako *f*.

¹⁸ Staročesky *kór*, novočesky *chór* za lat. *chorus*, to z řec. *choros*.

¹⁹ *Kuplířka*, *svůdnice*, *cizoložnice*, z lat. *rufus*.

²⁰ Sít' na chytání zvířet, která se napíná mezi stromy. Souvisí s lat. *tendere* – napínat.

zlořečiti i adjektivum *zlopověstný* z lat. *maledictus* (srov. *Kdo by potřebných rodičů svých neživil, tehdy ten takový aby zlopověstný a prokletý byl* 84/292).

V textu se vyskytuje mnoho latinských slov, která mají stále svou původní podobu. Jsou psána kurzívou a většina z nich není skloňována, týká se to zejména toponym, např. *pásli stáda v Sychem* 41/271. Někde jde o tzv. nominativ jmenovací: *v městě Spoletana* 201/346; *v jednom městě tak řečeném Barri* 201/346; *v krajině ... Cathelonia* 217/352. Některá známější skloňována jsou, např. *v městě Medyolánu* 238/362; *já jsem byl v Kompostelli* 274/377; *v Flandrii* 179/336, *až do Laodecia města, až do Edysse města* 188/340; *nedaleko od Valenci* 217/352; *v městě Comu* 246/365 (nom. sg. *Como*). Z ostatních substantiv se v textu ve své původní podobě objevila např. *synové balach, synové moroch* 90/295; *čápa jmenovati obyčej měli avis pia* 91/295; *a skoro jiní Patres všickni* 128/311. Skloňováno je latinské femininum *classis*, které se obvykle skloňovalo jako ostatní jména tohoto typu podle vzoru *duše* (*posadil jsem se ted' s nimi v nejvyšší classi* XIII/242). Nepočestěnou podobu si zachovala i většina vlastních jmen, řeckých a římských císařů a myslitelů, např. *Boethius, Caesarius, Cicero, Pythagoricus, Quintilianus, Vergilius*.

9.4. Slovo tvorně neobvyklá slova

Některá slova v textu jsou utvořena jinak než dnes, většinou se jedná o jiné přípony. Deminutivum *stařeček* se v textu vyskytuje ve starší podobě *starček*. Maskulinum *mudrc* se v nom. sg. vyskytuje opět ve starší podobě *mudřec*. Maskulinum *závěř* je užito ve tvaru se sufixem *-ek*: *závěrek* (*závěrek knížky* 285/383), nebo ve tvaru *zavírka* (*při závírce této knížky daruji a tím všechny stavy k ctnostnému životu povzbuzuji* 166/374). Od adjektiv *hluboký, jistý, krevní, podařilý, široký* byly vytvořeny názvy vlastností produktivní příponou *-ost* (*hlubokost, jistotnost, krevnost, nepodařilost, širokost*). Dnes se takto netvoří. Místo obvyklého tvaru *nebezpečí* je v textu název utvořen příponou *-ství* (*nebezpečenství*). Podstatné jméno *půlnoc* je v textu jednou použito jako kompozitum (*o půlnoci*), jednou odděleně (*o půl noci*). Za povšimnutí také stojí slovo *bezecci* ve veršovaném překladu latinské sentence: *Rovná pomsta, díím pravdivě, na ty sluší spravedlivě, kdož Boha, rodičů nectí, budou na světě bezecci* 269/331. Autoři edice V. Hladký a J. Krč slovo v přiloženém slovníčku vysvětlují jako 'bezecní lidé'. Domnívám se však, že zde jde o sražení předložky (*beze*) a substantiva *čest* v gen. sg. (*ctí*), následně došlo k asibilaci *t>c* a vzniklo tak *bezecci*, 'beze cti'. K vytvoření expresivního pojmenování byla využita varianta méně frekventované

přípony *-ule>chule*: *zachule*. Vedle toho už od stč. existovala odvozenina *zadek* a dobové pojmenování *zadnice* s obecnějším významem 'zadní část čehokoli'. Mezi žertovným způsobem utvořená substantiva řadím synonyma pijáků *trinkáti*, *klinkáti* (*dobří bibuli*, *trinkáti*, *klinkáti*, *ožralci*, *hráči* ... 124/310). Slovo *trinkát* má základ z německého *trinken*, ke kterému je připojena přípona *-át* vzniklá adaptací z lat. *-atus*. Substantivum *klinkát* má počestěný základ z němčiny přejatého adaptovaného slovesa *klinkati*, ke kterému je též přidána přípona *-át*.

Některá relační adjektiva mají proti dnešnímu *-ný* příponu *-ní*, např. *daremní toulky*, *starodávni artykule*, *starodávni koncilia*, *starodávni přítel*. U některých ukazovacích zájmen zatím ještě nenastalo splnutí s původním citoslovcem *hle*: *takoví hle* 71/285; *tim hle ptactvem* 285/382; *toho hle neznal* 112/304. Neobvykle je utvořeno zájmeno *cožkolivěč*, došlo k záměně postfixu *-věk* za *-věč*. Záporka *ni-* zesiluje zápor u zájmena *žádný* (*nižádným způsobem* 174/333). Postfix *-si* se objevuje u zájmen převážně v podobě *-s*: *cos*, *kams*, *kdes*, *kohos*, *koliks*, *lecjakous*, *ledajakés*. Další postfix *-koli* zůstává kromě nominativu zatím při deklinaci volně, tedy oddělen od zájmena i zájmenných adverbii (*A tak co by se koli toho* 77/288; *kteří se koli* 199/345; *co je mi koli ten jelen pravil* 222/355; *a jací se koli chudí lidé* 224/355; *kde se koli obrátily* 250/367). Stupňovaný tvar superlativu řadové číslovky je utvořen pouze předponou *nej-*: *nejprvní příčina* 48/275.

Dnes neobvyklými slovotvornými příponami *-ečky*, *-ičky* byla utvořena i adverbia *mlčečky*, *neničky*. *Neničky* znamená 'právě nyní' a vzniklo ze stč. *nynie*, které bylo nářečně rozšířeno na *nyničko>neničko*, *neničky*. V tomto příkladu ještě došlo ke zkrácení kmenového *-í-*. S méně obvyklým zakončením se v textu nachází adverbium *znova* (srov. *aby znovy nepadl* 49/275). Je odvozené od jmenného adjektiva *nov*, které sice není od původu u-kmen, ale má u-kmenovou koncovku (*znovu*). Podle adverbii pak dostalo koncovku *-y*. Jinými příponami, než je dnes ustáleno, byla utvořena také adverbia *hnedky*, *teda*, *teprva*, *všudy*. Ustrnutím pádového tvaru vznikla adverbia: *nakrátce*, *pohříchu*, *pořádkem*²¹, *vnově*, *zpátkem*. V jednom dokladu se takto vzniklé adverbium (*vzadu*) vyskytuje bez prepozice (srov. *Index této knížky zadu jest historií* 298/397). Adverbium *potom* mělo v jednom případě připojenou předponu *na-* (*napotom nekrad'* 114/305) a dostalo tím význam 'příště'. Násobné adverbium *mnohokrát* není v textu utvořeno pomocí číslovky *mnoho* a přípony *-krát*, ale z adverbia

²¹ 'Po sobě, po pořádku, jeden po druhém', srov. *Pořádkem běh života svého popsal* 193/342.

mnohdy a přípony *-krát*. Citoslovce *hle* v některých případech stojí ještě, jak bylo zmíněno, odděleně od adverbia, např. *tak hle Pán Bůh nešlechtnost synů pokutuje* 237/362.

Zvláštní skupinu tvoří spřežky, z nichž se mnohé v tomto tvaru v nové češtině nevyskytují, např. *jakživ, jedenkaždý, jednomukaždému, jednostejně*. Spřežka *bohdá* znamenající 'snad' vznikla ze stč. *bóh dá, bůh a dáti* a spřežka *medle* vznikla ze zájmena *mne* a předložky *dle*, tedy *podle mne*. Jako adverbium dostala význam 'tedy, nyní'. Příslopečná spřežka *napolo, napolovic* se v textu dochovala ve své stč. podobě *napoly* (srov. *skoro již napoly mrtvého a zmrzlého člověka* 224/355). Je to od původně u-kmenového tvaru substantiva *pól* 'polovice'. U-kmenové tvary se dochovaly hojně, protože ustrnuly právě v adverbálních výrazech. Nom., ak. a vok. du. substantiva *pól* byl *poly*, tudíž staročeské *na poly* znamenalo *na polovice*, z toho pak novočeské *napolo*. Konjunkce *pakliže* je v textu obměněna na *pakli, pakli by*. Citoslovce *ouvej* má v jednom dokladu nezvyklou podobu *ouvech* (srov. *Ale ach ouvech, ach nastojte* 152/322).

K mnoha slovům se v textu velmi často připojovaly vztažné částice *-ž* a *-l'*. Vztažná částice *-ž* se nejvíce připínala k zájmenům a slovesům v imperativu, srov. *což* (17), *cožkoli* (1), *cožkolivěč* (1), *čehož* (13), *čemuž* (4), *jakážkoli* (1), *jakéžkoli* (1), *jakož* (35), *jehožto* (1), *jejichžto* (1), *jejímužto* (1), *jejímžto* (1), *jemužto* (3), *kdož* (20), *kolikrátžkoli* (1), *kteráž* (15), *kterážto* (4), *kteréhož* (21), *kteréhožto* (3), *kterémuž* (6), *kterémž* (2), *kterémžto* (2), *kteréž* (29), *kteréžto* (13), *kterouž* (20), *kteroužto* (1), *kterýchž* (3), *kterýmižto* (1), *kterýmžto* (2), *kterýž* (58), *kterýžto* (4), *kteríž* (1), *kýž* (3), *něžž* (1), *ničehéhož* (3), *ničemž* (8), *nichž* (2), *nimž* (2), *nimžto* (1), *touž* (2); *bud'tež* (2), *dávejtež* (1), *dejtež* (1), *dejž* (7), *hlediž* (1), *hled'tež* (3), *nebraňtež* (1), *nebývejtež* (1), *nedežž* (1), *nechtějtež* (1), *nepohrdejž* (1), *nezahanbujž* (1), *odměňtež* (1), *ostříhejtež* (1), *pod'tež* (1), *považijž* (1), *považtež* (1), *povězijž* (1), *probud'tež* (1), *příjmějtež* (1), *rozumějtež* (1), *smilůjž* (1), *snesijž* (1), *učiniž* (1), *učiňtež* (1), *učijž* (1), *umějtež* (1), *zapomenijž* (1), *žádejtež* (1). U ostatních slovních druhů měla sice menší početní zastoupení slov, ale na tato slova se vázala téměř vždy. Jedná se o číslovku *kolikrátžkoli* (1), pronominální adverbia *kdež* (14), *nikdež* (4), *tehďáž* (2), *nijakž* (1) a spojovací výrazy *dokudž* (7), *jakož* (15), *protož* (123), *zdaliž* (3).

Vztažná částice *-l'* se nejčastěji připojovala k různým určitým i neurčitým tvarům z verb, srov. *byl'l'* (1), *by'r'* (1), *ctít'l'* (1), *děkujit'* (1), *je't'* (1), *jsout'* (2), *nenávidít'* (1), *nenít'* (1), *neodejdet'* (1), *odplatít'* (1), *požádat'* (1), *přikazujit'* (1), *snědít'* (1), *svítitit'* (1), *učinit'*

(1), *uhasneť* (1), *ukamenujeť* (1), *vezmout* (1), *vít* (1), *vyklivnout* (1), *zahyneť* (1), *zarmoutiť* (1), *zůstanet* (1), dále pak k zájmenům *ant* (2), *ját* (2), *ont* (1), *tent* (1), *toběť* (1), *tomť* (1), *totoť* (1), *tot* (1), adverbii *hnedť* (1), *jižť* (3), *lépeť* (1) a konjunktivem *jestliť* (3), *jestližeť* (1), *žeť* (1). Po jednom dokladu jsem našla částici *ť* u adjektiva *dobrouť* (1) a numerálie *jedent* (1).

9.5. Odlišné slovesné vazby

V starších literárních památkách jsou patrné jiné slovesné vazby, než je tomu dnes. Jako pro mnoho textů, tak i pro Lomnického je typickým znakem genitiv adverbální, kdy je genitiv předmětem. Ve starších textech byl běžně používán, dnes ho ubývá ve prospěch akuzativu. Jako předmět mívá genitiv význam partitivní (*almužny žebral* 189/340; *dal připraviti nějakého špatného vaření* 237/361; *křivdy činiti* 270/377; *lože jsem jim našeho vlastního postoupila* 222/355; *nakloň ucha tvého* 178/336; *poslouchati pánů* 284/382; *žebrati chleba* 180/337). Dnes je jen u sloves s příslušnou sémantikou, tzn. u sloves, které mají jen částečný zásah. Dále se v textu vyskytuje genitiv ve významu odlukovém (význam vzdalování), např. *ujíti ortele hrozného a žalostivého* 261/371; záporovém: *krádeže nepřestal* 110/304; *nedostalo se mu peněz* 110/304; *neurážeť lásky otcovy* 161/327; *rodičů neživí* 169/331, cílovém: *lotrovského skutku se dočinil* 171/332; *mrzáků z nich nadělala* 252/367; *obyčeje změnit* 184/339; *radosti došel* 185/339; *světa opustiti* 185/339; *ukrátil života* 212/350; *veliké a upřímné a synovské lásky dokázal* 175/333-334. Předmět bývá v genitivu i u přídavných jmen: *dbalý cti*, *chtivý peněz*, *matky neposlušný*, *poslušní rodičů*. Jak je z příkladů patrné, dnes některé významy genitivu zastarávají (např. genitiv záporový po slovesech, genitiv vlastnosti po jménech). Používání genitivu nebo akuzativu v textu někdy kolísá a nedá se vysledovat nějaká pravidelnost. Někdy je užit genitiv (*synové jsou povinni rodičů se báti* 154/323), jindy akuzativ (*dítky jsou povinny rodiče své milovati* 151/322). Občas se genitivní vazba vyskytuje i tam, kde běžně není. Místo instr. sg. je např. v *člověk od ďábla posedlý* 101/300; *jsouc tážaná od Urbana vladaře* 204/347.

Místo akuzativu se ve spojení *krádeži zvykati* 111/304 objevila vazba dativní (zvykati si čemu x na co). Stejně tomu je v dokladu *nedej si k statku sáhnouti* 135/324 (sáhnouti si k čemu x na co). Naopak v přímé řeči *Přikazujit ve jméno Pána Ježíše* 112/305 je starý ak. sg. odlišný od dnes užívaného lok., případně instr. sg. (ve jménu, jménem). Akuzativní vazba se vyskytla ve spojení *nouzi trpěl* 181/337. Místo

ustáleného spojení *dávat si pozor* bylo jednou v textu použito méně obvyklé *mít pozor* (*na ně pozor mějte* 114/305).

U některých slovesných vazeb v textu není předložka, prostý ak. (*upadl znak s stolice* 128/312), prostý instr. sg. (*zlý duch nim lomcoval* 203/346). Jinde autor užil jinou předložku, ale ke změně pádu *nedošlo*: *při stole nádobí převracel* 74/286; *vydav se v jízdu* 173/333; *o vysvobození otce svého pracoval* 175/333; *pobýv nemnoho dní na jedné hospodě* 179/336; *rodičů při pokoji nenechal* 211/350. V několika dokladech verbu chybí zvrtné zájmeno *si, se*, např. *Proč nezjevil a neoznámil?* 197/344; *sloužiti zvykají* 104/301; *sluší poslouchati Boha* 177/355; *zlomil hlavu* 128/312 apod. V několika dokladech se v textu vyskytla staročeská prepozice *po*, která měla ve spojení se substantivem v akuzativu význam *pro* (*jíti po vodu* 33/268; *po vodu chodil* 38/270; *po biskupa poslal* 132/313).

9.6. Slova příznaková - Expresiva

Lomnického slovník obsahuje mnoho expresiv, jadrných vyjádření a nechybějí ani vulgarismy. Mezi expresivní substantiva jsem zařadila výrazy: *darmotlach*, *frej*²², *kejklíř*, *klinkát*, *škaryant*, *šprymíř*, *trinkát*, *zachule* a spojení *domek nevěstčí*, *krčemné štveření*, *tlachy machy*. Mezi expresivní verba jsem zařadila výrazy: *bohďakati*, *dušovati*, *hromovati*, *chramostit se*, *chřeštit*, *frejovati*²³, *lamentovati*, *nalichviti*, *panketovati/pankyterovati*²⁴, *pavovati*, *pošpikovati*, *sypěti*, *šklebiti se*, *tlampati*, *trejrati*²⁵, *vyfikati*, *věrovati*.

Slova hovorová Lomnický téměř neužívá, v textu jsem našla jen *nakoukati* a *fiflovati*.²⁶ Lidové *fintit se* 'parádit, strojit k oklamání' vzniklo podle *Stručného etymologického slovníku* ze slova *finta*, což je lidově 'úskok' (původně v šermu). Za slova negativně zabarvená, hanlivá se pokládaly výrazy *lotr*, (z)*lotrovati*, *mrcha*, *pochlebník*, *pochlebovat*. Maskulinum *bachant* vzniklo odvozením od boha *Baccha* a znamenalo 'prostopášník'. Spojení z *Chámovského pokolení pošlí* 163/328 bylo kdysi potupným označením sedláků (Chám, zlořečený syn Noemův). Odvozeninami od substantiva *pes* se v nářečích označují hanlivě lidé i situace: (*Synům obyčejně šelmo, zrádce, pse ... říkají* 252/368; *holá psota býti* 108/303; *synové nekázání, psotní* 173/332;

²² Nč. *frejír* – milenec, záletník, z toho pak frajer.

²³ Dvořit se, namlouvat si, chodit na zálety, smilnit.

²⁴ Hodovati.

²⁵ Ve smyslu hýřit.

²⁶ Podle *fintit se*.

nehryzli mne peskou zlostí 290/386). Adjektivum *peský* je starší a znamená 'jako pes zlý, nešlechtný', kdežto adjektivum *psotní* je novější a jeho význam je 'bídny, mizerný'. Zhrubělé slovo *psíti se* je stč. i východočeské 'pelešit se'.

Zhrubělá slova Lomnický užívá střídmě, např. špatnou kojnou nazývá *dojkou nestoudnou* 75/287, dále za zhrubělá slova považují ze substantiv např. *hampejs*, *mord*, *ožralec*, *žrádlo*, *žraní*, z verb např. *mordovati*, *ožíratí se*, *zamordovat*, *žráti s sviněmi*. Některé výrazy působí velkou intenzitou, zejména při hodnocení společensky nežádoucích jedinců. Svůdnici, cizoložnici nazývá *kuběnářkou* (lidové zkomolení lat. *concubina*), *kurvou*, *rufkou* (z lat. *ryfus*), *šlundrou* (z něm. *Schlund*), *tistkou* (od *tista* 'fena'). Pokud se jedná o muže je jmenován *kurevníkem*. Nemanželské dítě vulgárně zvané *panchart/pankhart*, vzniklo ze staroněm. *banchart*, vlastně dítě zplozené na tvrdé lavici, nikoli na loži manželském, složenina z *Bank* 'lavice' a *hart* 'tvrdý'. Od něj jsou v textu tvořena hodnotící adjektiva *zpanchartilý*, *zpankhartilý*. Obdobné domácí stč. označení *kopřivčic* se v textu neobjevuje. Společensky nežádoucí jedinec mohl být také označován slovem *šelma*, které je z něm. *schelme* 'mor, epidemie' nebo 'mrtvola padlého, zdechlina'. V němčině se stalo nadávkou (*Schelm*) stejným postupem jako v češtině *mrcha*. Čeština převzala význam epidemie (stč.) i význam přenesený. Přibližně v 19. století se změnil v název žertovný (*šibal*, *čtverák*).²⁷

Mezi příznaková slova kladně zabarvená jsem zařadila deminutiva jako např. *citaříčka*, *červíček*, *dcerka*, *děťátko*, *dívčička*, *dušička*, *hodinka*, *holubička*, *chaloupka*, *jedinka* *dcera*, *jedinký syn*, *jehlička*, *kratičce*, *kratičká knížka*, *latinka*, *lotřík*, *lůžko*, *maličký*, *mantlíček*, *městečko*, *militké dítě*, *miloučká věta*, *mízek*, *nemluvnátko*, *nováček*, *nožička*, *panenka*, *peříčko*, *písnička*, *prostické*, *přeslička*, *ptáček*, *sameček*, *samička*, *slaviček*, *slunéčko*, *starček*, *stateček*, *suknička*, *synáček*, *tatík*, *tintěrky*,²⁸ *včelička*, *větvička*, *vorličátko*, *žáček*, *žilka*. Jako eufemismy označují *nedochučátko*,²⁹ *třeštík*.

V kapitole *O odplatě dobrých a pokutě zlých synů* ... Lomnický probírá sváry mezi rodiči a dětmi a zároveň zde vyjmenovává, jak rodiče děti proklínají a jim nadávají: *Aby tě ten zabil, aby tě čert vzal, aby tě kat voběsil, aby zkameněl, aby se propadl, aby zcepeněl a sumou aby se ti nic dobrého nestalo. Synům obyčejně šelmo, zrádce, pse, šibale, lotře, krkavčí potravo říkají a dcerám kurvo, šlundro, tisto přezdívali* 252/368. V kapitole *O brzké smrti dítek* ... jako jeden z důvodů dětského

²⁷ Více Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 604.

²⁸ *Hračky*: ... *praví, že se jim nehodí, že jsou tintěrky* dětinské 288/385.

²⁹ Nedonošenec, nedonošený plod, předčasně narozené nebo potracené dítě.

úmrtí uvádí potraty ... a dosti často, dítky, hynou skrze ty **proklaté staré čarodějné baby**, které nedochučátka z mladíc vyhánějí aneb neplodné je činí, a skrze ty **šlundry, děvečky, šenkýřky, kuchařky** a jiné **kuběnářky**, jenž pro lidský stud děti v sobě moří, mordují a umrtvují, čehož žádné hovado ani nejlitější šelma jedovatá neučiní 76/287. V jiné kapitole kárá lidi za to, že nedávají chudým almužnu: *Naproti tomu ti dělají, kteří raději **chrtům, psům, kejklířům, pochlebníkům** a ledajakýms **darmotlachům** nežli chudým potřebným lidem z svého statku udělují a chléb dávají* 269/375.

Některá expresivita je však patrná pouze z kontextu a tou Lomnický nešetří. Většinou ji používá v přímé řeči jako: *někteří dějí: Dlouho-liž ten ničemný shrbený starý chodec živ bude? Brzy-li ta naše mrzutá a stará baba zcepení a nám něco odkáže?* 152/322; o dítěti: *mlč potvoro, ať tě nevyšlehám* 63/281. Nebo ve vlastním komentáři, např. *slovy lahodnými přichlácholil ho k sobě* 132/313; *A nevyrovnali se v zlosti šerednému čertu* 56/278; *K takové nešlechetné odpovědi tak starec ustrnul, jako by ta slova ne od člověka, ale od samotného ďábla z pekel slyšel* 57/278; *že jim jako mrcha smrdí pobožná knížka* 288/385; *tak aby mi neškodili někteří svou nevďěčností, nehryzli mne peskou zlostí* 290/386; *nespravedlivě statku svého nabyli, jej nalichvili, na chudých nadřeli* 147/320. Svár dětí s rodiči popisuje ... *kázaná a nepilých Anka: matka jí slovo, ona jí deset; matka jí vr, a dcera mňau, poté anť se rvou, kuchyňskou lopatku měří a drhnou* 167/330. O mladých chlapcích říká, že *mládec pak jako vejř bývá* 162/128, čeládku nazývá *chasa dvořská, čeled' domácí lotrovská* 192/342, syny, kteří chtějí jen otcův majetek jmenuje *rozmazánkové naši někteří hned rychle dědictví a panování jsou žádostiví* 53/277. Děti mají své staré rodiče za *pouhé blázny a šašky* 236/361. V textu je i zachycen posměšný posunek *on jí ukazoval fíky a rozdíral na ni prsty* 254/368. Podle Machkova *Etymologického slovníku* je z lat. *figus* a znamenalo i v latině potupný posunek. Tento význam byl do češtiny přejat, *ukazovati fíky* značilo 'strkat palec mezi ukazováček a prostředníček' někomu pro posměch.³⁰

9.7. Obrazné prostředky

Lomnický se snažil vždy látku přiblížit prostému současnému čtenáři a nějak ji oživit, zpestřit, a tak v pasážích autorských komentářů využívá přísloví, rčení, lidová úsloví a hovorové obraty. Vyprávění ozvláštňuje kumulací synonymních výrazů, expresivními výrazy, dialogem, střídáním přímé a nepřímé řeči. S oblibou užívá latinské

³⁰ Více Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 142-143.

citáty, které jsou vždy provázeny českým překladem, často veršovaným. Využívá metaforu i metonymii.

9.7.1. Přirovnání

Přirovnání je typický obrazný prostředek, jednoduchý a velmi názorný. Lomnický je používá k oživení textu. Z typických přirovnání, která dodnes užíváme, se v textu objevila *třást se jako osikový list (se jim všechny oudy jako voskový list třásly 250/367)*, *přilívat olej do ohně, suchou metlu mazat, aby lépe hořela (A matka, která své dcery příliš krášlí k muzice, rovně tak dělá, jako by olejem na oheň přilívala aneb suché metly pomazovala, aby spíše hořela 121/308)*. Dětskou duši přirovnává *k měkkému vosku, v kteréžto se způsob pečeti velmi patrně vtiskuje. Item k mladistvému proutku, kterýž se na kteroukoli chceš stranu snadně vohýbá a skloňuje 106/302*. Velmi výstižné a názorné je přirovnání matky k zuřivé lvici, která běží k svému synovi ... *jako též nějaká zuřivá lvice, když se z tenat dobude a k svým lvičatům dere, vztekla tam běžela a rychle chvátala 196/343*. Láska spojující rodiče a děti *mnohém silněji a podstatněji nežli článkové železného řetězu 94/296* nemůže být mezi lidmi, kteří *jsou od sebe krví vzdálení a přirozením rozdělení*. Když se autorovi zdá zbytečné uvádět další příklady o uctivosti a poslušnosti synů k rodičům, přirovnává to k situaci *jako na břehu mořském písek čisti 40/271*. Vzhled kněze, který si neodříkal dobrého jídla ani pěkných šatů, Lomnický popsal *jako by teď holoubě nadil anebo jako by ti střeva za kabát vylezla 272/377*. A když má být někdo oběšen, tak *jako drozd závisne 111/304*.

Poslední kapitola *O daru, jimž chci všechny darovati* má charakter bajky, neboť je postavena na srovnání lidských vlastností se zvířecími. Ty klade paralelně vedle sebe, tak jak to bývalo už ve stč. (viz *Nová rada* Smila Flašky z Pardubic). Lomnický v ní popisuje, co by určité skupině lidí dal na stůl za zvíře, které jeho vlastnosti by tito lidé měli mít. Myslím si, že tady Lomnický využil své pedagogické zkušenosti a velmi názorně ukázal, že každý, ať člověk nebo zvíře, má na světě své místo. *Vysokým panům, knížatům, králům, prelatům, zemanům, senátorům etc. a všem vyvýšeným lidem dám na jejich stůl ptáka vorla, kterýž má tři vlastnosti, a oni je tolikéž míti mají 266/374*. Těmi třemi vlastnostmi myslel nezapomínat nato, že jsou *smrteční a z země stvoření*, tedy se nepovyšovat nad ostatní, že mají dávat almužnu, protože *druhá vlastnost vorla jest, že jakoukoli sobě uhoní kořist, s jinými ptáky o ni se podělí a sám ji nikdá nejl 268/375*. Za třetí mají ochraňovat své potomky od bludů, mají kacíře ze svých panství vyhánět.

Kněžům, žákům a všem řeholníkům by dal na stůl *ptáčka slavička*, který krásně v noci zpívá. Tak i oni mají se k Bohu v noci po jednu hodinu modlit, v prostém oděvu chodit a k tomu se snažiti, aby raději Pánu Bohu na duši a v obcování svatém nežli lidem na těle a v rouše drahém, nádherném líbiti se mohli 273/377. Starým a sešlým lidem by dal na stůl *labut'*, protože by jako ona měli být čistí a neposkvrnění, pokorní a jejich řeč by měla mít vážnost. Mládencům dám na stůl *včeličku* aneb na ní příklad, kterak ona v díle svém jest velmi užitečná, a když čas má, ustavičně pracuje, lítá po růžích, po lilium ... a poslušně krále svého aneb matky včeličky všudy následuje 278/379. Manželům pokládá na stůl *holubičku*, pannám a vdovám *hrdličku*. Naposledy jmenuje služebníky, čeládku, které srovnává s *jeřáby*, protože *Jeřábi mají svého krále, kteréhož všickni poslouchají* 283/382.

9.7.2. Metafora a metonymie

Metaforický je hned titul knihy *Dětinský řápek*, kterým Lomnický naznačoval podobnost mezi dětinským řápkem-dětskou láhví a dětinským řápkem-knihou. Stejně jako z láhve, tak i z knihy mohou se *napiti, příklad a naučení sobě vzíti* I/231. V přirovnání je někdy užito metaforických pojmenování, autor pak metaforu dále rozvádí, ale nakonec ještě přidává dodatečně pojmenování vlastností lidských, máje stále na mysli srozumitelnost a názornost textu: *Otec zajisté a matka jsou jako kořenové syna, syn pak jest jako ratolest aneb květ a ovotce jejich, kteréž často bývá trpké, nechutné, červivé, nedozralé: totiž že synové rodičů mnohých bývají jim nezdařilí, odporní, neposlušní a věku svého nedošlí* 28/265. Metaforický původ má např. obrat vysvětlující nemanželský původ, označený nejprve pejorativním adjektivem *zparchantilý*: *že jste zparchantilí a že je vaše nebožka matka milá, cizí násadou otcí vašemu rybník nasadila* 96/297.

Metonymie se v textu nachází častěji. Pokud jsou děti rozpustilé, nezbedné a napomínání nestačí, *tedy s vohybkou metličkou neškodí jim k zachuli a k Zadní Indii přihlídnouti a dobře ji pošpikovati* 142/317. V kapitole, jak se mají děti starat o své staré rodiče, připomíná, že *Tobiáš starý a manželka jeho nazývají syna svého Tobiáše mladého hůl starosti své* 159/326. Tedy má jim ve stáří být oporou. Naopak, když se syn o své rodiče nestará, špatně je opatruje, dává jim špatnou stravu, ale sám nouzí netrpí, tak není *svému zadku macechou, ale vlastní matkou* 237/361.

Personifikace je v textu zastoupena jen málo. Když zemřel pobožný muž Alexius píše, že se v některých historiích nachází, že *při tom pohřbu sami zvonové se*

zvonili 200/345. V příběhu o dvou bratrech, kteří se na břehu jezera hádali o úlovek, se ono jezero stalo polem. Dříve však *mnohé lidí na sobě na lodi nosilo* 55/278. V překladu latinské sentence užil personifikaci *poražená všudy leží dobrota* 152/322.

9.7.3. Frazémy

Dalším stylovým prostředkem Lomnického je bohaté využívání přísloví, rčení, ustálených obrátů. Jejich pomocí Lomnický přibližuje mravoučné téma čtenáři nižších vrstev. Pokud nějaký frazém vhodný k tématu zná, užije ho. Např. když se zamýšlí nad otázkou, proč mají více rádi rodiče své děti a ne děti rodiče, dochází k závěru *že láska rodičův k synům jest starší než naproti tomu, a protož jest i silnější i lepší* 28/265. A zde zná přísloví, tak jej použije, čímž domněnku potvrdí: *Rovně jako volej: čím jest starší, tím jest lepší* 28/265.

Ve dvou případech se mu k danému tématu naskytlo hned několik přísloví. V kapitole *O zlých dítkách*, totiž čím se to děje a odkud to pochází, že někteří rodičové *zlé a bezbožné dítky mívají a že se jim zprosta hned nic nedaří a k žádnému potěšení nebývají* 46/247 jich Lomnický vypisuje nejvíce a vlastně jimi hned odpovídá na řečnickou otázku, kterou si položil v názvu kapitoly: *Nemůž dobrý strom zlého ovotce nésti, ani strom zlý ovotce dobrého*, neboli *Dobry otec nemůže zlého syna míti a zlý otec syna dobrého*. Následně uvede latinskou podobu: *Qualis pater, talis filius*, kterou doslovně překládá: *Jaký otec, takový syn* 47/274. Tato přísloví v textu dále rozvádí svými myšlenkami a pravděpodobně vždy, když si na nějaké vzpomene, zakomponuje je do textu. Po několika větách se totiž objevuje: *Však jest staré české přísloví: Z srsti zlé, oblezlé nikdá dobrý kožich nebude a ze psa zajíc, by ho jak chtěl dobře kořenil*. Za něj opět přidává latinské: *Mali corvi malum ovum. To jest: Z záprka kuřete mít nemůžete, ani čížka z krkavčího vejce*. Jináč: *Qualis caro, talis cutellus. Tvrdé maso, neostrý nůž, jedno s druhým srovnat se můž* 47/274-275. Nato se dobere k výsledku, jestli lidé chtějí mít dobré a pobožné děti, musí být oni sami dobří a pobožní, neboť *toto přísloví pravdivé bývá: Jaký jest pán, takové i poddané mívá. Ještě jináč Čechové říkají: Jaký farář, taková vosadka, jaký hospodář, taková čeládka. A podlé toho, jakž vejš povědíno, jaký otec, takový syn, lepší horší nebude jmín* 48/275. Takováto velká kumulace několika přísloví za sebou se vyskytuje ještě na jednom místě knihy. Zde se obírá podobností matky a dcery, neboť stejně jako se syn podobá otci *také dcera od matky daleko nebude* a dokládá to příslovími: *Kráva chorá, sláma dlouhá. Matka kurva, dcera druhá. Ano bláznivá matka, bláznivá i dcera. Jak máte, tak i dcera*.

Totíž jedna za osmnáct a druhá bez dvou za dvacet, obě šerý, sobě rovný 125/310. Avšak tolik přísloví vedle sebe je v textu výjimkou. Většinou svá tvrzení dokresluje jedním, někdy dvěma příklady přísloví.

Jak bylo výše patrné, některá přísloví uvádí nejprve v jejich latinské podobě a teprve po ní následuje podoba česká, která může mít i několik variant. Např. *Urit mature, quod vult urtica manere. Kopřiva hned z mláďa pálí, růže se pak sama chválí*, nebo *Den také jasný poznán bývá po svitání* 36/269. Těmito příslovími dokládá své tvrzení, že již v dětství se pozná, jaký kdo bude člověk.

K tématu, jak bude o člověka k stáru postaráno, se vztahují přísloví: *Jaké jsi právo vydal nám, takové snášet musíš sám* 64/282. *Spíše jeden otec uživí deset synů, by měl statku nemnoho, nežli deset synů, by byli dosti možní, otce svého jednoho* 86/292. O výchově dětí píše: *Kdož lituje metly, nenávidí syna svého* 145/319. *Požehnání otcovo utvrzuje domy synovské, ale zlořečení matky zgruntu je boří* 244/364. *Koně jakž ponejprv naučíš choditi, vola v jochu táhnouti, tak budou [synové] to i v starosti uměti* 118/307. Pokud dítě zlobí, mají mu vyfíkati a z rohu vybrati 142/317. Když si děti myslí, že znají více než jejich rodiče, neopomene poznamenat *moudřejší kuře slepice* 228/357. O vztahu dětí a rodičů též vypovídá přísloví: *Který syn trápí otce a zahání matku, ohavný bude a nešťastný* 213-214/351. *Kdo laje otci svému a mateři, uhasnet' svíce jeho vprostřed temností* 214/351.

Kromě přísloví obsahuje text také mnoho rčení a slovních obrátů, úsloví. Některá z nich se zachovala dodnes, někdy však v pozměněné podobě, jako např. rčení *na jedno kopyto šiji* (*jíný skoro všecken naskrz k tomu podobný příklad dám, ač nerád na jedno kopyto šiji* 239/362) je dnes známé jako 'je to na jedno kopyto, je to na jedno brdo'. Také rčení *neválet se za kamny* 38/270 se užívá stále. Dnes v poněkud obměněné podobě užívané rčení *být někomu za divadlo* Lomnický užil ve vyprávění o nemocných dětech v souvislosti s tím, že kamkoliv děti nemocné dnou přišly, *oudy se jim jako voskový list trásly*, a proto *všudy za divadlo lidem byly* 250/367. Dnes téměř neznámé rčení *dostat se do lůna Abrahama* 'zemřít' bylo v Lomnického době zřejmě dosti užívané: *jeden se octl v pekle a druhý se dostal do lůna Abrahama* 138/316. Žádný další komentář nenásleduje. O tom, kdo se dostal do pekla, Lomnický píše, že se *k Jidášovi, všech lakomců otci, na peprný a horký šišky dostal* 71/285. V závěru knihy si Lomnický stěžuje na to, že za jeho knihy se mu nedostalo žádné vděčnosti (*tak jest již veliká nevděčnost k věcem pobožným lidská, ani téměř kocourovi nohavic bych*

nezjednal 235/360/361), ale spíše hanění a posmívání (*neb tak svému dobrodinci platí svět takovou mincí* 292/388).

Dochovaly se i slovní obraty jako *holá psota býti* 108/303; *tlachy machy* 186/339; *být hněvem podpálený* (*jsouc hněvem ne jednou podpálená* 250/367); *žádat, prosit za něco* (za to jich pokorně prosili a žádali, aby vám to všechno ... odpustili 264/373). Zaniklo ale ustálené spojení *dávati folk, míti folk* (*Ano ze zlých činů jsi mne netrestal, ale folk dával* 262/372; *Ty jsi mi folku nedával* 263/372) a *míti obyčej* (*chlubiti se obyčej mají* 274/377-378; *čápa jmenovati obyčej měli avis pia, dobrotivý pták* 91/295). Slovní spojení *dělati násilí* znamená podle Zaorálkovy publikace *Lidová rčení* 'zabít někoho, zavraždit' (*činil násilí jedné ženě, a ona proto křičela* 131/313).

Samozřejmě neopomene dodat, že přirovnání, rčení aj. frazémy, o kterých se zmiňuje, jsou věc jistá, zkušená a pravdivá 85/292; *Hle, přichází často na toto propovědění* 64/281; *říkajíce, že mladí víc umějí nežli starší, až to již v přísloví přišlo* 228/357.

9.7.4. Latinské citáty

Protože se Lomnického kniha řadí do mravněvýchovné prózy, je neodmyslitelnou součástí textu stručný, výrazně formulovaný, většinou známý výrok, obsahující zpravidla nějakou životní pravdu, základní poučení. Sentencí je v textu od různých autorů velmi mnoho. Některé jsou psány podobně jako přísloví nejprve v latině a poté následuje Lomnického často volný překlad. Výroky, u kterých se nejméně vyskytuje latinská podoba, jsou z Bible. Podle autora, jenž vyřkl výrok, rozdělují sentence do několika skupin: sentence ze Starého zákona, sentence, které pocházejí z Nového zákona, sentence z epištol, sentence od církevních otců, filozofů a pisovatelů.

Jako příklad sentencí ze Starého zákona uvádím např. *Otěž se otce tvého a naučí tebe, starších tvých a povědí tobě* (Mojžiš 20/260); *V starých lidech jest moudrost a ve mnohém času opatrnost* (Job 20/260). Mnoho sentencí, kterým sem řadím, je uvozeno slovy *Pán Bůh řka, jakž Pán Bůh ráčil přikázati: Touž zajisté měrou, kterouž měřiti budete, bude vám odměřeno* 60/280; *Rost'te a množte se* 280/380; *Nejtvrdší soud bude s těmi, ježto nad jinými vládnou* 268/375. A samozřejmě cituje přikázání, např. *Cti otce tvého i matku svou* 151/322; *Milovati budeš bližního tvého jako sebe samého* 151/322; *Nepožádáš ničehéhož bližního svého, což jeho jest* 114/306.

Lomnický často cituje z Nového zákona, zejména Krista, např. *Blahoslavení duchem, neb jejich jest království nebeské* 139/316; *Blahoslavení milosrdní jsou, oni milosrdenství dojdou* 108/303; *Nevíte, zač prosíte* 137/316; Pojd'te, požehnání, přijměte království vám připravené od ustanovení světa 261/371-372. Dále Šalamounova slova, např. *Neodjímej od dítěte tvého kázně, nebo budeš-li je mrskati metlou, neumře* 142/317; nebo proroka Davida: *Předšel jsi ho v požehnáních sladkosti, postavil jsi na hlavě jeho korunu z kamene drahého* 244/364.

Mnoho citací pochází z epištol, např. *Pane, co mi kážeš činiti* (sv. Pavel 166/329); *Rodičům dokažte lásky milosti, jenž jest smíšená spolu s bázlivostí* (sv. Jeroným 156/324); *Dal jim moc syny býti. Oni hle vinšují jim i sobě, statku, zboží, neb jsou synové lidští, a ne boží a o nebe snad zhola nic nestojí. Ale běda těm, kteří jsou zemskými věcmi oddělení a nebeských zbaveni* (sv. Jan 138/316). Někdy však neuvádí jméno apoštola a jen obecně napíše *apoštol poroučí, řka: Boha se bojte, krále v poctivosti mějte* 17/259; *Služebníci buďte poslušní pánův vašich tělesných se vši bázní a strachem v upřímnosti srdce vašeho jakožto Kristu* 17/258-259; *Hodni jsou smrti netoliko, kdož činí, ale i kteří činícím povolují* 280/380.

Z církevních otců Lomnický nejčastěji jmenuje sv. Augustýna, kterého také nazývá svatým doktorem: *Kdo jsa spravedliv, chová se poctivě a zlořečí se mu nespravedlivě, zlořečení na něho nepřichází, alebrž tudy odplaty dochází* 253/368; *Ten, kdo své ctné pověsti zanedbává, sám nad sebou ukrutnost vykonává* 234/360. Dále cituje sv. Řehoře, např. *Tolik smrtí ten hoden nést, kolik zlých příkladů dal jest a zůstavil potomkům svým, ke zlému dav příčinu jim* 125/301; Inocenta III, např. *Hrníček nový jaké páry, tím vždy zapáchá i starý* 106/302.

Nejvíce Lomnický cituje řecké filozofy a myslitele, jako Aristotela a jeho *tabula rasa*: *Ano, že duše dítěte jest jako nějaká holá neb prázdná tabule, na kteréž ještě nic psáno neb malováno není, avšak jest k tomu oběmu způsobná* 106/302; nebo *Mládence od opilství střež, neb jest jim škodné tomu věř* 124/310. Dále cituje Sokrata: *Synu ctnému nemůž nic těžko býti, vše učiní rád, co chce otec míti* 156/325; Platóna: *sobě smrti žádati a vinšovati mají ti, kteří se s moudrostí obírají* 209/349. Ze známých římských básníků a řečníků např. Ovidia: *syn otci žádá krátkého života, poražená všudy leží dobrota* 152/322; Cicera: *Slavných lidí synové neváží, řídko se daří, bývají blázni* 231/358; Vergilia: *těžká práce pověst dobrou získati, musí jistě ctným skutkem ji dostati* 233/359.

9.8. Další lexikální prostředky sloužící k obohacování textu

Pro Lomnického text je příznačné velmi časté užívání synonymních výrazů. U substantiv se velmi často vedle sebe vyskytuje přejaté slovo a jeho domácí ekvivalent, např. *grunt a základ všech dobrých věcí* 79/289; *za starodávna čápa jmenovati obyčej měli avis pia, dobrotivý pták* 91/295; *poněvadž mi ad propositum k potvrzení mé řeči* 180/339; *ty jsi mi žádné vůle a folku nedával* 263/372; *o daru a prezentu* 266/374; *synů patricidas, vrahů otcovských, matricidas, vrahů matek* 215/352; *appendix aneb důstavek k dítkám* 292/388. Nebo to byla synonyma tvořená přejímkami, jejich adaptacemi a domácími výrazy, např. synonyma pijáků *dobří bibuli, trinkáti, klinkáti, ožralci, hráči ...* 124/310; *byl mnoho let nad spravedlností hejtmanem aneb rychtářem* 238/362; *a to Pán Bůh dopustil k přístrachu a výstraze* 249/366; *mají svého strážného a ponocného* 284/382.

Hodně synonym je též mezi slovesy, např. *opravdově jmenován a nazýván býti* má 13/257; *zmodlujte a přitrefte to dřevo* 39/270; *mrzce sobě lají a zlořečí* 55/278; *syn mu uhryzl a ukousl nos* 110/304; *tu je hluší, tu je straší, tepou, bijí, mrskají, šlohají ...* 117/307; *někoho skrze ní oškrabati, ošáliti a podvesti mohla* 122/309; *divná proměna se stala a byla* 138/316; *od následování Krista Pána jsem otálel a obmeškával* 149/321, *vztekle tam běžela a rychle chvátala* 196/343, *z hrobu vůně posla a voněla* 200/345; *jako nějaké hovado řval, řičel a křičel* 203/346; *běžel a utíkal k lesu* 248/366; *pokorně jich prosili a žádali* 264/373; *je z hnízda dolu mece a shází* 269/375; *mají je k tomu míti, přibezděčiti a přinutkati* 270/376 apod.

Méně se v textu vyskytují synonymní adjektiva, např. *jako by jejich vlastní a přirození děti nebyly* 94/297; *prvé písně o tom vůbec vydané a publikované to svědčí* 218/353; *dal upecti tučného a tlustého kapouna* 237/361. Někdy jde jen o výrazy významově blízké: *synové nekázání, psotní, nevděční ...* 173/322. Také synonymní adverbia jsou omezena: *jestli je kdo šťastnější než já, tomu toho věrně, srdečně, upřímně přeji* 146/319.

Lomnický své vyprávění oživuje také dialogem a střídáním přímé a nepřímé řeči, např. *Když pak běžel posel k Davidovi, jenž tehdáž seděl mezi dvěma branami, i pověděl mu hlásný: Vidím kohos, an běží sem. I řekl David: Ó by dobrou novinu nám přinesl. A přiběhv posel před krále, vetce: Králi, zdráv buď. Požehnaný Pán Bůh, kterýž sevřel lidi ty, jenž povstali proti králi, pánu mému. I hned se ptal král: Živ-li jest můj syn Absolon? I odpověděl, že jest zabit ...* 88/294. Využívá napětí: *Protož slyšte, co se stalo: Ti dva mládenci* 248/249. Méně již používá, narozdíl od Kupidovy

střely, naturalistických scén, např. *Oko, kteréž se posmívá otci a kteréž pohrdá plodem matky své, vyklivnout' je havrani vodní a snědít' je vorličata mladá. Nebo takoví ptáci mají obyčej viselcům nejprve voči vyklivati a potom jejich maso žráti, jako se to někdy přihodilo onomu nebohému faraonovému pekaři ...* 245-246/365.

Aby navázal kontakt s čtenářem, využívá kontaktních prostředků, např. *Nu, tuto jsem vám již o tom svrchovaném a nebeském otci* 15/257; *I tedy slyšeti budete* 15/257; *Ale tuto by se mohl někdo na to ptáti* 140/317; *Protož slyšte, co se stalo* 248/249. Často přímo čtenáře oslovuje: *milé děti* XXI/246, *inu, milí rodičové* 139/316. Vlastně po celou dobu v knize se čtenářem rozpráví, upozorňuje na zlo a vybízí ho k dobrému (*hled'te synům dobrý příklad dávat* 126/311), také mu radí (*kterékoli věci chcete, aby vám činili lidé, i vy též činite jim* 24/262) a znovu nabádá (*knížku vděčně rádi čtete, rodiče své milé ctěte, na dobré se vesti dejte a s tím se již dobře mějte* XXV/249). Často v souvislosti s tím užívá nadměrné množství deiktických zájmen (*A to na sobě jedenkaždý sám může poznati a tomu místo dáti, jako i já ten jsem sám ...* 145/319; *On potom po pořádku týmž způsobem na jiné touž a takovou žádost vzkázal* 149/321).

9.9. Dílčí závěr

Slovník Šimona Lomnického je velmi rozmanitý. V knize se nachází celá škála vrstev národního jazyka. Vedle stylisticky neutrálních slov se v textu vyskytují slova příznaková. Deminutiva Lomnický tvořil od substantiv (např. *červíček, dělátko, jehlička*), adjektiv (např. *kratičká knížka, miloučká věta*), adverbii (např. *kratičce*) a dvě zdvojnásobila vytvořil i od slov přejatých (*citařička, mantlíček*). Z negativně zabarvených slov využil zejména expresivní substantiva a verba (např. *darmotlach, kuběnářka, chramostit se, hromovati*), ale i adjektiva (*ztřeštěný bachant, nestydatá rufka*). Dále jeho slovník obsahoval slova hanlivá (např. *lotr, mrcha, pes*, spojení *Chámovské pokolení*) zhrubělá (např. *mord, ožralec, žrádlo*) i vulgární (např. *kurva, kurevník, parchant, šlundra*). Samozřejmě nechybí ani expresivita patrná pouze z kontextu. Nejméně se v textu vyskytují slova hovorová (*nakoukati, fířlovat*). Text je bohatý na slova přejatá, především z němčiny (např. *marštale, šeňk; hadrovat se, vinšovat*) a z latiny (např. *apoštol, habit, statut; lamentovat, publikovat*).

Jako text z počátku 17. století, obsahuje *Děťinský rápek* také mnoho slov dobových i staročeských (např. *celování, kročej, papršlek; hadrovat se, zabřísti*). Mnohá z nich se již dnes v běžné mluvě nepoužívají jako *mrzskost, peň; zdraštěné vlasy; pavovati*, jiná pozbyla svůj původní význam a dostala nový (např. *suk, vejstupek*;

oškrabati, přestáti). Také došlo ke změně ve využití některých slovesných vazeb. Pro Lomnického je typické používání adverbálního genitivu, kterého dnes ubývá ve prospěch akuzativu. Jako předmět mívá genitiv význam partitivní (např. *almužny žebрал, křivdy činiti*), odlukový (např. *ujíti ortele*), záporový (např. *rodičů neposlouchají, folku nedávejte*), cílový (např. *skutku dočínil, radosti došel*). Používání genitivu záporového po slovesech a genitivu vlastnosti po jménech je dnes zastaralé.

Lomnický se snažil vždy látku přiblížit prostému současnému čtenáři a nějak ji oživit, a tak v pasážích autorských komentářů i v přímé řeči postav využívá známých i méně známých frazémů, jako přísloví (*Z srsti zlé, oblezlé nikdá dobrý kožich nebude a ze psa zajíc, by ho jak chtěl dobře kořenil*), rčení (*na jedno kopyto šiji, být někomu za divadlo*), lidová úsloví a hovorové obraty (*holá psota býti, tlachy machy*). Vyprávění ozvláštňuje kumulací synonymních obrátů (např. *dobří bibuli, trinkáti, klinkáti, ožralci*), často bývá vedle sebe postaveno přejaté slovo a jeho domácí ekvivalent (např. *o daru a prezentu, grunt a základ věcí*). Z obrazných prostředků nejvíce využívá přirovnání (ze známých např. *třást se jako osikový list, ohebný jako proutek*), dále metaforu a metonymii, ale téměř vůbec ne personifikaci. S oblibou autor užívá latinské citáty, které jsou vždy provázeny českým překladem, často veršovaným. V textu se objevují sentence ze Starého i Nového zákona, z epistol, cituje církevní otce, nejruznější filozofy a spisovatele, zejména antické.

Vyprávění prokládá dialogem (např. *A když dosti dlouho toho sukna v domě hledali a najíti nemohli, dí pacholátko: Já vím, kde je to sukno. Dí mu otec: Lotříku, i pročez jsi je schoval? Odpověděl syn: Proto, tatiku, když budeš starý, abych tě čím přiodíti měl, jako ty otce tvého* 61-62/280-281), střídáním přímé a nepřímé řeči (*I řekl jim: Dědicové a synové nejmilejší moji, otevřete po mé smrti truhlici a najdete tam kšaft, vlastní mou rukou sepsaný, z kteréhožto porozuměti moci budete, jak mnoho jednomukaždému z vás jsem odkázal. Pro tu naději všickni ho k sobě jeden přes druhého zvali, ctili a jej opatrovali. Neb pravil, že nechce nic umenšiti z těch věcí do smrti, které v truhlici má, tak aby zouplna, co k tomu náleží, dostati se mohlo* 99/298).

Aby navázal kontakt s čtenářem, využívá kontaktních prostředků, např. navazovací částice *i, inu, nu* citovou částici *tedy*, citoslovce *hled'te*. Často přímo čtenáře oslovuje: *milé děti, milí rodičové*. Vlastně po celou dobu knihy se čtenářem rozpráví, upozorňuje ho, radí i nabádá. V souvislosti s tím někdy užívá nadměrné množství deiktických zájmen.

ZÁVĚR

Šimon Lomnický z Budče bezesporu patří k nejvýraznějším postavám předbělohorského literárního života. Jen stěží se najde v domácí literatuře dostatečně odpovídající srovnání s jeho tvůrčí aktivitou. Ta se projevovala nejen počtem vydávaných prací, ale i druhovým rozpětím, pěstoval epiku, lyriku i drama. V jeho díle je velmi dobře patrné propojení exempla s mravněvýchovným kontextem.

19. století nemělo ovšem smysl pro specifičnost mravněvýchovné literatury a pro její společenské zhodnocení. Jeho tvorba se striktně posuzovala perspektivou mimoliterárních skutečností. Předně zde hrála svou roli autorova dvojí náboženská konverze. Podkladem pro „bezpáteřnictví“ Lomnického se stala anonymní skladba *Exekucí aneb vykonání vejповědi a ortele hrozného nad rebely* (1621), kterou mu bez důkazů připsal historik Pavel Skála ze Zhoře. Dogmatickým důkazem Lomnického povrchnosti, ziskuchtivosti a marnivosti se staly naopak jeho předmluvy a dedikace. Srovnání s dobovou literární produkcí však ukázalo, že všechny předmluvy, vyjma těch, které byly psány v psychické a hmotné krizi těsně před smrtí, se v ničem nelišily od běžných zvyklostí předbělohorské doby. To, co bylo považováno za nedostatky autorova charakteru, se ve srovnání jeví jako běžně užívané topoi. Přelom v hodnocení Lomnického-člověka i Lomnického-spisovatele přinesla až disertační práce Emila Pražáka, která však zůstala jako celek nepublikována. Autor podrobil kritice všechny dostupné archivní i knižní prameny a očistil Lomnického od mylných nánosů.

Díky editorům, kteří zachovali téměř stejnou hláskovou podobu¹ *Děťinského rápku* (1609), je na něm možné pozorovat typické hláskoslovné jevy ze 16. a z počátku 17. století. Hlavní jevy jsem sledovala na samohláskách i souhláskách. V obecné rovině největší potíže působilo sjednocení spisovného úzu v systému dlouhých vokálů, kde také byly mezi nářečními největší difference. Tento systém se dotvářel v průběhu 15. století do té podoby, která je v podstatě i v dnešní češtině. Velmi rychle ustoupilo psaní *ie*, *uo* a zároveň se po jisté době kolísání ustálilo psaní *au* místo *ú*. Nepochybně značný vliv na to měla náměšťská mluvnice Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Philomatesa. Starší dlouhé *ó*, avšak ve zkrácené podobě, se v textu vyskytlo pouze ve slovech: *nedověry*, *vole*, *vzrost*, *zrost*. Varianta s *ú* se v textu, kromě feminina *vůle*, u těchto slov neobjevuje. Je tu ale i řada dalších kolísání v tvarech, sufixech i

¹ Editori upravili odchylnou grafiku *i/y* podle dnešních pravidel tam, kde nedošlo k výslovnostní změně.

v jednotlivých slovech. Některá kolísání odrážejí jistý vývojový proces. Ve zkoumaném textu se vyskytuje stále mnoho předponových sloves se zkrácenou kmenovou samohláskou (např. *dovesti, nehral, oblecti, přibiti*). Stále v něm probíhá vyrovnávání samohláskové délky dvojslabičných infinitivů typu *nésti, vésti* se zdloženou kmenovou samohláskou a jejich předponových odvozenin s krátkou samohláskou (*podvesti, přinesti, snesti*). Rozkolísanost ještě zvyšuje skutečnost, že také dvojslabičné infinitivy mají v textu zkrácenou kmenovou samohláskou (*nesti, vesti*). Kolísání kvantity v základu nebo kmenu sloves se vyskytuje i u mnoha dalších slov, např. *královati, křičí, napiti, nepřikrýl, prosim, poctiti, tuším, zdvíhl*. V předponách, příponách a koncovkách sloves docházelo jen zřídka k odchýlení od spisovného úzu. Nejvíce se kolísání kvantity samohlásek projevovalo v základu substantiv (např. *člankové, dvěře, hánlivost, kléště, knižky, příkázání*). Některá ze substantiv se v textu objevila dvakrát, ale pokaždé s jinou kvantitou v základu, např. *chvály* x *chvaly*, *nedbalost* x *nedbálnivosti*. Co se týče přípon a koncovek substantiv, jejich kolísání se příliš nevyskytovalo.

U adjektiv délka samohlásek téměř nekolísala. Většina slov se zkrácenou nebo se zdloženou samohláskou se v textu vyskytla jen jednou (*kratký, litá, trvánlivější, zůřivá*). V kolísání kvantity adjektiv z přičestí trpného (*jsou trestání*) se nenechala vysledovat žádná pravidelnost. U pronomin se kolísavost tvarů často projevovala v souvislosti s instrumentálem sg. i pl. (*čím* x *čím*, *ním* x *ním*, *tim* x *tím*). Dloužilo se v základu adverbií, např. *dosavád, jednáč, jináč, posavád, slábě, tůze*, koncová samohláska adverbií: *déleji, nejprvé, nikdy, prvé, raději, snázejí*; délku si ponechaly i z adverbií vzniklé prepozice: *dlé, podlé, vedlé*. Různá koncová délka se objevovala v komparativu *raději* x *raději*. Pokud se adjektivum *milý* vyskytlo jako adverbium *mile*, docházelo u něj ke zdložení samohlásky *i* (*míle*).

Mezi změny, které nejvíce a nejvýrazněji odlišovaly spisovný psaný úzus od nářečí, patří diftongizace *ú>ou* na začátku slova, diftongizace *ý>ej*, úžení *é>í*, protetické *v-*. V dnešní době tyto změny patří k základním rozdílům mezi spisovnou a obecnou češtinou. Lomnický byl pravděpodobně ovlivněn kralickým územ, neboť jeho text nevykazuje velké množství odchylek.

Součástí pravopisné kodifikace se stala změna *ú>ou* na začátku slova (*oud;* *ourodné; oučastní nebyly; z oumysla*). Oproti tomu se nediftongizované *ú* nejdéle udrželo v koncovkách (*v pravú poddanost; mohú*), zejména u pronomin (*v kterou, nad sebu, svú, v túž, tvú*). I zde se nachází kolísání tvarů, ale není časté a většina slov je psána spisovně.

Diftongizace *ú>ou* měla těsné systémové vztahy s diftongizací *ý>ej*, ta se však nestala součástí pravopisné kodifikace. Ve zkoumaném textu se diftongizované *-ej-* vyskytovalo pouze zřídka. Podoby s *-ej-* převládaly většinou v základu slov z běžného denního života, jako např. *pejcha*, *strejce*, *tejden*. Diftongizované *-ej-* se objevilo jen v několika slovesech, např. *nemejlím*, *nesmejšlím*, *omejlila se*, *oplejvajícimu*, *ozejvám*. V koncovkách se držely převážně podoby s *-ý-*, pouze jedno adjektivum mělo koncovkou *-ej-* (*pěknej*). Diftongizace *ý>ej* částečně zasáhla předponu *vy-/vý-* (*vejminkou*, *vejstraze*, *vejstupek*). I když je u Lomnického celkový výskyt slov s *-ej-* nízký, je *-ej-* častější v základu slov než v koncovkách. Je to tedy situace opačná než dnes, kdy se *-ej-* vyskytuje v koncovkách častěji než ve kmeni. S diftongizací samohlásek *ý*, *ú* těsně souvisí změna tautosylabického *aj > ej*. V Lomnického textu se vyskytuje ze slov, která se později navrátila z důvodu porušení věcného významu ke své původní podobě, pouze adjektivum *tajný*. To je psáno oběma podobami, *tajný* i *tejný*.

Úženi *é>í* se poměrně rychle prosadilo, protože přispívalo k zjednodušení formální morfologie. Plně proniklo v tvarech sloves 4. přítomné třídy s kořenem na *-l* (oni *chválí*), i v typu *obilí*, tj. u stažené deklinace, ve které se původní dlouhé *jať* rovněž změnilo v *é* po *l*. Proniknutí *í* v koncovkách sloves a substantiv bylo usnadněno tlakem morfologického systému: zúžené koncovky odstraňovaly homonymii koncovek a snižovaly počet deklinací a konjugací. I když obecně zúžené *í* pronikalo jen v malé míře do koncovek adjektiv, nachází se u Lomnického několik adjektiv s touto zúženou koncovkou: *dobrý víno*, *prostý šaty*, *rovný obě*, *silný víno*, *šerý obě*. Téměř vždy došlo k úženi ve slovese *přehlédati*, méně *pověděti*. V textu se také objevila dvě slova, v nichž k úženi nedošlo. Jsou to substantiva *morděři*, *násilé* (vedle zúžené podoby *násilí*).

Poměrně nejslabší pozici mělo protetické *v-*. Většina slov je důsledně psána v podobě s počátečním *o-*, nebo má v textu i své spisovné varianty. Jen několik málo slov, která se ostatně v textu vyskytla jen jednou či dvakrát, má pouze podobu s *v-* (např. *voběsil*, *vopice*, *voplatil*, *voprátku*, *vosení*, *vosupil*, *votíral*, *vorel*).

Co se týče souhláskových změn, některá slova se stále psala se souhláskovou skupinou *tc*, *tč*. Jednalo se zejména skupinu *tc* staršího původu (*čtyřidceti*, *třidcítí*), skupinu *tc* za starší *c* (*nětco*, *ovotce*). Pokus o etymologizování se objevil ve slovech *vzáctný*, *vzáctnost*, kde zřejmě v došlo ke spojování tohoto slova se slovem *ctný*, *ctnost*. Stejně tak psaní *životčich* vzniklo spojováním tohoto slova se slovem *život*. V některých slovech se vyskytla nadbytečná souhláska, jako např. *chvorá*, *přístné*, *stkvělého*, *usvadlo*, *zaměstknán*, *vzstekl*. V Lomnického textu je ještě zachována pobočná slabika

uvnitř slova, např. *mučedlnictví*, *neuhasedlnému*, *pomodlte*, *zřetedlně*. Ve slovech *čtyry*, *starec*, *starečkovi*, *vyrčeno* došlo ztvrdnutí souhlásky ř. Koncového *t'* ztvrdlo u typu *host*, *kost* substantiv *zet* a *čeled*.

V tvarosloví došlo k ustálení koncovek, kolísání se projevilo u jmen na *-l*. Odlišná distribuce pravidelných koncovek maskulin se nacházela v nom. pl. Z textu je patrné přednostní využití u-kmenové koncovky *-ové* bez jakékoli významové nebo gramatické diferenciacie (např. *dědicové* - *hadové* - *časové*). Původní koncovka i-kmenů *-í* se objevila jen u maskulin *doktoři*, *lidí*, *muží*. Jména *bratři* a *kněží* jsou v textu stále pravidelně skloňována podle vzoru *laní*. V genitivu plurálu životných i neživotných maskulin stále ještě převažuje od původu u-kmenová koncovka *-ův* (*pánův*, *rodičův*), koncovka *-ů* se objevuje jen zřídka. Oba typy deklinace životných i neživotných maskulin si důsledně podržují v lokálu plurálu o-kmenovou koncovku *-ích* (např. *anjelích*, *časích*). U-kmenová koncovka *-ech* se sice také objevuje, ale o jejím skutečném pronikání nelze mluvit, zvláště je-li zde k dispozici jen jeden doklad (*synech*).

Většina feminin měla deklinaci bez odchylek. Některá feminina si zachovala ještě svou stč. podobu, např. *koroptva*, *luska*, *třešeň*, *višeň*. Substantivum *matka* si ponechalo v dat. a lok. sg. staročeský tvar podle zaniklých r-kmenů (*mateři*), stč. tvar se také vyskytl v jednom dokladu gen. sg. (*mateře*). Podle vzoru *duše* se v textu skloňuje dnešní neutrum *káně*. V původním tvaru skloňovaném podle ja-kmenů (*duše*) se v textu vyskytlo pouze maskulinum *rukojmě* (*svatý Pavel za to jest rukojmě* 259/371), vlivem rodu se přiklonilo ke vzoru *oráč* (*duchovní rukojmové* 16/258). Později nabylo neutrových tvarů (*rukojmí*) a v nové češtině se pokládá za maskulinum i neutrum. Substantivum *kníže* se skloňuje zcela pravidelně podle vzoru *kuře*. Dochází u něj však k rozporu mezi rodem přirozeným a gramatickým, adjektiva ve funkci shodných přívlastků dodržují gramatický rod střední (*milostivé kníže*), kdežto slovesa mají shodu podle rodu mužského (*Náman, kníže syrské chtěl*). Podle jmenné deklinace 6ja-kmenové se v textu skloňuje substantivum *purkrabí*, narozdíl od dnešní složené deklinace měkké. Doklady k typu *píseň*, ačkoliv jich není mnoho, svědčí o pozvolném dotváření této deklinace, které trvá dodnes. Jejich konstituce byla dotvořena právě v 16. a 17. století rozšířením novotvarů gen. sg. typu *bázně*. Feminina typu *kost*, kterých má text dostatek, se skloňují z našeho i z dobového hlediska pravidelně. V několika původních tvarech se v textu nachází původní ženský i-kmen *hus*, dále femininum *mlád'*, starší i-kmenové tvary mají v textu výjimečně substantiva *rozkoš* a *tvář*.

Deklinace neuter se v textu až na malé výjimky shoduje s dobovými kodifikacemi i se současným stavem.

Duálový tvar, pokud se nejedná o číslovky *dva*, *oba* a párové lidské orgány, se v textu vyskytl výjimečně, jednak u přejatého slova *libra* po číslovce *dvě* (*dvě libře*) a v předložkovém spojení po číslovce *obě* (*po obou stranou*). Výjimkou, kde nebyl užit náležitý duálový tvar, jsou dva doklady: *nohami po nich šlapají*, *nás prsy krmily*.

Jmenné skloňování si v textu ponechala adjektiva *rád*, *živ*, *zdráv* a druhová číslovka *desatero*, ve třech dokladech byl užit dativ jmenného skloňování u přičestí trpných (n-ového a t-ového), např. *od nepřítelé zajatu býti*. Nominativní koncovka *-i* se vyskytla u dvou přechodníků přítomných v rodě ženském (*napomínala*, *takto řkouci*).

Atematická slovesa byla časována pravidelně, stč. tvar se objevil v přechodníku přítomném původního atematického slovesa *dát* (*vydada*). V novočeském básnickém tvaru je verbum *moci* (*můž*, *nemůž*). Nepravidelně skloňované sloveso *chtít* má v textu pro 3. os. pl. vedle tvaru *chtějí* i staročeský tvar *chtí*, *nechtí*. Z pravidelně tvořených imperativů se vymykají všechny imperativy sloves 3. třídy vzoru *kupuje*, v nichž dochází k dloužení samohlásky *-ů-* kmenotvorné přípony *-uj/-ujme/-ujte* (*milujte*). Je to vyvoláno fonetickou pozicí samohlásky *-u-* před souhláskou *-j*. V jednom dokladu došlo k dloužení samohlásky *-é-* kmenotvorné přípony *-ejte* (*pomáhéjte*).

V několika plurálových tvarech přechodníku přítomného byla použita přípona pro feminina a neutra. Ostatní přechodníkové tvary, přítomné i minulé, byly tvořeny pravidelně, pouze u infinitivních kmenů, které končily na souhlásku nebyla respektována *-o* přípona přechodníku minulého a i k těmto souhláskou končícím kmenům byla připojována přípona *-v* (*vyšedv*). V textu je celá řada sloves, která tvořila sekundární imperfektiva častěji než dnes podle ova-kmenů, 6. infinitivní třídy (*naspořit* – *naspořovat*). Mnoho sloves, která dnes patří ke 4. přítomné třídě, vzor *prosí*, *trpí*, měla ve 3. os. pl. koncovku *-ejí* (*žíznejí*) podle vzoru *sází*. Vůbec častým jevem bylo, že mnohá slovesa patřila ke vzoru *sází* (*želejí*).

Humanistická s y n t a x není jednoduchá, což se projevuje i v díle Lomnického, pod jeho vlivem a také pod vlivem latiny se v syntaxi rozšířila velmi složitá stavba věty a souvětí. Jednoduché věty se v textu vyskytují jen ojediněle, u souvětí převažuje hypotaxe. Často se ve větě vyskytují polovětné vazby s přechodníky, méně s infinitivy. Vliv latiny se projevoval také ve slovosledu, zvláště v kladení slovesa na konec věty. Shodný atribut se ve většině případů vyskytoval v postpozici, téměř pravidlem se to stalo ve výrazech náboženské povahy a v odborných termínech (*bázeň Boží*, *dsky*

zemské). Už v 16. století se většina souvětných typů podobala těm dnešním a existovaly už skoro všechny dnešní spojovací výrazy. Z podřadicích spojek a spojovacích výrazů jsou v textu nejvíce užívány *který, že, aby, jak, jaký*. V souřadném souvětí převažují slučovací a odporovací poměry.

Slovník Šimona Lomnického je velmi rozmanitý. Vedle stylisticky neutrálních slov se v textu vyskytují slova příznaková, jednak kladně zabarvená deminutiva i negativně zabarvená expresiva, slova hanlivá a zhrubělá, méně již vulgární. Samozřejmě nechybí kontextová expresivita. Nejméně se v textu vyskytují slova hovorová, pouze dvě: *nakoukati, fířlovat*. Text je bohatý na slova přejatá, především z němčiny a z latiny. Jako text z počátku 17. století obsahuje *Dětinský řápek* slova dobová i starší, staročeská (např. *celování, frej, kročej; hadrovat se, oslnúti, pohrzeti*). Mnohá z nich se již dnes v běžné mluvě nepoužívají (*mrzskost, peň; zdraštěné vlasy; pavovati*), jiná pozbyla svůj původní význam a dostala nový (např. *suk, vejstupek; oškrabati, přestáti*). Také došlo ke změně ve využití některých slovesných vazeb. Pro Lomnického je typické používání adverbálního genitivu, kterého dnes ubývá ve prospěch akuzativu. Jako předmět mívá genitiv význam partitivní (např. *almužny žebřal, křivdy činiti*), odlukový (např. *ujíti orteľe*), záporový (např. *řodičů neposlouchají, folku nedávejte*), cílový (např. *skutku dočinil, radosti došel*). Používání genitivu záporového po slovesech a genitivu vlastnosti po jménech je dnes zastaralé.

Pro přiblížení látky prostému čtenáři Lomnický užívá v pasážích autorských komentářů i v přímé řeči postav využívá přísloví (*Jaký řarář, taková vosadka, jaký hospodář, taková řeládka*), ření (*na jedno kopyto řiji*), lidová úsloví a hovorové obraty (*holá psota býti, tlachy machy*). Vyprávění ozvláštňuje kumulací synonymních pojmenování (např. *dobří bibuli, trinkáti, klinkáti, ožřalci*), často bývá vedle sebe postaveno přejaté slovo a jeho domácí ekvivalent (např. *o daru a prezentu, grunt a základ věcí*). Z obrazných prostředků nejvíce využívá přirovnání (ze známých např. *třást se jako osikový list, přilívat olej do ohně*), dále metaforu a metonymii, ale téměř vůbec ne personifikaci. Vyprávění zpestřuje i dialogem, střídáním přímé a nepřímé řeči. S oblibou používá latinské citáty, které jsou vždy provázeny českým překladem, často veršovaným. V textu se objevují sentence ze Starého i Nového zákona, z epiřtol, cituje církevní otce, nejřůznější filozofy a spisovatele, zejména antické.

Aby navázal kontakt s čtenářem, využívá kontaktních prostředků, např. navazovací částice *nu, i*, citovou částici *tedy*, slovesa *hľeďte*. Často přímo čtenáře oslovuje: *milé děti, milí řodičové*. Vlastně po celou dobu knihy se čtenářem rozpráví,

upozorňuje ho, radí i nabádá. V souvislosti s tím někdy užívá nadměrné množství deiktických zájmen.

Náročná analýza textu mi rozšířila znalosti o vývoji našeho jazyka a přinesla mi podrobnější a názornější přehled o stavu češtiny 16.-17. století. Umožnila mi poznat tehdejší slovní zásobu a zvláštnosti vyjadřování. Nejvíce mě v knize *Dětinský rápek* zaujal postoj Šimona Lomnického k postupnému učení dětí, které by mělo být přiměřené k jejich věku, a také že by se měly učit z her. Překvapily mě jeho názory, které jsou velice blízké k pedagogické koncepci J. Á. Komenského. Pro současného čtenáře je humanistická čeština náročná na čtení, zřejmě proto Lomnického mravněvýchovné knihy zůstávají v zapomnění. Domnívám se však, že jeho názory na výchovu dětí jsou v mnohém stále živé a daly by se uplatnit i v dnešní době. Doufám, že moje práce přispěla alespoň dílčím způsobem k poznávání jazyka střední doby i k rozšíření poznatků o jazyce a díle Šimona Lomnického.

ZÁKLADNÍ PRAMENY A LITERATURA

Prameny:

Hladký, V. – Krč, J. (edd.): Šimon Lomnický z Budče, *Kupidova střela, Dětský rápek*. Atlantis, Brno 2000.

Literatura:

Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. SPN, Praha 1978.

Čechová, M. a kol. aut.: *Čeština – řeč a jazyk*. ISV nakladatelství, Praha 2000².

Filipec J. a kol.: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 2001².

Frolíková, M.: *Šimon Lomnický z Budče*. Jihočeský sborník historický 1963, č. 3-4, s. 97-109.

Hádek, K.: *Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století*. Listy filologické 93, 1970, s. 44-52.

Havránek, B.: *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha 1979.

Holub, J. – Lyrer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. SPN, Praha 1992².

Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví*. ČSAV, Praha 1963².

Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého II. Tvarosloví, 1. Skloňování*. ČSAV, Praha 1960².

Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví, 2. Časování*. ČSAV, Praha 1958³.

Janáček, J.: *Rudolf II. a jeho doba*. Praha 1987.

Janečková, M.: *Staročeské hláskosloví a tvarosloví*, Pedagogická fakulta, České Budějovice 1989.

Jungmann, J.: *Slovník česko-německý, I.A-J, II.K-O, III.P-R, IV.S-U, V.W-Ž.*, Academia, Praha 1990².

Kamiš, A.: *K rozsahu protetického v- v 16. století*. Slavica Pragensia I, Praha 1959, s. 87-91.

Kliměš, L.: *Slovník cizích slov*. SPN, Praha 1998⁶.

Kol. autorů ÚJČ ČSAV: *Akademický slovník cizích slov*. Academia, Praha 2001.

Kol. autorů: *Příruční mluvnice češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001².

Komárek, M.: *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. SPN, Praha 1962².

- Komárek, M.: *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*. SPN, Praha 1982.
- Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. SPN, Praha 1976.
- Komárek, M.: *Staročeská diftongizace ý > ej a její poměr ke změně aj > ej*. Listy filologické 80, 1957, s. 264-268; 81, 1958, s. 98-101.
- Kubíková A.: *Epizoda ze života Šimona Lomnického z Budče*. Výběr z prací členů historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích 1990, České Budějovice 1990, s. 51-53.
- Lamprecht, A. – Šlosar, D.: *Vývoj českého hláskosloví a tvarosloví*. SPN, Praha 1962.
- Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J.: *Historický vývoj češtiny. Hláskosloví, tvarosloví, skladba*. SPN, Praha 1977.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1971³.
- Mukařovský, J.: *Dějiny české literatury I. Starší česká literatura*. ČSAV, Praha 1959, s. 351, 393.
- Neruda, J. *Básně I*. Praha 1951.
- Novák, A. – Novák, J. V.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, Atlantis, Brno 1995, s. 120-121.
- Novotný, A.: *Biblický slovník (A-P, R-Ž)*. Kalich, Praha 1992.
- Obrátil, K. J.: *Velký slovník sprostých slov*. Lege Artis, Praha 1999.
- Pánek, J. (ed.): *Václav Březan. Životy posledních Rožmberků*. Praha 1985.
- Petráčková, V.: *K deklinaci substantiv v češtině v 1. pol. 17. stol.* Studia slavica pragensia, Univerzita Karlova, Praha 1973, s. 75-81.
- Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Univerzita Karlova, Praha 1979.
- Porák, J.: *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. století*. Studia comeniana et historica 1, 1971, č. 2, s. 39-48.
- Porák, J.: *Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století*. Studia slavica pragensia, Praha 1973, s. 39-53.
- Porák, J.: *Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině*. Slovo a slovesnost 42, 1981, s. 219-227.
- Pražák, E.: *Je Šimon Lomnický autorem hanopisu Exekuce z r. 1621?* Listy filologické 1957, s. 104-106.
- Pražák, E.: *O mravně výchovné próze Šimona Lomnického*. Příspěvky k dějinám starší české literatury. Praha 1958, s. 205-213.

Pražák, E.: *Šimon Lomnický z Budče*. Lexikon české literatury 2/II. *Osobnosti, díla, instituce*. Academia, Praha 1993, s. 1214-1216.

Příruční slovník jazyka českého. Díl III. (N-O), Školní nakladatelství, Praha 1938-40; Díl IV./část 1. (P-Průsvitně), Školní nakladatelství, Praha 1941-43; Díl V. (S-Š), Státní nakladatelství učebnic, Praha 1948-51; Díl VIII. (Zaráběti-Žžonka), SPN, Praha 1955-57.

Slovník spisovného jazyka českého. Díl II. (N-Q), ČSAV, Praha 1964.

Šubetr, E. (ed.): *Šimon Lomnický z Budče, Vybrané rýmování*. Nakladatelství J. Otto, Praha 1903.

Trávníček, F.: *Historická mluvnice československá*. Melantrich, Praha 1935.

Trávníček, F.: *Historická mluvnice česká III. Skladba*. SPN, Praha 1956.

Vlček, J.: *Dějiny české literatury I*. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1960, s. 434-436.

Voit, P.: *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*. Univerzita Karlova – Karolinum, Praha 1991.

Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. Aurora, Praha 1996

ROZŠIŘUJÍCÍ LITERATURA

- Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*. Praha 1962.
- Bergmann, F.: *K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických*. Listy filologické 48, 1921, s. 236.
- Bitnar, V.: *Zrození barokového básníka*, Praha 1940.
- Brabcová, J.: *Několik poznámek k dramatické tvorbě Šimona Lomnického z Budče*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada hudebněvědná, Brno 1982, č. 17, s. 61-72.
- Kalista, Z.: *České baroko*. Praha 1940.
- Kolár, J.: *Vztah české literatury 14.-16. století k italské kultuře*. Slavia 52, 1, 1983, s. 32.
- Kopecký, M.: *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*. OUP Brunensis, Philosophica 224, Brno 1979, s. 73.
- Kopecký, M.: *Vývoj a smysl humanistické dramatiky. České humanistické drama*, Praha 1986, s. 7-24.
- Kopečný, F.: *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962.
- Marečková, D.: *K rozšíření změn ie>í a uo>ů v 15. století*. Listy filologické 80, 1957, s. 232-236; 81, 1958, s. 85-97.
- Mareš, F.: *Šimon Lomnický z Budče v archivu Třeboňském*. Časopis českého muzea 1908, s. 265-271.
- Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha 1968
- Rocher, K.: *O vývoji české konjugace*. Sborník filologický 8/1, s. 1-38.
- Trávníček, F.: *Neslovesné věty v češtině I*. Brno 1930.
- Trávníček, F.: *Neslovesné věty v češtině II*. Brno 1931.
- Trávníček, F.: *Studie o českém vidu slovesném*. Praha 1923.
- Vašica, J.: *České literární baroko*. Praha 1983.
- Vidmanová-Schmidtová, A.: *Burleyovy životy starých filozofů a jejich české překlady*. Praha 1962, s. 82-97.
- Voit, P.: *Kronika o mladém vejvodovi Šimona Lomnického z Budče (cesta od středověké legendy o zázracích k novodobé knížce lidového čtení, jarmareční písní a pohádce)*. Listy filologické 111, 2, 1988, s. 110-119.
- Voit, P.: *K pramenům Lomnického Instrukcí hospodáři mladému*. In: Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků SK ČSR 2, Praha 1985, s. 7-16.

Voit, P.: *K tvůrčím postupům Lomnického Instrukcí hospodáři mladému*. In: Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků SK ČSR 3, Praha 1986, s. 24-36.

Voit, P.: *Prology a epilogy v díle Šimona Lomnického z Budče*. In: Česká bibliografie 24, Praha 1987, s. 112-147.

Voit, P.: *Šimon Lomnický z Budče a kulturní dědictví*. In: Ročenka Státní knihovny ČSR 1981-1985, Praha 1988, s. 251-262.

Zíbrt, Č.: *Šimona Lomnického z Budče Řápek dětinský*, Český lid 13, 1904, s. 97-102.

VYSVĚTLIVKY ZKRATEK A ZNAČEK

aj.	– a jiné	vyd.	– vydání
ak.	– akuzativ	zvl.	– zvláště
apod.	– a podobně	6	– měkký jer
atd.	– a tak dále	7	– tvrdý jer
dat.	– dativ	>	– dává, má za následek
f.	– femininum	/	– alternace
gen.	– genitiv		
instr.	– instrumentál		
it.	– italský		
lat.	– latinský		
lok.	– lokál		
jm.	– mimo jiné		
např.	– například		
nč.	– novočeský, novočesky		
něm.	– německý		
nom.	– nominativ		
os.	– osoba		
pl.	– plurál		
pol.	– polský		
přeprac.	– přepracovaný		
příp.	– případně		
psl.	– praslovanský		
řec.	– řecký		
sg.	– singulár		
srov.	– srovnej		
SSJČ	– Slovník spisovného jazyka českého		
stč.	– staročeský, staročesky		
staroněm.	– staroněmecký		
střlat.	– středověká latina		
tj.	– to jest		
vok.	– vokativ		